УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ И АНТРОПОЛОГИЈУ

МР ЈАСМИНА М. НИКОЛИЋ

ПОЖАРЕВАЦ 1918-1941: АНТРОПОЛОШКА ПЕРСПЕКТИВА

- ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА -

БЕОГРАД, 2013.

Ментор: проф. др Бранко Ћупурдија

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет – Универзитет у Београду;

Чланови Комисије:

1. Проф. др Бранко Ћупурдија, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду;

2. Проф. др Љубодраг Димић, Одељење за историју, Филозофски факултет Универзитета у Београду;

3. Проф. др Саша Недељковић, Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду;

4. Др Младена Прелић, виши научни сарадник, Етнографски Институт САНУ, Београд;

Датум одбране докторске дисертације: _____ 2013.

Пожаревац 1918-1941:
Антрополошка перспектива

Абстракт: У овом раду проучавају се различити облици свеукупног живота Пожаревца у периоду између два светска рата. Најпре су описане опште друштвено-политичке и привредне прилике у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Југославији са посебним освртом на свеукупне прилике у Пожаревцу онога доба. Реконструкција друштвено-политичког, привредног, урбаног, просветног, културног, спортског контекста била је неопходна због потпунијег сагледавања многобројних релација у животу града Пожаревца, али и разумевања система идеја и вредности са једне, као и серије догађаја и понашања пожаревачке заједнице, са друге стране. У том контексту, указује се на чињеницу да је Пожаревац у периоду између два светска рата постигао запажене резултате у привредном расту што је била солидна подлога за развој просвете, културе, уметности, спорта његовог подручја, истиче се улога пожаревачких индустријалаца у привредном развоју града, резултати у области опште модернизације као повећање удела грађанства у општој популацији, нивоа писмености и образовања, здравствене просвећености, еманципације жена и слично, што је у крајњој инстанци имало за резултат специфичан однос локалне градске заједнице према просвети, култури и свакодневном животу.

Мало је градова у Србији који су у релативно кратком року, за нешто више од две деценије, доживели такав динамичан развој као што је то био случај са Пожаревцом у периоду између два светска рата. На почетку посматраног периода, Пожаревац је био скоро запуштена орјентална варош са тек наговештеним и ограниченим елементима модернизације, а захваљујући географско-историјским погодностима које су га одвајале у односу на просечне српске вароши, економском амбијенту језгра града, комуникационим везама са осталим деловима земље, значајним државним инвестицијама и интервенцијама и дубоким коренима традиционалних градских образаца, који се наводе у раду, довели су до тога да је ипак на крају посматраног периода Пожаревац био модеран град у коме су постојале одлике и орјенталног и европског типа, што га је сврставало у категорију прелазне друштвене средине.

Посебну вредност рада представљају поглавља о просветном, културном, спортском и свакодневном животу Пожаревца у међуратном периоду. На основу анализе необјављене архивске грађе и искустава различитих хуманистичких дисциплина, приказује се свукупни живот града и његове околине од 1918. до 1941. године. Разматрају се најпре просветне прилике из прошлости града, описује рад основне школе, гимназије, пољопривредне школе, женске занатске и трговачке школе и

академије. У том контексту указује се на чињеницу да су демографске промене, измена социјалне структуре становништва, стицање грађанских навика, формирање трговинско-занатлијског слоја и његово економско јачање, присуство већег броја интелектуалаца у граду као иницијатора и носилаца модернизацијских процеса, гимназија као реалност, покретање локалних новина и прихватање других одлика грађанског начина живота утицали на динамику раста броја ђака, као и пораст броја женске деце у школи.

Затим се студиозно сликају културне појаве града, најпре деловање грађанске читаонице и књижнице, музеја и пожаревачког професионалног позоришта који су били производи пожаревачке грађанске средине у развоју и свакако најразвијенији облици културног живота и имали снагу културних институција, образовну, просветитељску и модернизацијску улогу. Затим се указује да је недостатак објеката за културни и духовни развој повећао значај кафана и хотела који су у посматраном периоду били својеврсна средишта друштвеног и културног живота града, у којима је било могуће слушати концерте и предавања, гледати позоришне представе и прве биоскопске пројекције, одржавати скупштине разних удружења, прославе и пословне састанке. Даље, истиче се значај филма као продукта модерне културе, односно биоскопа као новог облика масовне забаве који је донео, у прилично патријахалну средину каква је била пожаревачка, промене односа према забави и слободном времену. Истиче се и улога и значај штампарија, штампе и фотографије који су унели нови дух у друштвени живот града, подстакли његову динамику, допринели либерализацији трговине, занатства, културних токова, подстакли колективну свест о потреби унапређења динамичног периода у коме је Пожаревац начинио дефинитивни отклон од паланке орјенталног типа и окренуо се узорима Београда и Европе.

У раду се даље истиче деловање низа занатлијских, певачких, добротворних, радничких и женских удружења, не само у области хуманитарног рада, већ и на пољу просвете и културе, као и значајна улога бановинске болнице, апотека, окружног суда што је овај град издвајало у односу на остала насељена места у окружењу. Захваљујући развијеним спортским приликама, а посебно фудбалерима, гимнастичарима, соколима, савремено организованим коњичким тркама, рукометашима, одбојкашима, истиче се то да је Пожаревац био један од градова у којима је живео и неговао се витешки и такмичарски дух.

Уз помоћ динамичког, историјског и антрополошког приступа, било је могуће истраживати друштвени и културни живот Пожаревца у периоду између два светска рата, као мање-више целовиту појаву. Могуће је било показати како се мењао свеукупни живот у Пожаревцу, како је сталним проширивањем привредних, културних,

просветних, спортских и других делатности, подигнут на виши ниво у односу на стање пре Првог светског рата. Како је у раду показано, модернизација на пољу културе, уметности, просвете, спорта, здравства, оставила је видљиве трагове, јер средњоевропски утицаји који су доносили нова, до тада непозната занимања и мењали начин рада, унели су другачију културу живљења, становања, одевања, убрзали стварање грађанских навика, сударали се са традиционално најочуванијим и најснажнијим карактеристикама патријахалне културе, која је своје упориште имала у социјалној и економској организацији, имала своје установе, искуства, животне и моралне погледе. Од снаге тих двеју култура, као и од подложности средине да очува и прихвати односно помири њихово међусобно прожимање, зависила је и брзина израстања Пожаревца у модеран град.

Кључне речи: Пожаревац, период између два светска рата, друштвене и политичке прилике, привреда, урбане основе, просвета, култура, спорт, хуманитарна и културно-просветна друштва, установе, верске прилике, свакодневни живот.

Научна област:

Ужа научна област:

УДК број:

Požarevac 1918-1941:
Anthropological perspective

Abstract: In this work, various forms of the total life in Požarevac between the two world wars are studied. Firstly, general social-political and economical circumstances in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Yugoslavia are described, with the special focus on the general circumstances in Požarevac that time.

Reconstruction of social-political, economical, urban, educational, cultural and sports context was necessary for the sake of more complete overview of numerous relations in the life of Požarevac, but also understanding of the ideas and values system on one hand, and series of events and attitudes of Požarevac community on the other.

In this context, the fact is pointed out that between the two world wars, Požarevac achieved remarkable results in economical growth, which was a solid foundation for the development of education, culture, arts and sports in its region, the role of Požarevac industrials is emphasized in economical development of the town, results in the field of general modernization as the increase of the citizens' share in the general population, but also of the level of literacy and education, knowledge on health, women's emancipation and similar, which, finally, resulted in the specific relation of the local town community towards education, culture and everyday life.

Not many cities in Serbia experienced such a dynamic development in such a relatively short time, little more than two decades, like Požarevac between the two world wars. At the beginning of the observed period, Požarevac was almost a neglected oriental town with but a hint of limited modernization elements, and thanks to the geographical-historical favors that separated it from average Serbian towns, as well as the economic surroundings of the town's heart, communication lines with other parts of the country, significant state investments and interventions, and deep rooted traditional town patterns that are stated in this work, at the end of the observed period, Požarevac was a modern town where there were characteristics of oriental and European style, which put it in the category of transitional social surroundings.

Special values of the work are the chapters on educational, cultural, sports and everyday life of Požarevac between the two wars. Based on the analysis of unpublished archives and experience of various humanitarian disciplines, overall life of the town and its surroundings from 1918 to 1941 is presented. Firstly, educational circumstances from the town history are considered and work of primary schools, grammar schools, agriculture schools, female apprentice and trade schools and academies are described. In this context, the fact is indicated that demographic changes, changes in citizens' social structure, acquiring

civil practices, forming trade-apprentice class and its economic strengthening, presence of more intellectuals in town as initiators and owners of modernization processes, grammar school as reality, starting local newspapers and accepting other characteristics of the civil way of life influenced the number of pupils growth dynamics, as well as growth in the number of girls in schools.

In addition, cultural town events are studiously portrayed, firstly the functioning of civil reading room and library, museum and Požarevac professional theater, which were products of Požarevac civil surroundings in development and certainly the most developed forms of cultural life and had the strength of cultural institutions, educational, enlightenment and modernization role. Then, it is pointed out that the lack of objects for the cultural and spiritual development increased the significance of taverns and hotels that were somewhat centers of social and cultural town life, where it was possible to listen to concerts and lectures, watch theater plays and first cinema projections, attend assemblies of various associations, celebrations and business meetings. Further on, the significance of films and product of modern culture is emphasized, i.e. cinema as new form of fun for masses that brought change in relation towards fun and leisure time in this quite patriarchal environment of Požarevac. The role and significance of printing houses, press and photographs is emphasized, for they brought new spirit to the social town life, encouraged its dynamics, contributed to the liberalization of trade, handwork, cultural flows, influenced its collective awareness on the need of improvement of the dynamic period in which Požarevac made a definitive step away from the oriental type town and turned to the role models of Belgrade and Europe.

Further emphasized in the work are activities of the series of handwork, singing, charity work, labor and women's associations, not only in the field of humanitarian work, nut also in the field of education and culture. Thanks to the developed sports occasions, especially football players, gymnasts, falcons, modernly organized horse races, handball players, volleyball players, it is emphasized that Požarevac was one of the cities where this chivalrous and competitive spirit lived and was nurtured.

With the help of dynamic, historical and anthropological approach, it was possible to research the social and cultural life of Požarevac between the two world wars, as, a more less, complete occurrence. It was possible to show how whole life in Požarevac was changing, how it was raised to a higher level than before the First World War, through constant expanding of economical, cultural, educational, sports and other activities. As it was presented in the work, modernization in the field of culture, arts, education, sports and health left visible traces, since Middle Europe influences that brought new, up to that time unknown occupations and changed the way of life, introduced different culture of living, housing, clothing, accelerated the making of civil practices, collided with the traditionally most preserved and strongest

characteristics of patriarchal culture, that had its stronghold in social and economic organization, had its institutions, experiences, life and moral perspectives. The pace in which Požarevac became a modern town depended on the force of these two cultures, as well as from the tendency of the environment to preserve and embrace, i.e. reconcile their mutual interference.

Key words: Požarevac, period between the two world wars, social and political circumstances, economy, urban foundations, education, culture, sport, humanitarian and cultural-educational societies, institutions, religious circumstances, everyday life.

Scientific field:

Closer scientific field:

UDC No.:

С А Д Р Ж А Ј

I Увод.....1

II Опште друштвене и политичке прилике у Краљевини СХС/Југославији са посебним освртом на Пожаревац.....16

II.1. Привредне прилике Пожаревачког краја.....31

III Урбане основе Пожаревца.....44

III.1. Електрика у граду.....49

IV Просветне прилике.....52

IV.1. Основна школа.....52

IV.2. Гимназија.....64

IV.3. Пољопривредна школа.....78

IV.4. Женска занатска школа.....85

IV.5. Трговачка школа Пожаревачке трговачке омладине.....91

V Културне прилике.....99

V.1. Грађанска читаоница и књижница.....100

V.2. Гимназијски музеј.....106

V.3. Позориште.....108

V.4. Штампарије.....120

V.5. Штампа.....124

V.6. Биоскопи.....132

V.7. Фотографија.....138

V.8. Кафане као средишта друштвеног и културног живота.....143

VI Спортска култура.....153

VI.1. Соколство.....159

VII Хуманитарна и културно-просветна друштва.....164

VII.1. Женска хуманитарна удружења – Коло српских сестара и Друштво Кнегиња Љубица.....165

VII.2. Певачка друштва.....174

VII.2.1. Културна делатност Радничке певачке дружине Слога.....175
VII.2.2. Певачка дружина Пожаревачке трговачке омладине.....179
VII.2.3. Певачка дружина Зора.....181
VII.2.4. Црквено певачко друштво Браничево.....182
VII.3. Синдикалне радничке организације.....185

VIII Установе
VIII.1. Болница.....190
VIII.2. Апотеке.....196
VIII.3. Правосуђе.....198

IX Верске прилике.....204

X Свакодневни живот 209

XI Дискусија 223
XII Закључак.....253
XIII Извори и литература 258
XIV Прилози..... 273
XV Биографија аутора.....303
XVI Изјава о ауторству.....307
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада.....308
Изјава о коришћењу.....309

I Увод

Борба за национално ослобођење и стварање модерне српске државе претходила је времену када се у Србији формирао и обликовао грађански живот. 19. век је био век успона за српски народ током којег је поново успостављен национални и европски идентитет. Ослобођена је земља, створена је модерна српска држава, независна и међународно призната. Постављени су темељи државним институцијама. Политички простор у Србији испуњаван је релативно богатим и различитим политичким идејама. Српско друштво је, посебно у другој половини 19. века, било захваћено вишеструким процесима модернизације. Из европских престоница пристизале су не само новине које су доприносиле богатијем свакодневном животу, већ и политичке идеје и капитал који је помогао економском уздизању. Из једног претежно сељачког друштва, какво је било српско у 19. веку, настао је грађанин. Краљевина Србија се уздигла захваљујући генерацијама школованих људи.

Истраживачки усмерена на подручја глобалних догађаја и преокупирана тзв. вишим темама, историографија се, до уназад неколико година, ретко бавила темама које обухватају и сагледавају историјске процесе и појаве на микроплану. Ипак, локална историја је почела лагано да заузима оне позиције које јој, у широком корпусу историјских тема, са пуним правом припадају. Наиме, иако дуго сматрана неважним, проучавања на микроплану све више постају незаобилазна карика у ланцу крупнијих историјских синтеза. Управо ту, на примеру локалних друштвених заједница, могуће је допуњавати општа сазнања.

Једна од скрајнутих тема историје која својом сложеношћу плени пажњу наших историчара, јесте град као средиште друштвеног и културног живота, индикатор цивилизацијског хода и показатељ начина живљења. Сматрали смо да се до специфичних сазнања о прошлости на нашим просторима може доћи истраживањем и тумачењем различитих аспеката друштвеног и културног живота, што представља велики изазов и носи посебну одговорност. На основу интересовања, искустава различитих хуманистичких дисциплина и анализе необјављене архивске грађе, приступили смо раду на пројекту приказивања

свеукупног живота једног српског града и његове околине од 1918. до 1941. године.

Изградити целовиту историјску представу о једном граду значи створити слику његове прошле стварности, проучити све важније области живота. Пут ка томе подразумева широку изворну основу и увид у бројне појединости. Радовима таквог приступа и за различита раздобља, тематски и садржајно окренутим средини каква је град и са обележјем непосредног истраживачког погледа који би проникнуо у његове особености, унутрашњи живот, друштвени амбијент, свакодневну атмосферу – домаће историографско наслеђе оскудева. Писци из ужег круга историчара у својим историографским делима дотицали су и историју појединих градских средишта у мери неопходној за сагледавање општег контекста, разумевање ширих проблема и изучавање већих целина. Такви радови садрже драгоцене податке за историју градских насеља у Србији 19. и 20. века.

Пожаревац, град у Србији у периоду од 1918. до 1941. године је истраживачки узорак на коме су испитивани улога и значај једног српског града у проучаваном времену, његово израстање у средиште које прихвата и преноси утицаје, модернизује се и унапређује свеукупни живот, доживљава свој преображај, али и доприноси обогаћивању српског грађанског живота.

Почетна замисао је била проучавање свеукупног живота једног, у времену обухваћеног темом, релативно[1] обичног града у унутрашњости Србије усмерен ка испитивању друштвених појава и праћењу рада институција просвете, културе, правосуђа, здравства и др. Откуда опредељење да истраживачки узорак буде баш Пожаревац? Одређену улогу одиграла је чињеница звана завичајна

[1] Пожаревац ипак има извесне историјско-географске специфичности које га издижу изнад просечног града у Србији и то пре свега:
а. Посматрано историјски, Пожаревац је знатно мање био у саставу Отоманског царства, што је свакако афирмативна историјска категорија. Наиме, потпао је под турску власт приближно кад и Смедерево, дакле, почетком друге половине 15. века, а делио је судбину Шумадије, односно Београдског пашалука још од 1804. године, што је историјски нуклеусна територија Србије која је прва прошла кроз различите фазе стицања независности. Осим тога, у периоду од краја 17. до краја 18. века три пута је био у поседу Аустријанаца, од чега најдуже 1718-1742, по резултатима чувеног Пожаревачког мира из 1718. године.
б. Посматрано географски (економско-географски и са аспекта просторног планирања) Подунавље представља у целини нодалну регију, са осовином развоја у Дунаву као међународној саобраћајној дестинацији, изузетно повољном земљишту за обраду, риболов и сл, што све заједно представља осовину развоја која му даје потенцијал бржег развоја од осталих просечних подручја Србије. Најзад, гранични положај у односу на Аустрију (од 1867. Аустроугарску) као на државу са развијенијим економско-цивилизацијским нивоом од Отоманске империје, односно од почетка 19. века аутономне, а потом независне Србије, давало му је, такође, допунско позитивно обележје.

сентименталност, али она примарна била је та да се ради о граду који је у хронолошком периоду између два светска рата био по много чему специфичан и на неки начин препознатљив и особен у односу на већину градова Србије. У овом раздобљу, које представља период када се југословенско друштво нашло на размеђи традиционалног и модерног света, он је прошао цивилизацијски еволутивни ход од типичне трговачко-занатлијске вароши, са тешким бременом наслеђеним током балканских ратова и аустроугарске окупације, до индустријског града чији динамични успон је прекинут новим ратним вихором у коме се југословенско друштво нашло након свега нешто више од две мирнодопске деценије. Мало је градова који су попут Пожаревца у овако, релативно кратком временском добу, доживели снажну демографску промену да је број његовог становништва увећан, мењајући при том физиономију, менталитет, моралне назоре и још много тога што даје колорит једном граду. Он је постао стециште бројних економских имиграната из других делова југословенске државе и иностранства који су га претворили у конгломерат различитих нација, конфесија, језика, културних афинитета, традиција и сл. Култура је до Пожаревца допирала као одраз оног што се под средњоевропским утицајима и напором првих генерација српске интелектуалне елите догађало у престоници Србије. Због тога је у овом раду покушано да се обухвати све оно што је могло да утиче на ниво свести становника Пожаревца, а пре свега свести о времену у коме живе, од чега је зависило богатство или сиромаштво животних садржаја и сама друштвена стварност.

Истраживачкој пажњи није промакао ни допринос Пожаревца целини српског друштва посебно у формирању српског грађанског слоја, са једне, али и однос државе према његовом развоју, са друге стране.

С обзиром на то да процеси у култури имају другачије трајање и ритам кретања од оних који одређују „велики“ историјски догађаји, посматрање културних трансформација Пожаревца проширено је, те целокупан проблем раста Пожаревца и свакодневице његових становника читамо на потпунији и вишезначајнији начин.

Предмет овог рада је у путпуности дефинисан насловом и он одређује садржај и границе феномена који је одабран за основни проблем анализе,

свеукупни друштвени живот, као и границе система, односно тачно утврђено време и простор у чијим се оквирима изабране појаве посматрају. Из наслова, дакле, јасно проистиче да је у питању проучавање засебних друштвених појава у прошлости, у завршеној историјској епохи, и у оквиру урбане средине.

Научни циљ рада је представљен на различитом нивоу имајући у виду различите методе истраживања, као и сам предмет рада. Научна дескрипција је остварена у оквиру истраживачког поступка обраде необјављене архивске грађе. У деловима рада где је извршена класификација временских и других целина, примењен је виши ниво научног циља – научна типологизација. Тако се међуратни период дели на мање временске целине (двадесете и тридесете године) што је условљено и општом историјском периодизацијом ове епохе. Такође, сам живот Пожаревца је праћен кроз различите сегменте (привреда, просвета, култура, хуманитарна удружења, здравствене установе, правосуђе, верске прилике, спорт, свакодневица и др). Најзад, дата су одређена објашњења појединих појава везаних за предмет рада, што спада у виши ниво научног циља – научно објашњење. Највиши ниво научног циља – научна прогноза није заступљена у раду, имајући у виду строго временски омеђен историјски део којим се рад бави.

У раду су друштвене појаве у одређеним аспектима обрађене методом и историјских и друштвених наука (историје, етнологије, социологије, семиологије, архивистике) односно у питању је интердисциплинарни приступ. Свака друштвена појава посматра се као комплексан феномен који је повезан са свим релевантним елементима у друштву који заједно не само да дозвољавају низ функција већ енкодирају различита значења. Лингвистичке дефиниције културе, уместо ограничавајуће поделе културе на облике (материјална, духовна, социјална) уводе дистинкцију на идеацијски и појавни ред.[2] Идеацијски ред представља систем идеја, веровања и вредности карактеристичних за одређену заједницу који њени чланови користе да објасне себе, свет у коме живе и да артикулишу своја понашања и деловања на разумљив и прихватљив начин.

[2] Мирјана Прошић-Дворнић, *Одевање у Београду у 19. и почетком 20. века,* Београд, 2006, поглавље Увод-дефиниција теме и теоријско-методолошке основе, 15-48; такође, више о интердисциплинарном приступу у: Драган Петровић, Јасмина Николић, *Српски народ и велике силе – културно-историјски процеси*, Прометеј-Институт за политичке студије, Нови Сад-Београд, 2008, поглавље Увод.

Појавни ред се остварује као материјализација идеацијског кроз серију догађаја, артефаката, понашања. Предност овакве дефиниције је у томе што изједначава све појавне манифестације културе по значају и што истовремено успоставља дијалектички однос међузависности. Сваки ред одређује онај други, али је и његов производ. То значи да упознавањем појавног реда, на пример, начина становања, појавних видова културе, истраживач стиче сазнања о организацијским принципима, вредностима и идеологији тог друштва. Он тако иде обрнутим путем од носиоца и творца културе: декодирањем порука садржаних у појавним формама постепено открива концептуални ниво, кодове или правила по којима се дата култура реализује.[3]

Реконструкција визуелног и тактилног амбијента, као и реконструкција друштвено-политичког, просветног, културног и привредног контекста била је неопходна да би се многобројне релације у животу града и других елемената појавног и идеацијског реда што потпуније разумеле. То је отворило низ концептуалних и методолошких проблема као што су: како очувати принцип проучавања целине у оквиру које је могуће разумети значења и функције појединих делова, а савладати ентитет као што је град? Тако је настало неколико основних орјентација у приступу проблему:

1. током периода између два светска рата Краљевина Југославија и, у оквиру ње Србија, су пролазиле кроз фазе своје модернизације упркос друштвеним кризама, тако да је Пожаревац у овом периоду, у области просвете, културе, здравства, спорта, свакодневног живота, достигао запажен ниво модернизаторског напретка који је био значајно условљен успонима и у неким другим областима живота;

2. Србија је током периода између два светска рата постигла значајне резултате у развоју просвете и културе, тако да је Пожаревац пратио и предњачио у развоју просвете и културе посматраног периода;

3. током периода између два светска рата Пожаревац је постигао запажене резултате у привредном расту, што је била солидна подлога и за развој просвете и културе његовог подручја;

[3] Мирјана Прошић-Дворнић, *нав. дело.*

4. Србија и Пожаревац су у периоду између два светска рата постигли евидентне резултате у области опште модернизације (повећавање удела грађанства у општој популацији, нивоа писмености и образовања, еманципације жене), што је представљало позитиван стимуланс за развој културе и других облика друштвеног живота;

5. Пожаревац је постигао општи ниво развоја просвете, културе, спорта, што се засебно изражавало и у њиховим сегментима – многобројне школе, библиотека, музеј, позориште, биоскопи, гостовања културних установа из важнијих центара, штампа, уметност, разне спортске активности и др.

За антропологију је приближавање историји значило да је почела да одлази у епохе завршеног трајања у којима је своје типичне теме проучавала херменеутиком савремених, примарних и секундарних извора. Друга важна карактеристика историјске антропологије била је у томе да је, као и у антропологији савременог, тежила да створи веома детаљне описе и тумачења социјалних интеракција коришћењем термина, категорија и концепција својствених посматраној култури. У питању је још једна позајмица из лингвистике, дистинкција на emsko (унутрашње, посебно, својствено одређеној култури) и etsko (спољашње, опште, објективно, својствено научном дискурсу).[4]

За историју је приближавање антропологији значило проширивање тематских оквира, померање од „догађајне историје“ ка свакодневици, од великог и судбоносног ка ситном и ефемерном. То су свакако комплементарни, а не контрадикторни приступи, али су ови други анализом „етнографије свакодневице“ обичних људи у нормалним или проблематичним временима и њихових привидно тривијалних рутинских и ритуалних акција, у којима се рефлектују догађаји „велике историје“, покренули читаву лавину нових сазнања која су створила сензибилитет отворен према чулним и емотивним аспектима битисања. Једино нам историјски развој омогућује да одмеримо и оценимо

[4] Е.Е. Еванс-Причард, *Социјална антропологија*, Просвета, Београд, 1983, 55. „Антрополози више не могу да занемарују историју и да од тога праве став, већ морају отворено да јој оспоре или признају важност. Што се они више буду окретали сложеним, цивилизованим заједницама, то ће се овај проблем више заоштравати, а од његовог ће решења у великој мери зависити правац теоријског развоја овог предмета.“

елементе садашњости у њиховим међусобним односима. *Историја је кретање у којем друштво открива своју праву природу.*[5]

Померање антрополошког приступа у временски завршене епохе, коришћење могућности да се читањем сачуваних трагова људске свакодневице у различитим изворима и стварање детаљних описа некадашњег стила живота, био је још један изазов који се наметао овом истраживању.

Зашто је изабран историјски завршен период као временски оквир овог истраживања? У таквим околностима лакше је уочити узрочно-последичне односе него што је то могуће у живим системима. Друго, етнологу који проучава сопствену културу удаљена временска раван омогућава да успостави неопходну дистанцу према испитиваним феноменима и културној ситуацији која није идентична оној у којој истраживач живи.

Тачно је да се друштво и култура остварују путем устаљених облика понашања и трајнијих регулационих система као што су обичаји, навике, морал, закони и слично. Али, чак и када су обичаји и стил дубоко укорењени у неком друштву, увек се могу наћи варијације или девијантна одступања која могу да се толеришу и контролишу до одређених граница, тако да не нарушавају устаљени поредак ствари. Са друге стране, када не би било противречности у оквиру неког система, он вероватно никада не би имао потребу да се мења, да проналази нове могућности постојања и да даље развија креативне потенцијале. Нагомилане противречности постају озбиљан изазов традиционалним облицима мишљења, понашања и истраживања и тада је нужно да се догоде значајне промене које доносе разрешење конфликата и успостављање новог реда, стабилности и конвенција.[6]

Дакле, на документован и оригиналан начин приказан је свеукупан живот као важна стратегија у обележавању социјалне стратификације који је и просторно и временски универзална појава. Покушали смо да представимо основне идеје, вредности и аспирације Пожаревљана кроз форме свакодневице и стила живота, са размишљањима о економским и друштвеним предусловима који су резултирали једним специфичним односом према култури уопште. Посматрањем односа ове заједнице према друштвеним појавама у једном

[5] Е.Е. Еванс-Причард, *нав.дело*, 181.
[6] Мирјана Прошић-Дворнић, *нав.дело.*

посебном тренутку, када је југословенско друштво изашло из Првог, а припремало се за Други светски рат, дата је анализа тог друштва.

Међу припадницима српске интелектуалне елите налазе се носиоци модернизацијских процеса. Појединачним напорима или организовано у оквиру државних институција подстичу, осмишљавају и значајно доприносе промени опште слике друштва у Србији. Модернизацијски процеси имали су успорен и неравномеран карактер, продубљивали су регионалне неуједначености и текли су у нескладу између одређених државних прописа и тешко промењиве друштвене стварности, на коју су деловали бројни ограничавајући фактори у односу на продор модерних утицаја.

Преко интересовања за књигу, школу, штампу, позоришну представу, музику, филм, спорт, фотографију, човек је све више постајао заинтересован да мења и прилагођава средину у којој живи, да битно утиче на садржај и форму промена, али је истовремено био и саставни део те средине која је вршила повратни утицај на њега.

Основни циљ рада се састојао у томе да се кроз антрополошку и мултидисциплинарну призму сагледа како је, са једне стране, начин просветно-културног, спортског, свакодневног живота пожаревачког становништва у међуратном периоду одражавао друштвено-културну реалност града, а са друге, како су саме просветне, културне, спортске, свакодневне појаве учествовале у формирању физиономије градског живота и која је била њихова улога у тада изразитим процесима акултурације, сусретања и спајања различитих културних образаца и стварања јединственог пожаревачког културног модела. Заступали смо приступ који град проучава целовито, у једној историјској епохи, коришћењем искустава историје, етнологије и других научних дисциплина.

Рад на овој теми, иначе, од почетка је био праћен великим бројем дилема које су о бројним питањима искрсавале у разним фазама истраживања, почев од приступа изучавању просветно-културног, а потом и друштвеног живота уопште, преко избора једног од могућих методолошких путева, па до постављања временских и просторних оквира, односно извесних граница у погледу ширине истраживања. Тако је већ прво суочавање са бројем научних радова из историје српског града уопште, а такође и са фондом знања којим располаже

историографија о граду који је у средишту теме овог рада, довело до сазнања да се у историјској литератури може наћи по неки рад који може бити нека врста модела по коме би се градила слика друштвеног, привредног, просветно-културног и свакодневног живота Пожаревца у периоду између два светска рата. Стога, научни рад о развоју и животу града Пожаревца у наведеном периоду није до сада рађен, па зато овај рад има одређено првенство да се у целости бави наведеним појавама. Право освежење изражено кроз увођење значајних новина у истраживачком захвату и самом приступу тематској проблематици, када је реч о историји града на нашим просторима и значајан искорак из осредњости литературе која се бави локалном историјом, представљају књиге Бранка Ћупурдије *Суботица и околина,* Мирослава Перишића *Ваљево, град у Србији крајем 19. и почетком 20. века,* Владана Виријевића *Краљево, град у Србији 1918-1941*, Мирољуба Манојловића *Пожаревац, окружна варош 1858-1914,* које отварају низ нових погледа и делују јако инспиративно на оног ко се прихватио задатка да изгради целовиту историјску представу о једном граду, тј. да створи слику његове прошле стварности у тоталитету, реконструишући и обрађујући све области живота – привреду, политику, демографију, културу, образовање, навике и менталитет, стање духа итд[7]. Оне у себи носе и много елемената пионирског, јер дефинишу значај града као параметра достигнутог степена развитка једне државе и друштва и посежу за опсервацијом категорије појединца – грађанина као посебне подтеме у оквиру ширег историјског разматрања.

Најснажнији подстицај међу делима домаће историографије и етнологије представљају књиге Љубодрага Димића *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941 (*I–III), Бранка Ћупурдије *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината,* Пеђе Марковића *Европеизација Београда између два светска рата* и *Београд између истока и*

[7] Постоји извесна традиција изучавања града у домаћој етнологији. Погледати: Миленко Филиповић, *Таковци, етнолошка посматрања,* Српски Етнографски Зборник, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа, књига 7, Београд, 1972; Бранко Ћупурдија, *Суботица и околина* (друго допуњено издање), Прометеј, Нови Сад, 1993; Бранко Ћупурдија, *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината* (друго допуњено издање), Прометеј, Нови Сад, 1993;Весна Вучинић, *Просторно понашање у Дубровнику, Антрополошка студија града са ортогоналном структуром,* Филозофски факултет, Београд, 1999; Тихомир Ђорђевић, *Србија пре сто година 19. век,* Београд, 2008; Миленко Филиповић, *Таково, насеља, порекло становништва, обичаји*, (приредио Борисав Челиковић), Службени гласник-САНУ, Београд, 2010.

запада, Бранка Петрановића *Историја Југославије 1918-1988*, Мирјане Прошић-Дворнић *Одевање у Београду у 19. и почетком 20. века*, Весне Вучинић *Просторно понашање у Дубровнику - антрополошка студија града са ортогоналном структуром,* Радине Вучетић *Модерност на Калемегдану,* Милана Ристовића *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Марка Поповића и сарадника *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба,* Момчила Исића *Основно школство у Србији 1918-1941,* I-II и бројни текстови сарадника окупљених око часописа *Годишњак за друштвену историју* и *Токови историје.*

За упознавање са историјом школства у Пожаревцу користили смо монографије *Стодвадесет година Пољопривредне школе у Пожаревцу 1872-1992*, *Стотридесет година од послено-трговачке школе до привредно-економског образовног центра „Жижа Лазаревић“ 1850-1980, 125 година Основне школе „Вук Караџић“ у Пожаревцу 1887-2012, 275 година Основне школе „Доситеј Обрадовић“ у Пожаревцу 1888-1988, 150 година Пожаревачке гимназије 1862-2012 (у рукопису) и др.* Чврсто изворно утемељене, богате ризнице података, ове монографије представљале су нам велику помоћ код писања поглавља о развоју школства у Пожаревцу.

С обзиром на оскудну историографску литературу били смо принуђени да акценат ставимо на архивску грађу, ондашњу периодику и штампу и објављене изворе и литературу. Историјски извори су комплексан корпус расположивих остатака и сведочанстава о појавама, догађајима, делатностима и процесима битним за одабрану тему. Процес добијања података из извора је посебност историје, тако да однос и међусобни допринос ове две науке, етнологије/антропологије и историје, постаје поново актуелан и то, у овом случају, на плану хеуристике, критике извора и правилног тумачења њиховог смисла. Писана документа су дуго у традиционалној „догађајној“ историји схватана као поуздана складишта полуготових чињеница. Основна архивска истраживања обављена су у Историјском архиву Пожаревац чији су фондови изнедрили прегршт важних докумената без којих не би било могуће саставити ни елементарне контуре овог рада. Управо она представља њену изворну основу и умногоме је одредила постигнуте домете. Посебно исцрпни били су фондови *Суд*

општине пожаревачке, Народно позориште Дунавске бановине Пожаревац, Удружење пожаревачких занатлија и раденика «Слога» Пожаревац, Општина пожаревачка, Градско поглаварство Пожаревац, лични фонд новинара браће Гребенац, лични фонд Божидара Антића Пожаревац, Мануфактурно-галантеријска трговина Павловић и Мирковић, Великоградиштанска царинарница, *Соколско друштво Пожаревац, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, Државна народна школа Пожаревац, Обласна специјална пољопривредна школа Пожаревац, Пољопривредна школа Пожаревац, Школско надзорништво Пожаревац, Општа Болница „Др Војислав Дулић“ Пожаревац, Пожаревачка трговачка омладина, и др.*

Званични списи из ових архивских фондова или писани извори који се према степену објективности сврставају у изворе првог реда, омогућили су увид у глобална привредна, друштвена, културна, уопште сваковрсна кретања и структуре, онако како су она „одозго“ замишљена да функционишу и производе жељене ефекте са становишта елите која их је, у складу са својим визијама и интересима, стварала. Из њих се могло прочитати мноштво података о начину функционисања институција, о настанку и стању занатских радионица и индустријских постројења, о условима трговачких уговора, промету робе, расту градског ткива, о друштвеном положају разних категорија популације, о аномалијама и конфликтима, о судским споровима који су из њих настајали. Они пружају информације о „објективном поретку ствари“, о званичном реду стварности и због тога су детаљно прегледани.

Збирка фотографија обилује снимцима ондашњих пожаревачких улица, кафана и хотела, школа, удружења, личности, културних и других манифестација и послужила нам је за илустрацију појединих делова текста. Користећи ове фотографије покушали смо да дочарамо делиће атмосфере која је владала у Пожаревцу у периоду између два светска рата. Њихова вредност као извора не доводи се у питање, већ се само истиче то да је њена документарност ограничена на репрезентативни ниво културе. То са друге стране, омогућава увид у вредносни систем културе и открива критеријуме за утврђивање шта се у ком периоду и код којих друштвених слојева сматрало репрезентативним.

Имајући на уму значај штампе као незамењивог и често јединог извора информација, нарочито вредног за изучавање сложене природе човековог доживљаја епохе у којој живи, у Историјском архиву Пожаревац и Народној библиотеци у Пожаревцу ишчитавали смо оновремену штампу, страначка гласила и друге периодичне публикације. Ова фаза истраживања одузела нам је знатно више времена од рада у архивима, јер пронаћи у мору чињеница, дописа, репортажа вест о животу Пожаревљана, представља више него мукотрпан посао. Ипак, њихово коришћење бацило је више светла на друштвени и културни живот града и његових становника и употпунило нам многа сазнања. У њима смо пронашли податке који сликају атмосферу, живот и прилике у Пожаревцу и Србији објективније и документованије од било које историје; ту се видео читав један свет и његов живот и почетак и крај тог живота и све што га покреће и све што га руши и све што га диже. У њима је заиста регистровано мноштво информација из којих се може сазнати о настанку нових предузећа и радњи, а исто тако и о стечајима и лицитицајима имовине, о новим проналасцима, начину становања, уређењу ентеријера, одевању, исхрани, саобраћају, забавном и уметничком животу, понуди и потражњи радних места, али и о односима међу људима, о културној ситуацији и о целокупној друштвеној и духовној клими посматраног периода. Највише података дао нам је лист *Грађанин* који је излазио у Пожаревцу у континуитету.

Обимнија истраживања смо обавили у Архиву Југославије где смо користили грађу фондова *Министарство унутрашњих послова (14), Милан Стојадиновић (37, 38), Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), Министарство просвете и Двор (74).* Ова грађа је садржајна, а чини је, углавном, званична преписка централних управних органа из Београда са локалним органима и установама у Пожаревцу и званична и приватна писма појединаца из Пожаревца упућивана Милану Стојадиновићу, председнику владе Краљевине Југославије у периоду од 1935. до 1939. године. Од посебне важности били су статистички извештаји, извештаји полицијских органа, дописи о стању привреде и појединих привредних установа, о здравственим и верским приликама, културно-просветним активностима и слично. Велики значај припада и архивској грађи похрањеној у Архиву Војводине, у којем смо користили фонд *Краљевска*

банска управа Просветно одељење, односно документацију о раду пожаревачких школа и Народног позоришта Дунавске бановине.

Недовољност архивске грађе за поједине теме покушали смо да надоместимо коришћењем објављених извора. Тако смо консултовали већи број саопштења, чланака и прилога објављених у часописима, годишњацима, зборницима радова, статистичке прегледе, алманахе, речнике, правилнике и слично.

Такође, од највеће користи били су радови настали из пера пожаревачких посленика културе. То су књиге Бранка Перуничића *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Мирољуба Манојловића *Браничевски алманах*, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши*, *Град Пожаревац – 170 година локалне управе и самоуправе*, *Знаменити Пожаревљани* и *Синдикални покрет у Пожаревцу,* Мирољуба Поповића Цицка *Стари Пожаревац – нека сећање траје* и *Фудбалски клуб Млади радник Пожаревац 1926-2006,* Драгана Фелдића *Стари Пожаревац*, *Кафане старог Пожаревца, Век постојања и рада основне школе «Свети Сава» у Пожаревцу* и *Фотографија у Пожаревцу и околини*, Миодрага Пурковића *Пожаревац*, Јасмине Живковић *Коло српских сестара у Пожаревцу*, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе* и *Пожаревачки суд, први Нахијски суд у Србији 1821-2011.* Радови објављени у Зборницима *Браничево кроз војну и културну историју Србије* у 6 томова Историјског архива Пожаревац пружају сазнања о проучаваном времену и простору. Публикације појединих аутора као *Пожаревачко позориште између два светска рата, Задругарство у Пожаревачком крају до 1941. године, 175 година болнице у Пожаревцу, Два века војске у Браничеву, 140 година рударства у Костолцу, Историја писана струјом, Фармација у Пожаревцу* и друго, спадају међу најсвеобухватније радове из историје Пожаревца, а по приступу аутора и њиховом осећају за атмосферу града истинска је претеча друштвене историје. По својој оригиналности и реткости у нашој културној баштини и међу оним публикацијама које садрже драгоцене стручне информације, вредни пажње су каталози изложби Историјског архива Пожаревац.

Развој градова Србије у другој половини 19. века и првој деценији 20. века одвијао се неуравнотежено. На то је утицало више чинилаца попут броја

становника, близине државне границе, саобраћајне повезаности са осталим деловима земље, климатских услова, географско-историјског наслеђа, удаљености од престонице, изграђености државних и културно-просветних институција и слично. Неуједначеност њиховог раста била је и последица регионалних разлика, тако да су бржи развој бележили они градови који су израстали у богатом пољопривредном окружењу, чији су економски потенцијали омогућавали интензивнији успон градске привреде, занатства и трговине пре свега. Они су тако убрзано повећавали број становника, физички се ширили и прилагођавали савременим европским обрасцима живљења, мењајући свој успорени друштвени ритам и ментални склоп традиционалног српског патријахалног друштва. Град представља стање духа, збир обичаја и традиције, утврђених ставова и осећања. Град у Србији се *појављује као главни корисник модернизације у којој су се поред економске прожимале политичка и друштвена снага земље.*[8]

Настанак државне заједнице јужнословенских народа крајем 1918. године означио је нову фазу у развоју градова на тлу Србије. Сходно национално-конфесионалном шаренилу нове државе, у раздобљу између два светска рата измењена је у великој мери и демографска разгледница великог броја градова Србије, посебно оних који су израстали у значајне индустријске центре (Београд, Ниш, Крагујевац) или су се у њима налазиле веће војне јединице попут Пожаревца. Наиме, у њих се временом усељавао приличан број Хрвата, Словенаца и припадника несловенских народа поданика нове државе, било у потрази за запослењем у неком од индустријских објеката било по службеној дужности (официри, жандарми, државни чиновници, просветни радници). Иако проценат ових „дошљака“ није био превелики и варирао је од града до града, ипак се за њих везује низ промена, пре свега на просветном и културном плану, нарочито појачавање европског културног модела живљења.

На повећање броја градске популације у Србији у међуратном периоду утицали су и економски моменти који су деловали подстицајно на становнике руралних подручја да могућности за обезбеђивање сопствене егзистенције потраже у градовима, нарочито у оним у којима је процес индустријализације ухватио дубље корене. Неродне године, недовољне количине намирница за

[8] Димитрије Ђорђевић, *У сенци Аустро-Угарске*, Историја српског народа VI-1, Београд, 1994, 97.

исхрану многобројних сеоских породица, потреба за напуштањем устаљеног начина живота, покретали су сељаштво ка градовима. Градови су на овај начин постајали својеврсни „вентили“ за вишак становништва са заосталих сеоских подручја, играјући значајну улогу у модернизацији и културном преображају српског друштва у првој половини 20. века.

На крају, на основу свега што је до сада речено, може се уобличити и једна општа претпоставка или хипотеза истраживања. Уз помоћ динамичког, историјског и антрополошког приступа, могуће је истраживати друштвени и културни живот Пожаревца у периоду између два светска рата, као мање-више целовиту појаву. Могуће је показати како се мењао свеукупни живот у Пожаревцу, како је сталним проширивањем привредних, културних, просветних, спортских и других делатности, подигнут на виши ниво у односу на стање пре Првог светског рата.

И сасвим на крају, дужни смо истаћи да овим радом нису у потпуности исцрпљене могућности за посебна истраживања о Пожаревцу у периоду од 1918. до 1941. године. Засигурно да свако од поглавља овога рада заслужује да буде самостална истраживачка тема. Ипак, фрагментарност архивске грађе поставља низ ограничења и то је нешто са чиме ће будући истраживачи овог раздобља у прошлости Пожаревца морати да рачунају.

II Опште друштвене и политичке прилике у Краљевини СХС/Југославији са посебним освртом на Пожаревац

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Југославија током свог постојања 1918-1941. имала је низ унутрашњих и спољнополитичких проблема.[9] Поред тога, успело се у изградњи и даљој модернизацији практично свих сегмената друштва. Србија као покрајина спадала је у нешто развијеније привредне и културноисторијске области у односу на Црну Гору и Босну и Херцеговину, док је у односу на Војводину, Хрватску и посебно Словенију, Србија заостајала у достигнутом степену привредног и друштвеног развоја. Браничевски округ и Пожаревац се у значајном делу периода који нас интересује налазио у саставу Дунавске бановине,[10] што је поспешило интегративне везе дела северне Шумадије са суседним областима Баната, као ширим подунавским регионом.

Политичка ситуација у Југославији у периоду између два светска рата је сигурно имала своју повезаност са општим збивањима у Европи тог периода.[11] Сама Југославија је створена у односима великих сила на крају Првог светског рата. Политичка елита тадашње Србије која је изнела значајан терет ратних напора Антанте на Балкану, приклонила се, под утицајем великих сила, концепту формирања заједничке државе са Хрватима и Словенцима. Француска као западна сила са традиционално пријатељским односима са Србима у овом периоду појачава савезништво са Југославијом на ниво стратешког партнерства што се, поред војно-политичке сарадње, рефлектовало у економији и посебно у култури.[12] Србија се од мајског династичког преврата 1903. дефинитивно везује за Антанту

[9] О историјату Краљевине Југославије 1918-1941, видети у: Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, I, (1918-1941), Нолит, Београд, 1989.

[10] Дунавској бановини су припадали срезови Пожаревачки, Моравски и Рамски, а Моравској бановини Голубачки, Звишки, Хомољски и Млавски срез. Ипак ових седам срезова, који су новом поделом раздвојени у две одвојене управне целине, и даље су представљали једну географску, економску и политичку целину у којој је Пожаревац био гравитациони центар; АС, *Алманах Краљевине Југославије IV,* Београд, 1931; Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа,* Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 61-76.

[11] У вези са овим погледати у: Љубодраг Димић, *Срби и Југославија*, Стубови културе, Београд, 1998; Љубодраг Димић*, Србија и Југославија*, САНУ огранак у Новом Саду и „Беседа“ издавачка кућа православне Епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, Нови Сад, 2001.

[12] Renouvin Pierre, *Histoire des relations internationales*, tome sixième, Le XIX siecle II, de 1871. a 1914. *La nagée de L'Europe*, Librairie Hachiette, Paris, 1959.

односно руско-француску осовину. Овде треба истаћи да је управо српски народ, рачунајући и његову елиту, носио традиционално наклоност према овим европским силама, што је имало све заједно посебан одраз и у култури.[13] Југославија је, дакле, била у оквиру француског безбедносног система све до убиства краља Александра у Марсеју октобра 1934. године, од када је влада Милана Стојадиновића престала да посматра Француску као безусловног ауторитета и главни центар моћи у спољној политици и све више се повезује са Немачком. Потписивање пакта Југославије и Италије 1937. године извршено је управо уз подршку Немачке, али и сагласност Британије која је посредовањем желела да избегне нове затегнутости у Европи. Супротности на унутрашњополитичкој сцени између српских и хрватских политичара су примирене споразумом Цветковић – Мачек августа 1939. године, уочи Другог светског рата. На тај начин, Југославија је успела да створи извесно унутрашње јединство и избегне ратни сукоб све до пролећа 1941. године, као и да задржи баланс према зараћеним странама, иако је немачки утицај нагло порастао и имао превагу над француским финансијским капиталом на југословенском тлу.

Унутрашња политика Краљевине Југославије је током међуратног периода била прожета нестабилношћу. У првим послератним годинама постојао је проблем државног устројства, пошто око тога није било консензуса са хрватским политичким странкама. Наиме, доношење првог *Видовданског устава* је остварено без учешћа хрватских политичких странака, пре свега Хрватске републиканске сељачке странке коју су предводила браћа Радић.[14] Атентат у скупштини на Видовдан 1928. године и убиство браће Радић тешко ће оптеретити унутрашњу политичку сцену Краљевине и нарочито укупне односе Срба и Хрвата. Шестојануарска диктатура краља Александра Карађорђевића, привремена забрана вишестраначја, доношење новог *Октроисаног устава*, додатно су ограничили политичке слободе и степен остварене демократије у земљи.[15]

---

[13] О овоме више у: Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије*, I-III, Београд, 1995; Такође у: Драган Петровић, Јасмина Николић, *нав.дело;* Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995, 172.

[14] Бранко Петрановић, *нав.дело*, 128-129; О овоме и у: Драган Суботић, *Политичке странке и покрети у политичком животу међуратне Србије (и Југославије)*, Институт за политичке студије, Београд, 1998, 24-27; Такође и у: Драган Петровић, *Нови Устав и савремена Србија*, Институт за политичке студије, Београд, 2007, 134-135.

[15] *Општа енциклопедија Larousse*, 3, Историја, Београд, 1973, 629.

Обнављање пуног вишестраначког парламентаризма од 1935. године,[16] па све до почетка Другог светског рата 1941. године, представља период обнове либерализације политичког живота у земљи, што је, између осталог, резултирало и споразумом Цветковић-Мачек (привременим решавањем међунационалног проблема у земљи). Избијање Другог светског рата у Европи 1939. године се негативно рефлектовало и на унутрашњу политичку стабилност Краљевине у периоду до почетка Априлског рата и напада на Југославију од стране фашистичких сила 6. априла 1941. године.

Србија се током овог периода нашла у ситуацији која је пресликавала опште стање у Краљевини. Ипак, постојале су веома запажене специфичности. У односу на све друге крајеве Краљевине, Србија је у Првом светском и оба Балканска рата поднела велике људске и материјалне жртве. Била је изражена диспропорција погинулих мушкараца у најбољим стваралачким годинама живота у односу на женски део популације, чему треба додати и висок удео ратних војних инвалида и хроничних болесника. Захваљујући још увек релативно високом природном прираштају становништва, ови велики демографски губици су делимично санирани у међуратном периоду. Србија је, уз Словенију, етнички била најхомогенија историјска област у Краљевини. Слично је било и у Браничевском крају, пошто су етнички православни Срби обухватали преко 90% становништва. Удео сеоског становништва у Србији тог периода је варирао од око 86% након Првог светског рата, око 80% године 1931. до преко 75% уочи Другог светског рата.

Када се посматра писменост као следећи важан индикатор модернизације, ту је удео писмених био 45% године 1921, затим 53% на попису из 1931, да би тај проценат уочи Другог светског рата био 60%.[17] Пораст становништва у градовима је био евидентан, па је тако Београд уочи Првог светског рата имао око 100 000

[16] И пре тога су постојали избори и парламент практично читаво време Шестојануарске диктатуре, али не и пуно вишестраначје у смислу постојања до почетка 1929. године и поново од краја 1934.

[17] Подаци из: Слободан Антонић, *Друштвена основа и садашњи покушај модернизације*, у: Елита, грађанство и слаба држава, Службени гласник, Београд, 2006, 12; Бранко Петрановић наводи да је „Северна Србија имала 60,3% писмених“, *Историја Југославије 1918-1988*, I, 58 – под Северна Србија подразумевала се „предкумановска Србија“ увећана за Рашку област, Косово и Метохију, три општине данашњег југа Србије и Димитроградска и Босилеградска општина добијене од Бугарске 1918. године. Из тога произлази да је „предкумановска Србија“ имала извесно већи број писмених од 60%, нарочито ако имамо у виду да је по попису из 1948. било 73% писмених на простору „предкумановска Србија“.

становника, 1931. године око 240 000, а заједно са Земуном и Панчевом око 290 000. Најзад, 1940. године Београд има 320 000 житеља, а са Земуном и Панчевом око 400 000.[18] Са друге стране, Пожаревац је спадао међу напредније српске градове у међуратном периоду, имајући у виду да је његово становништво порасло са 10 000 1919, на око 16 000 уочи Другог светског рата. Овоме треба додати формирање и јачање средњих сталежа у граду који га све више издваја у односу на рурално окружење.

Пораст писменог становништва био је још динамичнији. У структури становништва издваја се све више средњи имовински слој неруралног становништва у који су спадали тзв. *бели оковратници*, односно нефабричка занимања: државни чиновници и службеници, лекари и део медицинског особља, просветни радници, адвокати и правници, предузимачи, део свештенства, официрског кора и слично. На врху стратификационе структуре се издваја богато грађанство, али и крупни земљопоседници. То су професије средњег и посебно крупног капитала, генералске породице и најистакнутији политичари и државни функционери, врх свештенства, истакнути трговци, средњи и крупни индустријалци и финансијери и др. Ови слојеви су имали и свој специфичан начин живота и забављања битно другачији од нижих слојева становништва у Србији и Југославији.[19] Виши слојеви становништва су углавном били сконцентрисани у великим градовима, док су и градови попут Пожаревца имали своју економску, политичку и културну елиту која је остваривала све интензивнију сарадњу и са оном себи сличном у другим великим градовима Србије и Војводине, попут Београда, Новог Сада, Крагујевца и других. На тај начин се више класе међусобно интегришу у јединствену елиту, чему доста доприноси и развој различитих облика саобраћаја у овом периоду, а нарочито железничког и друмског. Са друге стране, поред бројног нижег средњег слоја становништва у Србији овог времена како у граду, тако и у селу, које одржава своје основне егзистенцијалне потребе, јављају се осетне разлике у односу на ниже слојеве становништва, од којих они најнижи делови имају основне

[18] Статистички подаци из *Историја Београда*, III, Београд, 1974, 240-247; такође у: Вељковић Александар, *Индустрија као компонента просторно-функционалне структуре Београда*, Југинус, Београд, 1983, 109.

[19] Више о овоме видети у: Радина Вучетић, *Модерност на Калемегдану*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2004.

егзистенцијалне проблеме. Одлике тог најнижег слоја становништва су, поред слабог имовинског стања, низак ниво културног живота, а често и појава различитих облика друштвене патологије од којих је најчешћи био алкохолизам, коцкање, проституција, скитничење и др.[20] Овде је реч о сиромашнијем делу радничке класе у граду, као и о најсиромашнијим сељацима, од којих је најугроженија била групација наполичара – безземљаша. У време велике економске кризе, која је захватила почетком тридесетих година Србију, долази до масовног губитка посла у градовима, нарочито у индустрији што је реципрочно ширило привредни застој и на друге области привреде. Већ од 1934. године ситуација се битно поправља и криза се превазилази, да би се следећих година остварио нови и последњи привредни процват до почетка Другог светског рата на тлу Југославије.

На изборима на простору Србије у међуратном периоду, највише успеха су имали радикали, који су на изборима током двадесетих година добијали око 50% изашлог бирачког тела (1923–49%, 1925–55%, 1927–51%) и већи број мандата у парламенту (1923–69%, 1925–55%, 1927–51%).[21] Током тридесетих година радикали задржавају своју основну снагу. Сличне резултате и утицај радикали су остварили и у Браничевском крају,[22] нарочито у периоду друге половине тридесетих година када је режимска коалиција на челу са Миланом Стојадиновићем имала на овим просторима пресудан утицај. Један од кључева успеха радикала у Србији јесте добра страначка организованост, инфраструктура изграђена и на локалном нивоу, као и велика масовност чланства.[23] Овакво вишедеценијско упориште радикала у масовном чланству ушло је у традицију многих истакнутих породица, укључујући и Браничевски крај. О томе историчар радикалског покрета Гордана Кривокапић-Јовић каже: *Значајна радикалска друштва и појединци постојали су у свим варошицама Пожаревачког округа, али*

[20] Погледати: *Социјална патологија*, Београд, 1996;
[21] Подаци из: Драган Суботић, *Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку, Политичке странке и покрети у политичком животу Србије (Југославије) 1918-1941 и егзилу (1945-1990)*, Институт за политичке студије, Београд, 1998, 80-15; Бранислав Глигоријевић, *Парламентаризам и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд, 1979, 81-83, 138-139; Драган Петровић, *Српске политичке странке*, Институт за политичке студије, Београд, 2007, 79.
[22] Бранко Надовеза, *Радикализам у Браничевском крају,* у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 201-207.
[23] Видети у: Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, део I „Народно-радикална струја“, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

су најбројнија и привредно економски, друштвено најзначајнија била она у Пожаревцу (окружном средишту и највећој, најбогатијој и најзначајнијој вароши тог краја), Голупцу и Великом Градишту, Петровцу; док су мање радикалске групе биле у Бољевцу, Жабарима и Жагубици.[24] Наводећи социјалну структуру и главне одлике водећих радикала Пожаревачког округа, Кривокапић-Јовић указује на вишегенерацијску традицију водећих радикалских првака и њихових породица: *У кругу дугогодишњих посланика странке из округа који су били активни и у овом периоду био је и др Станојло Вукчевић, лекар у Пожаревцу, који је 1920. године био први на радикалској листи. Из Пожаревачког округа је био и Алекса Нешић, економ из Великог Села...Још 1878. године био је изабран за општинског одборника а за председника општине први пут 1883. године. Више пута је био биран за народног посланика од 1888. до 1906. године У свом селу је још далеке 1882. године основао читаоницу, а 1900. године „Машинску земљорадничку задругу" којој је био председник. Био је члан Управног па Надзорног одбора Српских земљорадничких задруга. У том својству је путовао у Аустроугарску, Баварску, Витемберг, Швајцарску и Италију ради проучавања пољопривреде и сточарства. Био је један од оснивача и редован члан „Српског пољопривредног друштва"...Из генерације идеалиста из 70-их година и редова НРС-а отишао је 1922. године Стеван Максимовић, адвокат и књижевник, велики родољуб у правом смислу правозаступник, који је био и на свим видним положајима у друштву (и народни посланик) и написао велик број расправа и чланака.*[25] Из наведене социјалне структуре водећих радикала Пожаревачког краја у међуратном периоду коју нам у свом раду даје Кривокапић-Јовић, долазимо до закључка да те позиције све више освајају богати предузетници и земљопоседници, а све мање угледни појединци који су се истакли агитовањем за своје суграђане у вишегодишњем учешћу у политичкој утакмици на локалном и регионалном нивоу. Тако су истакнути појединци у радикалском друштву овог краја и даље били представници интелектуалне и стручне елите (адвокати, апотекари, лекари, професори и учитељи, новинари, штампари и др), али су

[24] Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза, О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини СХС (1918-1929*), Институт за новију историју Србије, Београд, 2002, 69.
[25] Гордана Кривокапић-Јовић, *нав.дело.*

најважније позиције освајали индустријалци, крупни трговци и земљопоседници. Ова богата структура истакнутих појединаца углавном је заузимала важна и почасна места у страначкој инфраструктури, али је ретко имала истакнуту улогу међу прослављеним посланицима овог периода, који су својим држањем у парламенту и регионалним и локалним скупштинама временом постајали народни трибуни. Међу богатим појединцима овог краја, који су заузимали важна места у радикалској инфраструктури, Јовић-Кривокапић наводи индустријалце Брану Давинића[26] и Јоцу Селића, Димитрија Протића, трговца и директора Пожаревачке задруге, Александра Ђурића, адвоката и директора Пожаревачке банке, трговце Косту Обрадовића, Властимира Караџића, Михајла Симића и *једног јеврејског порекла Исак Каријо*. Лекар Лаза Бесарабић, од 1923. године управник болнице у Пожаревцу, био је истакнути радикал у међуратном периоду који је заједно са Душаном Живојиновићем, председником општине издејствовао 9 ха земље за изградњу нове болнице. *Радикалска друштва која су се окупљала по варошима Пожаревачког округа личила су често на трговачка удружења, а она која су се организовала по сеоским самоуправним општинама на друштва која су окупљала или богате и имућне или солидно и добро организоване економе и земљораднике или оне који су тежили то да буду (а тих је било више). Кроз сеоску организацију то је био савез представника ових група који је личио на савез председника општина (једне сеоско-варошке и осталих самоуправних), а на нивоу Окружне организације (ОО) опет је личио на трговачко удружење.*[27] Интересантно је и то да су културни радници Пожаревца били веома слабо заступљени у страначким организацијама тог времена. Јовић-Кривокапић наводи пожаревачки лист *Грађанин* као превасходно *радикалско гласило*.

Демократска странка је у посматраном периоду имала наглашен југословенски карактер и развијену инфраструктуру широм земље, али не тако

[26] Архив Југославије, Фонд 37-*Милан Стојадиновић*, фасцикла 348 за Давинић Брану индустријалца и фасцикла 368 за Живојиновић Душана председника општине Пожаревац. Овде имамо увид у изворна документа, између осталог и детаљну преписку коју су ова два истакнута радикалска првака и народна посланика Пожаревачког краја током друге половине тридесетих година имала са својим шефом странке и председником југословенске владе Миланом Стојадиновићем. Из ових извора стекли смо директно увид и о социјално-политичкој ситуацији у Пожаревцу током друге половине тридесетих година међуратног периода. Општи утисак је да је политиканство достигло такве размере да су готово сва истакнута места у државној управи добијана и задржавана управо преко страначке и политичке подобности, што су неке ствари које асоцирају и на потоња времена, све до данашњих дана.

[27] Гордана Кривокапић-Јовић, *нав.дело,* 69-70.

добро организовану, масовну и дисциплиновану као радикали. *Своје позитивне стране у односу на радикале демократе су налазили у нешто вишој образовној структури страначке елите па и чланства, те у нешто већем утицају у варошима и градовима, него што су је сами имали на руралном простору Србије.*[28] Међутим, у самој Србији демократе су стајале лошије од радикала, што је имало изражаја и у Пожаревачком крају.[29] Најистакнутији функционери Демократске странке у међуратном периоду из Пожаревца су били адвокати Драгутин Ранковић, члан извршног и главног одбора странке и Иван Николић, члан главног одбора. Драгутин Ранковић је био изабран и за посланика у Парламенту Југославије тридесетих година. У сваком случају, утицај и резултати на изборима Демократске странке у Пожаревцу и Браничевском округу су свакако заостајали у међуратном периоду у односу на Радикалну странку, али су били изнад свих других политичких странака како у овом крају тако и у Србији.

Земљорадничка странка је током избора двадесетих година успевала да, захваљујући свом упоришту на селу, пређе цензус освајајући око 10% бирачког тела у Србији, а током тридесетих да опстане у различитим коалицијама као запажена политичка странка. Све ове опште одлике Земљорадничке странке биле су изражене и у Пожаревачком крају, с тим да је и на селу она имала доминантну конкуренцију Радикалне странке.[30]

У првој половини 1925. године у Пожаревцу се оснива партијска организација комуниста која је бројала 7 чланова: Алекса Јовановић звани Гарибалди, Огњан Томић, Тоза Јовановић, Љуба Јанковић Муња, затим опанчарски радници Вујица Петровић, Милан Митровић и столар Грујица Петковић. Социјални састав партијске организације био је углавном ситнозанатлијски.[31] Интензивиран је рад на формирању синдикалних организација радника и јачању радничког покрета, као и легализовању

[28] Драган Петровић, *Српске политичке странке*, 80.
[29] Десимир Тошић, доајен Демократске странке још из предратног доба тврди *да је сарадња ДС са Југословенском муслинманском организацијом на општинским изборима 1926. и посланичким 1927. године уништила странку у Босни и Херцеговини,* у: Десимир Тошић, *Демократска странка 1920-1941*, Фонд Љуба Давидовић, Београд, 2006, 122.
[30] Више о политичким приликама у Пожаревцу и Браничевском крају током тридесетих година 20. века видети и у: Д. Јовановић, *Грађанин и политички живот у Пожаревцу 1937-1941*, дипломски рад у рукопису, Пожаревац, 1985.
[31] Богољуб Стојановић и др, *Развитак и рад Комунистичке партије у пожаревачком крају између Првог и Другог светског рата,* у: Пожаревачки алманах (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957, 52.

политичког рада преко синдикалних организација и других форми рада, па су тако већ почетком 1927. године постојале синдикалне подружнице кожарских, дрводељских, металских и кројачких радника, оснивају се радничко-уметничка група *Свест* и раднички спортски клуб *Млади радник*. За две године рада партијска организација је успела да развије и обједини синдикални културно-просветни, уметнички и спортски рад. Поред борбе за економско побољшање положаја радника, организовано се радило на њиховом политичком уздизању, буђењу класне свести и то растурањем напредне штампе, синдикалних листова, студентске штампе, формирањем омладинске и женске секције радничко-уметничких удружења и слично. Захваљујући деловању комунистичке партије и њиховим гласовима, на општинским изборима 1926. године у Пожаревцу први пут је победила Демократска странка са адвокатом Михаилом Крстићем на челу.[32]

Прва нова пожаревачка општинска управа изабрана је 5. октобра 1918. године на збору 140 највиђенијих Пожаревљана, и том приликом за председника је изабран апотекар Михаило Душманић, а кметови су били: трговац Лазар Милосављевић, трговац Михаило Дамњановић, судија Влада Антоновић, трговац Љуба Јовановић, земљорадник Живојин Перић, трговац Димитрије Станковић и трговац Димитрије Стојадиновић.[33]

На изборима 1920. године за председника Општине био је изабран радикал Душан М. Живојиновић – Шапчанин, фотограф, који је ту дужност вршио до 1926. године.[34] Од 1926. до 1929. године председник Општине био је, у првом мандату, Михајло Крстић, адвокат, а у другом од 1931. до 1935. године. [35] Од 1930. до 1931. године председник Општине био је Илија Ђорђевић, адвокат, а од 1935. године функцију председника обављао је адвокат Миодраг Јеличић који је

[32] Богољуб Стојановић и др, *нав.дело,* 57.

[33] Мирољуб Манојловић, *Град Пожаревац – 170 година локалне управе и самоуправе*, Пожаревац, 2009, 56-57. Општинска управа је на првој седници донела две важне одлуке – на предлог Стевана Максимовића одлучено је да се француском генералу Ернесту Сибену додели титула почасног грађанина. Друге одлуке односиле су се на обавезу Пожаревачке општине да умрлим и сахрањеним француским војницима на пожаревачком гробљу подигне споменик о трошку Општине.

[34] Душан Живојиновић рођен је 1872. године у Шапцу, ватрени радикал, а као новинар у *Самоуправи* пропагирао је радикалске идеје. Победио је на изборима 1931. године и постао народни посланик. Један је од оснивача Занатске банке, Занатске коморе и Занатске задруге за кредит и штедњу који је водио до смрти 1942. године. Сахрањен је у Пожаревцу; Мирољуб Манојловић, *нав.дело,* 57.

[35] У време његовог другог мандата 1934. године урађена је прва монографија о Пожаревцу из пера др Миодрага Пурковића.

смењен 25. октобра 1936. године. Тада је постављен за председника трговац Милутин Милојковић – Дроња, који је ту дужност обављао до 1941. године.[36]

Од 1921. до 1929. године велики жупан пожаревачке Области био је Коста Јанковић. Пожаревачки обласни одбор је јануара 1929. године био распуштен решењем великог жупана Области пожаревачке, а Димитрије Богојевић је постављен за комесара Области пожаревачке. Када су формиране бановине 1929. године, први бан Дунавске бановине са седиштем у Новом Саду био је Дака Поповић, министар, чије је бановање трајало до јануара 1930. године када га је сменио Рад. Дуњић, врховни инспектор у председништву Владе. Пожаревачка општина је до 1934. године била варошка, када је проглашена за Градску општину, а Пожаревац за град са ширим делокругом рада и већом аутономијом.[37] Према подацима из 1939. године у Пожаревцу су постојале, поред општине, и државне,[38] бановинске[39] и друштвене установе,[40] Црквена општина,[41] фондови,[42] социјалне и привредне установе[43] и удружења.

---

[36] Градско поглаварство је 1936. године чинило 35 већника: Брана Давинић посланик, Димитрије Белосавић лекар, Александар Лазаревић адвокат, Миладин Грујић трговац, Немања Томић професор, Живан Јовановић економ, Ђорђе Девић агроном, Божидар Недељковић штампар, Стојан Димовић учитељ, Светозар Рашковић трговац, Михајло Топић кафеџија, Милосав Марковић трговац, Љуб.Лазаревић трговац, Никола Младеновић трговац, Михаило Марјановић трговац, Иван Матић фризер, Мате Дружијанић хотелијер, Драгојло Филиповић трговац, Иван Маринковић економ, Димитрије Станчић месар, Богдан Богдановић кројач, Миливоје Цветковић обућар, Андреја Вучковић земљорадник, Александар Миљковић трговац, Војислав Марјановић обућар, Михаило Весић трговац, Милан Константиновић економ, Димитрије Митровић трговац, Сава Степић земљорадник, Драга Станковић кафеџија, Тодор Ћурувија трговац, Василије Спасић пекар, Милан Ђорђевић баштован и Јован Братић хотелијер; Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 59-60.

[37] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 61-67.

[38] Државне установе – Вод жандармеријске станице, Главни одсек финансијске контроле, Државно тужилаштво, Државна трговачка академија, Државна реална гимназија, Дом народног здравља, Државна ергела у Љубичеву, Катастарска управа, Казнени завод, Окружни суд, Окружна команда, Пошта телеграф телефон, Пореска управа, Пук за везу, Срески суд, Среско начелство, Секција за изградњу пруге, Станица државне железнице и Школско надзорништво; у: Градимир Вуловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез,* Пожаревац, 1939*,* 19-20.

[39] Бановинске установе – Бановински расадник, Бановинска болница, Дирекција бановинских железница, Железничка станица бановинска железница, Нижа пољопривредна школа, Удружена Здравствена општина, у: Градимир Вуловић, *нав.дело,* 20.

[40] Друштвене установе – Експозитура Окружног уреда, Дописништво Београдске Радничке коморе, Повереништво болесничке благајне; у: Градимир Вуловић*,нав.дело,* 20.

[41] Црквена општина – Архијерејско намесништво, Епископија браничевска, Црквени (духовни) суд, Црквена општина, Црквена јеврејска општина; у: Градимир Вуловић, *нав.дело,* 21.

[42] Фондови – фонд Саве Јовановића којим рукује Председник општине, фонд *Сиротан* Милутина Обрадовића којим рукује Председник општине, директор Гимназије и управитељ народне школе, фонд Јована Павловића Бате којим рукује месни школски одбор и др; у: Градимр Вуловић, *нав.дело,* 21.

[43] Социјалне и привредне установе – Дом милосрђа и Експозитура окружног уреда за осигурање раденика, у: Градимир Вуловић*, нав.дело,* 17.

Здравствена служба је нарочито појачана у Србији после Првог светског рата, имајући у виду погубна искуства са тифусом и другим болестима које су захватиле Србију и направиле помор међу војском и становништвом 1914-1915.[44] Нагласак здравствене политике Краљевине СХС/Југославије је стављен на превентивну медицинску службу. Поред изградње низа нових центара и научно-наставних установа у области медицине у великим градовима Краљевине СХС и Србије, значајни резултати су постигнути у јачању регионалних центара здравствене заштите као и изградње читаве мреже овог система по руралним областима. *Изградња јединственог система здравствене заштите, са наглашавањем превентивно-хигијенске и социјално-медицинске делатности, што је уопште била одлика земаља са претежно аграрним становништвом и специфичном националном медицинском патологијом. Остварење здравственог програма и задовољавање здравствених потреба становништва Краљевине увелико је било ускраћено друштвено-политичким, социјално-економским и здравственим приликама карактеристичним за новостворену државу, нарочито за категорије сиромашног сељаштва и неквалификованих радника. У Краљевини је, ипак, у овој области дошло до значајног полета у изградњи здравствених установа превентивно-хигијенске и социјално-медицинске намене. Створени су многобројни специјализовани диспанзери, домови здравља, хигијенски заводи, здравствене станице, лечилишта, опоравилишта и болнице; постављена је и организована мрежа бактериолошких станица и специјализованих дијагностичких лабораторија; дошло је до значајног проширења производње лекова, серума и вакцина; отпочела је њихова индустријска производња и масовна примена*.[45] Петрановић даље наводи да *између два светска рата у Југославији је изграђен 'модел' регионално-покрајинских централних хигијенских завода у којима се остваривала одговарајућа истраживачка делатност везана за здравље. Изграђени модел је давао могућност да се повежу сви управни облици здравственог рада, епидемиолошке службе, индустријске медицине, бактериологије, паразитологије, медицине рада, хигијене, исхране, заштите*

[44] Живислав Антонијевић, *Тифус у Пожаревцу током 1915. године*, у: Зборник радова Браничево у историји Србије, 5, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008.
[45] Бранко Петрановић, *нав.дело*, 84.

мајке и детета, итд. са научним истраживањем.[46] У Пожаревцу је у континуитету деловала једна од првих болница основаних на тлу Србије (још од 1833. године) која је управо у овом међуратном периоду добила своју нову зграду и далеко боље услове за делатност.[47] Пожаревачки крај је важио за оне области у Србији и Југославији где је медицинска служба била на вишем нивоу од просека и где је број становника на једног лекара био повољнији од југословенског просека.[48]

Демографска структура Србије се мењала током прве половине 20. века, да би управо у међуратном периоду дошло до даљег пада природног прираштаја. Већ 1925. године наталитет на 1000 становника опада на испод 35 промила, а морталитет је испод 20 промила; године 1930. наталитет је нешто изнад 30 промила, а морталитет око 18; године 1935. наталитет је око 27 промила, а морталитет око 17, да би 1940. године наталитет био око 23 промила, а морталитет близу 17 промила.[49]

Србија је током 19. века била ближа демографској слици источноевропских земаља чија су друштва имала слабију контролу рађања, док су она западноевропска претежно фаворизовала формирање породице онда када су се стекли и материјални предуслови за то. *Европа је у 19. веку била подељена на две зоне са различитим моделима склапања брака: западну, са каснијим уласком у брак и великим уделом неожењених и неудатих, и источну, где су бракови склапани раније и чешће. Између осталог, ово се догађало зато што је традиционална, на Истоку преовлађујућа, велика фамилија чинила социјалну мрежу, која ја омогућавала да се већ у младим годинама склопи брак, без претходног обезбеђења економске самосталности. Колективни начин привређивања омогућавао је прихватање нових чланова без нарушавања економске равнотеже у домаћинству. Насупрот томе, у већини западних друштава доба ступања у брак је померено у касније године живота због*

[46] Бранко Петрановић, *нав.дело*, 84.
[47] Љубодраг Поповић, Јасмина Николић и Драгана Милорадовић, *175 година болнице у Пожаревцу* (монографија), Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008, поглавља: *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. век*а и *На почетку 20. века и даље...*, 9-130.
[48] 1918. године био је један лекар на нешто испод 10 000 становника, а овај просек се поправио током међуратног периода.
[49] Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, 51, Табела 4 – Демографски прелаз у Србији 1855-1950 (Извор Sundhaussen, "Statistik", 142).

друштвених механизама контроле, који су везивали оснивање породице са постојањем сталног извора зараде (у виду сеоског имања или занатске радње). За један део становништва (послугу, шегрте и сл), ово је неминовно значило да неће ни ступити у брак. У Источној и Југоисточној Европи није било, дакле, никакве економске регулативе стопе рађања, која је Запад све до касног 19. века сачувала од превеликог раста становништва. Пошто је рано доба ступања у брак социјално и просторно везивало радно способно становништво за њихову примарну групу, извор радне снаге спремне на образовање и промену места боравка био је ограничен на мали круг. Ово је био узрок слабе просторне и социјалне покретљивости.[50]

Међутим, почетком 20. века у Србији је дошло до демографског кретања ка западноевропском моделу сталним смањивањем бројности породица односно постепеним нестанком задруга на селу, што је све било праћено порастом градског становништва и писмености, а од међуратног периода и новом улогом жене у друштву. Жена се чешће запошљава и стиче већу економску самосталност. Уколико посматрамо Браничевски односно Пожаревачки крај можемо запазити да је он, као развијенији и са повољним историјским околностима, био међу оним областима које су предњачиле у Србији по интензитету наведених демографских промена. То се нарочито односи на сам град Пожаревац. Са друге стране, Србија је имала посебно изражену непропорционалност између удела мушког у односу на женско становништво, захваљујући великим губицима у Првом светском рату. То је било изражено и у Браничевском крају који је посебно страдао приликом сукоба са Аустро-Угарском у периоду 1914-1915, укључујући и жртве тифуса и заразних болести које су биле нарочито распрострањене током 1915. године.[51] Сам град Пожаревац је током овог периода лакше превазилазио наведени демографски мањак и диспаритет међу половима захваљујући чињеници да је као миграторно подручје имао изражен механички прираст становништва.[52]

Школске прилике биле су поуздан показатељ духовног стања у друштву, његове бриге за сопствену будућност, економских могућности државе, постојања

[50] Мари-Жанин Чалић, *нав.дело*, 50-51.
[51] Живислав Антонијевић, *нав.дело.*
[52] У миграцијама са села у град, нешто већи удео имају мушкарци који иду у потрази за послом, па често и привремено живе у граду.

или непостојања осмишљене континуиране културне акције државе, оствареног цивилизацијског помака. Последице скромних улагања у културу и просвету и стална штедња могле су бити рационално прихваћене као резултат ограничености економских моћи Краљевине, али сагледавање прилика у којима су радиле школе и школовани нараштаји открива драматичне последице запуштености која није могла бити компензована напредовањем у другим областима живота народа, друштва и личности човека.

Дунавска бановина којој је припадао Пожаревац, као једна од најбогатијих области у Краљевини Југославији, давала је довољно средстава основним школама за ефикасно функционисање. Најредовније су подмиривани лични расходи (плате учитеља и служитеља), док је највише закидано на финансирању народног просвећивања. У годинама економске кризе нису редовно исплаћивани ни издаци за огрев и станарину, редукција школских потреба и штедња постали су свакодневни пратилац школског живота, дуговања за купљене књиге, неплаћање претплата на листове и часописе, судски спорови који су поводом тога отварани, још један су показатељ стања у којем је просвета била. У школама није било довољно просторија ни за потпуно остварење четворогодишњег школовања, а камоли за испуњење обавеза Закона о народним школама који је предвиђао обавезно осмогодишње школовање. Скученост школских простора готово је онемогућавала остварење тих законских прописа. Рад у полудневној настави и претрпаност деце у одељењима, основне су карактеристике наставног процеса у школама пожаревачког краја.

Култура је у периоду између два светска рата играла већу улогу у Краљевини Југославији него што је то било у претходном периоду самосталне Србије. Један од важних разлога у том правцу је настајање заједничке државе са развијеним средњоевропским културама у Хрватској и Словенији. У области позоришта дошло је не само до отварања неких нових, већ су она Народна у Београду, Загребу и Љубљани, поред својих редовних представа, често гостовала по земљи и иностранству, као што су и стране трупе чешће долазиле у Југославију. За Пожаревац је било изузетно значајно што је и Војводина постала саставни део земље, па је долазило до још тешње сарадње са овим подручјем и непосредно са суседним крајевима јужног Баната, као и директних са Новим

Садом. Отуда није било необично што је *Обласно народно позориште* из Пожаревца у периоду свог постојања 1929-1934. гостовало и у Војводини, као што су многи глумци из њега настављали каријеру у војвођанским позориштима. Уосталом, да Пожаревац добије своје Обласно народно позориште допринела је и чињеница да је припадао Дунавској бановини од територијалне реорганизације земље 1929. године. Сматрамо дакле, да је управо прожимање различитих култура и државно повезивање дотле раздвојених јужнословенских области, са практично истим језиком, био посебан квалитет развоја културе овог периода, што се на свој начин осетило и у самом Браничевском крају и Пожаревцу. Отварање бројних нових биоскопа у међуратном периоду широм Краљевине је био нови важан моменат у развоју културе овог периода, а у самом Пожаревцу су деловала три биоскопа. Различите гране сликарства су наставиле свој развој и у овом периоду, што је нарочито дошло до изражаја у директној прожетости ове културне области Србије не само са осталим југословенским покрајинама, већ и у интензивнијем повезивању са иностранством. Честе су биле изложбе југословенских и страних сликара широм земље. Значајан феномен у развоју уметности у Србији овог периода је била чињеница да је кнез Павле Карађорђевић, који је од 1934. до 1941. вршио функцију првог намесника, имао изузетан афинитет према уметности и доста урадио за њен развој на нашим просторима. Отварање *Културног центра* међународног ранга у Београду, где су сабрана многа уметничка дела од европског значаја, као и честе културне манифестације широм земље иза којих је стајао или им давао подршку сам кнез Павле, много су значили за развој културе у Србији и Југославији. Један од позитивних трендова међуратног периода у развоју и пропагирању културе у Србији је било и то што је дошло до омасовљења њених конзумената. Посете позориштима, изложбама, биоскопским представама су доступније ширим масама и популарније међу њима, него у ранијим периодима.

И поред тога, култура и уметност у целини, а нарочито неке њене елитне делатности (попут балета, опере, вајарства) и даље остају интересовање и привилегија друштвене елите у највећим градовима. Разлоге за то можемо тражити у још дубљем раслојавању српског и југословенског друштва, где су се бројни нижи слојеви борили за сопствену егзистенцију. У градовима и на селу је остао још увек бројан и само условно назван «средњи слој», који је поред

испуњавања основних егзистенцијалних потреба могао да рачуна и на неки минимум других потреба укључујући и културу, што је све повезано и са порастом нивоа општег образовања у овом периоду. Даљи развој Универзитета у југословенским покрајинама и нарочито Србији се благотворно одразио на повећање интелектуалне високообразоване елите, која је сама била важан покретач и конзумент културе и уметности.

II.1. Привредне прилике

У периоду између два светска рата 1918-1941, светска и европска економија је пролазила кроз неколико фаза: период до економске кризе који је подразумевао убрзани напредак привреде већине европских земаља које су обухваћене обновом након рушилачког светског рата; затим, период велике економске кризе која је почела у САД, а потом се циклично ширила на западну Европу и на друге делове света и период након економске кризе који је трајао до почетка Другог светског рата и који је подразумевао убрзани опоравак привреде и високе стопе економског раста. Сама економска криза имала је неједнак почетак, трајање, интензитет и дубину испољавања.

У Европи, током периода до економске кризе који је у већини земаља трајао до почетка тридесетих година, долази до бржег економског развоја који се у бившим земљама Антанте финансирао средствима добијеним од репарација поражених Централних сила и финансијским позајмицама од САД. У знатном броју источноевропских земаља је након Првог светског рата извршена аграрна реформа која је посебно била интензивна на просторима некадашњег Хабсбуршког, Отоманског, Немачког и Руског царства. Са друге стране, СССР је током читавог међуратног периода развијао засебну социјалистичку економију планског типа која није била повезана са економским светским системом, па самим тим и није била обухваћена великом економском кризом.[53] У земљама југоисточне Европе које су биле захваћене кризом и претежно су биле аграрног

[53] Видети о економској кризи у Европи и у: *Општа енциклопедија Larousse,* 3, Београд, 1973, 627-630; Чедомир Попов, *нав.дело*; такође, Волтер Лакер, *Време екстрема*, Београд, 2002; Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд, 1984.

карактера, покушавало се нешто постићи преласком са екстензивне на интензивну обраду земље паралелно са дугорочним напорима држава да усаврше електрификацију, саобраћај и индустријализацију земаља.

Као реакција на развој економске кризе у значајном броју европских земаља овог периода долази до увођења различитих облика диктатуре, док држава преузима значајнију улогу у привредном систему (корпоративизам). Фашизам и нацизам у Италији и Немачкој пружају корпоративни систем управљања привредом, са грандиозним јавним радовима које предузима држава. Паралелно са тиме, развија се ратна индустрија чији развој даје замајац и другим привредним гранама. Са друге стране, велике западноевропске демократије Велика Британија и Француска, иако и саме суочене са бројним привредним проблемима, захваљујући јефтиним сировинама, радној снази, колонијалном тржишту за своје индустријске производе и сталним финансијским кредитима из САД, успевају да у годинама до Другог светског рата обнове своју привреду од последица кризе.

У годинама после Првог светског рата у Краљевини СХС је успешно обављена аграрна реформа. Резултат је укупно био тај да *и поред тог колебања и отезања, чињеница је да је веома много земље добило нове власнике широм државе, изузев у Србији и Црној Гори где се сматрало да земљишна реформа није потребна. Прераспоређено је знатно преко два милиона хектара, не рачунајући површине под шумом. Прерасподељена земља је представљала преко четвртине свих оранице. А корист од те прерасподеле имало је петсто хиљада сељачких породица, или приближно свако четврто домаћинство.*[54]

Северозападна подручја новоформиране јужнословенске државе (Хрватска и Словенија) била су развијенија од Србије. У 19. веку српска привреда је имала превасходно карактер пољопривредне и сточарске производње. Србија, богата плодном зиратном земљом са једне, и квалитетним шумама и пашњацима са друге стране, имала је одличне предуслове за развој ове две гране привреде. Веома рано се развила и трговина пољопривредним производима и стоком. Према статистичким подацима, 1866. године на 1 215 000 становника долазило је 15 000 занатлија, а 1900. на 2 487 000 становника долазило је 33 467 занатлија.[55]

[54] Лефтен Ставријанос, *Балкан после 1453. године*, Еквилибриум, Београд, 2005, 592, цитат.
[55] Милорад Екмечић, *Профили друштва у другој половини 19. века,* Историја Југославије, Београд, 1972, 288.

Рударство и индустрија су се развили у другој половини 19. века, с тим да је индустрија имала посебан подстицај у законима из 1873. и 1898. године којима се индустријским предузетницима дају изузетне повластице у области експлоатације природних ресурса земље и коришћења саобраћаја.[56] Многа индустријска предузећа у Србији су управо свој настанак доживела тако што су прерасла из највећих и најразвијенијих занатских фирми, увођењем машинског парка и већих постројења. *Нарочито у Србији, оснивачки бум је настао као последица брзог пораста броја малих радионица, слабих у погледу машина и капитала*.[57] Почетком 20. века долази до бржег развоја индустрије у Србији. Тако је Београд 1893. године имао само око 20 индустријских објеката са 500 запослених, а већ у јеку Царинског рата 1906. радило је преко 50 индустријских предузећа са око 4000 запослених, 1908. године регистровано је око 170 индустријских предузећа,[58] а 1918. око 230.[59] Међутим, у међуратном периоду долази до убрзанијег развоја индустрије у Србији, па тако 1928. године она броји око 490 предузећа, а 1938. близу 680.[60]

Сам град Пожаревац у овом периоду бележи раст и развој како у погледу величине, тако још више по питању квалитета урбане инфраструктуре, развоја привреде и модерности уопште. Пожаревац је нешто успорио раст у периоду дужем од једне деценије уочи Првог светског рата, што се поклапа са политичким променама у Србији и затезању односа са суседном Аустро-Угарском. Са једне стране, то може да се тумачи државном стратегијом да се не развијају посебно градови на граници са моћним суседом са којим су битно погоршани односи, а са друге стране, сам Царински рат и прекидање развијених трговачких и економских односа са суседним областима монархије се свакако негативно одразио на развој пожаревачког краја и самог Пожаревца у овом периоду. Тако је Пожаревац 1884. године по попису имао 9 334 становника, 1890. године већ 11 271, а 1900. године 12 684. Међутим, 1910. године број становника се смањио на 11 700, да би 1921.

[56] Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, САНУ посебна издања, Београд, 1981, 13.
[57] Мари-Жанин Чалић, *нав.дело*, 212.
[58] Владислав Миленковић, *Економска историја Београда*, Издање пишчево, Београд, 1932, 123; Драган Петровић, *Историја индустрије Београда*, I, Српско географско друштво, Београд, 2006, 73.
[59] Грђевић Ђуро, *Социјално осигурање у Југославији*, Републички завод за статистику, 1939, 251; Мари-Жанин Чалић, *нав.дело,* 213.
[60] Грђевић Ђуро, *нав.дело*, 251; такође, Мари-Жанин Чалић, *нав.дело*, 213.

имао 10 604. О убрзаном развоју града у међуратном периоду говори и податак да је већ 1931. године број становника нарастао на 14 042, што је пораст од готово 40% за свега десет година.[61] Уочи Другог светског рата град има око 16 000 становника, што је укупно пораст од близу 60% за две деценије. Поред осталих фактора на овакав препород града утицао је и његов привредни просперитет у посматраном периоду, уједињење Војводине у заједничку државу, престанак позиције Браничевског округа као граничне области и повољне последице интегрисања подручја са обе стране Дунава у јединствени привредни систем.[62] Овоме треба додати и релативно висок природни прираштај становништва Србије, што је, нарочито са застојем развоја привреде у периоду велике кризе почетком тридесетих година, узроковало пораст незапослености.

Пожаревачки округ је био препознатљив по својим изузетним потенцијалима за развој пољопривреде. Браничевски крај располаже (у морфометријској структури рељефа) претежно низијом, а по квалитету земљишта (чернозем) сличан је суседним областима јужне Војводине. Од укупног земљишта области, више од 80% се користило за пољопривредне сврхе, а од њега више од половине на земљиште под културама кукуруза и пшенице. Култура воћарства и виноградарства такође је била распрострањена у пожаревачком округу. Сточарство је било развијено у практично свим својим гранама, чему треба додати узгој племенитих пасмина коња у Љубичеву.

Индустрија као носилац развоја и модерности привреде Србије и Краљевине Југославије у међуратном периоду у самом Пожаревцу и околини доживљава известан напредак, али она није тада постала и његова осовина развоја. Највећи део индустрије овог краја отпадао је на млинове на машински погон, што је традиција развијена још од средине 19. века. Најважнији индустријски млинови у посматраном периоду су били они у власништву породице Бајлони у Малом Црнићу и Пожаревцу, Гајићев у Пожаревцу, док се већи број млинова налазио у околини града попут млина индустријалца Ђуре Цветковића у Пољани, Николе Грујичића у Брадарцу, Ивићев у Смољинцу, Ђорђа

[61] Мари-Жанин Чалић, *нав.дело*, 182, Табела 18.
[62] Уосталом у оквиру административне јединице Дунавске бановине Пожаревац и Браничевски округ су заједно са ширим подручјем североисточне Шумадије и Војводином чинили јединствену административну област.

Вајферта у Костолцу, Бркићев у Великом Селу, Шувајићев у Голупцу, Несторовићев у Великом Црнићу, Млинарска задруга у Маљуревцу, Трњански млин и др.[63] Пожаревачка електрична централа *Браничево* радила је у овом периоду као акционарско друштво које је имало капацитета да снабдева струјом читав округ. У Пожаревцу је постојала у међуратном периоду и фабрика коже која је радила као акционарско друштво, као и машинско индустријско предузеће у власништву М. Марића.

Индустрија пожаревачког краја одликовала се и производњом цигле и црепа. Индустријалац Брана Давинић поседовао је две циглане, једну на градиштанском (потес Сопот), а другу на ћириковачком путу. На Сопоту су, такође, радиле и мануфактуре цигле и црепа власника браће Рафаиловић, Николе и Илије Јотића и Спасића.[64] Постојала је и керамичка фабричица Рафаиловића и Соколовића. Производњом свећа се у овом периоду бавило више предузећа у Пожаревцу која су била на прелазу између мануфактурних занатских и мањих индустријских објеката. Најзад, овоме треба додати и стругару Цветковића и Ленхарда, чиме би био заокружен списак индустријских објеката у пожаревачком округу.[65]

Занатство је у Краљевини Југославији знатно трпело због развоја индустрије која са собом носи масовну и јефтину серијску производњу стандардизованих производа за широко тржиште, често са читавом лепезом диференцираних производа, намењених веома различитим слојевима становништва. Са друге стране, управо су неке занатске радионице својим проширивањем производње и уложеног капитала, а посебно увођењем машинског парка, прерастале постепено у права мала индустријска предузећа. Сличан процес се одвијао и у пожаревачком крају, где занатство престаје да има ону улогу коју је поседовало у претходним деценијама, нарочито у урбаној средини као што је град Пожаревац. Сходно томе и само занатство овог краја се модернизује, одржавају се праве мале школе – занатски курсеви, уводи се извесна социјална заштита за

[63] Јасмина Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 82-85; такође, Рудолф Мозер, *Адресар Краљевине СХС*, Наклада Југословенског друштва, Загреб, 1928, 776-778; као и у: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром*, Београд, 1941.
[64] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 82-85; Градимир Вуловић, *нав.дело*, 16.
[65] Рудолф Мозер, *нав.дело*, 776-778; као и у: *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром*.

занатлије, задржавају се они занати који су настали под западним утицајима и пре свега оне занатске области и радионице које су могле још увек да се прилагоде тржишној утакмици са индустријским производима. Генерално посматрано, кроз судбину занатства пожаревачког краја у међуратнм периоду, можемо на неки начин пратити и модернизацијске промене у начину живљења и структури читавог његовог друштва.[66]

Поред лимарског, браварског, сајџијског, воскарско-лецидерског и бонбоџијског заната, у Пожаревцу су у првој половини 20. века радили и грађевинари, предузимачи, машинбравари, каменоресци, фотографи, инсталатери шмркова, оштрачи ножева, стаклоресци, штампари, а већ тридесетих и четрдесетих година књиговесци, произвођачи вештачког цвећа, трикотажери, шеширџије, вунолачари, ткачи, везиље, модискиње, електроинасталатери, инсталатери водовода, чистачи јама и канала, димничари, туцачи кафе, содаџије, произвођачи сувог теста, воћних сокова, прозвођачи пантљика, брусева, клесари, млинари, чистачи обуће и метлари.[67]

Рударство је добра подлога за развој индустрије сваке привреде, што је свакако важило за Србију у међуратном периоду пошто су на њеном тлу постојала веома разноврсна и богата налазишта руда метала, неметала и енергената (нарочито различитих врста угља). Пожаревачки крај је располагао налазиштима различитих врста угља и злата. Рудник злата у Пеку је управо у овом периоду додатно проширен и то улагањем француског капитала. Као акционарско друштво овај рудник је почео да ради 1933. године са акционарским капиталом од 4 милиона француских франака. Подигнута су нова постројења у руднику у односу на период пре Првог светског рата и то посебно отварањем одељења за амалгамацију и цијанизацију, тако да је рудник давао изванредан приход све до Другог светског рата.[68] У овом периоду за који је везан и највећи успон рудника, у управном одбору су се налазили угледни француски и италијански индустријалци.

[66] Даница Ђокић, *Занати у Пожаревцу у 19. и првој половини 20. века*, каталог изложбе, Народни музеј, Пожаревац, 1996; Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1992, 52-58; Крајем тридесетих година 20. века било је 9 кожарских и ћурчијских радњи, 13 опанчарских, 3 сарачко-седларске занатлијске радње, 14 абаџијских и 7 воскарских радњи. Скоро све су биле смештене у Табачкој чаршији у Пожаревцу.

[67] Мирољуб Поповић Цицко, *Нека сећање траје – стари Пожаревац*, Пожаревац, 2003, 206; Градимир Вуловић, *нав.дело*, 34-46.

[68] Рудник је акционарима већ 1934. доносио месечни профит од 12 кг злата, а следећих година је то подигнуто на око 25 кг злата месечно.

Председник управног одбора био је Пјер Лиоте, један од чланова био је Густав Нобел (потомак великог Нобела), док је финансијски директор друштва био син Франческа Нитија, председника италијанске владе.[69]

Када су у питању рудници угља у пожаревачком крају, издвајају се рудници лигнитног и мрког угља у Костолцу, углавном у власништву чувене породице београдских индустријалаца Вајферт. Већ од 1919. године повећана је производња на 29.470 тона угља. Највише је продато индустрији 60%, домаћинствима 20%, железници 4.2%, бродарству око 1%, а самом руднику, стаклари, млину, фабрици шпиритуса и железници за транспорт угља 9.9%. Због велике потражње за угљем, у руднику је повећан и број радника тако да је крајем 1919. имао 288 стално запослених радника. Вајферт је 1920. године проширио рудник за још четири рудна поља, чиме је десет пута повећао производњу.[70] Од неколико мањих рудника лигнита у околини Пожаревца, издвајао се онај у Кленовнику и Ћириковцу који је отворен 1924. године, али је производња угља прекинута средином тридесетих година због лоших хидролошких услова и великог јамског притиска,[71] док се на подручју Браничевског округа налазило више рудника мрког угља и лигнита од којих су значајнији били они у околини Петровца. Средином тридесетих година 20. века продајна цена комадног угља била је 90 динара, док се ситан продавао по 36 динара. Власник рудника је плаћао вагонет комадног угља на припреми 12 динара, а на откопу 7 динара, док се ситан угаљ плаћао са припреме 6 динара, а са откопа 3 динара. Вајферт је увео и додатну стимулацију, те је на откупу и припреми ангажман радника плаћао по прогресивној скали, тако што је сваки вагонет плаћао по 5 динара скупље, а са откопа сваки седми по пет динара више. Овакве цене и лоши услови довели су до великог штајка 1937. и 1939. године када су рудари тражили повећање надница за 8.5 динара, а што им је и успело.[72]

Терцијални сектор представља важан показатељ модернизацијских токова у сваком друштву, па га тако можемо посматрати и у међуратном периоду Краљевине Југославије и Србије. Проценат људи запослених у терцијалном

[69] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 76-77.
[70] Група аутора, *140 година Костолац 1870-2010*, монографија, ТЕ КО Костолац доо, Костолац, 2010, 68.
[71] *Исто,* 75.
[72] *Исто*, 84-88.

сектору се повећавао током овог периода, али се мора навести да је чак и у европским и светским токовима, индустрија, односно секундарни сектор представљао носиоца развоја привреде и модернизацијских токова. Трговина, саобраћај, банкарски сектор, угоститељство и туризам су, ипак, стицали све већу важност у привреди Југославије и Србије. Пожаревачки крај је, имајући у виду скромнији значај развоја индустрије у односу на друге привредне гране а нарочито пољопривреду у овом периоду, управо додатним развојем терцијалног сектора стицао важан напредак у својој модернизацији. Уосталом, управо су ове гране привреде много значиле за развој културе и уметности из више разлога. Прво, саобраћај, угоститељство и туризам, трговина, банкарски сектор, су за разлику од пољопривреде и индустрије, стварали својим развојем слојеве становништва (тзв. *бели оковратници*) који су представљали окосницу средњег слоја који је и највише заинтересован за конзумирање културних и уметничких садржаја. Друго, развој саобраћаја, али и осталих области терцијалног сектора, доприноси појачаној комуникацији и додатној интеракцији културе и уметности у проширеној заједничкој југословенској држави, што је за Србију посебно важно имајући у виду релативно висок ниво културе и модерности у северозападним областима земље, који су дотле вековима били у оквиру средњоевропске културе. Управо су бројна гостовања различитих културних група из југословенских земаља у Пожаревцу и Браничеву овог периода, поспешена развојем железнице и друмског саобраћаја. То исто важи и за честа гостовања пожаревачких културних посленика у другим областима Србије, посебно пожаревачког позоришта. Најзад, трећи фактор јесте сама природа развоја угоститељства (кафане, ресторани, хотели) која је представљала објекте и импровизоване позорнице за културна дешавања. Сам развој привреде, то можемо и овде подвући, омогућава веће платежне могућности становништву, укључујући и поспешивање конзумације културе и уметности.

Саобраћај у Краљевини Југославији у међуратном периоду доживео је огроман развој, нарочито друмски. Учињени су значајни напори да се прошири и побољша железница, као и поморски и речни саобраћај.[73] За пожаревачки крај је много значила пруга која је водила до Дубравице и која је направљена 1910.

[73] Бранко Петрановић, *нав.дело*, 78-79.

године, као и она до Малог Црнића која је завршена 1911. године. Ове пруге су у почетку биле уског колосека, да би у међуратном периоду биле постављене на нормални колосек. Тридесетих година су урађене пруге нормалног колосека Пожаревац-Кучево, Петровац-Жагубица и Пожаревац-Свилајнац, чиме се Пожаревачки крај, упоредо са изграђивањем и повезивањем пружне мреже у овом делу Србије, почео повезивати са Београдом,[74] источном и југоисточном Србијом, а преко главних пружних траса са којима је био повезан и долином Мораве, практично са читавом пружном инфраструктуром Србије, а самим тим и Југославије. Изградњом пруге од Дубравице до Пожаревца, у Пожаревцу је подигнута приземна железничка станична зграда за железничко особље (шефа станице, саобраћајне чиновнике и др). Шеф станице имао је посебну канцеларију ради обављања својих службених послова а постојале су и помоћне просторије где је стајала вага за мерење робе, светлећи метеријал - репино уље, петролеум, архива и др.[75] Од почетка изградње пруге Дубравица-Пожаревац-Петровац па до 1921. године пруга је имала назив *Пожаревачке окружне железнице (П.О.Ж.)*. Од 1921. до 1929. године пруга се називала *Пожаревачка обласна железница*, а од 1929. па до 1941. године носила је назив *Пожаревачке железнице Дунавске бановине*.[76]

Друмски саобраћај се у међуратном периоду развио и у пожаревачком крају, појавила су се моторна возила. О томе сведочи и податак да је на читавом подручју Краљевине Југославије 1938. било свега око 4000 камиона, 14500 аутобуса и 13500 аутомобила.[77] Пожаревац је са Београдом повезивао пут преко Мале Крсне и Рипња, који се на истоку настављао за Кучево и Мајданпек, а на југ ка Бору и Зајечару (преко Петровца и Жагубице), уз један огранак на север до Костолца и посебно до Великог Градишта.

Речни саобраћај Великом Моравом и Дунавом је добио нови квалитет уз побољшавање капацитета лука у окружењу (Смедерево, Костолац, Дубравица).

---

[74] Историјски архив Пожаревац (даље: ИАП), *Удружење пожаревачких занатлија и раденика Слога Пожаревац, 1893-1950,* едиција *Научноинформативна средства о архивској грађи*, Аналитички Инвентар 1, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 88 – 23.новембра 1923. године у Пожаревцу је било свечано отварање пруге Пожаревац-Београд.

[75] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 253.

[76] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 254; Градимир Вуловић, *нав.дело,* 22-25; Из Пожаревца полазе дневно 9 возова, а толико и пристају из разних места.

[77] Бранко Петрановић, *нав.дело,* 79.

Тако је 1928. године фирма Ташка Наумовића из Београда пустила свој брод *Свети Аранђел* у свакодневни саобраћај до Великог Градишта који је у својој низводној и узводној пловидби стајао у Дубравици и примао путнике и робу.[78]

Банкарски систем у Србији се посебно убрзано развијао у међуратном периоду, што се одразило и на пожаревачки округ. Још од 1885. године деловала је Пожаревачка штедионица *која је основана само годину дана након оснивања Народне банке Србије*.[79] Штедионица је обављала све банкарске и мењачке послове, бавила се издавањем хартија од вредности (акција), класичним пословима штедње, давањем зајмова на извучене државне обвезнице и др, практично поставши водећа финансијска организација у пожаревачком округу током читавог посматраног периода, све до Другог светског рата. У Пожаревцу су деловале и Пожаревачка трговачка банка, Пожаревачка кредитна банка и Пожаревачка окружна банка, а у читавом Браничевском округу је постојала релативно развијена мрежа мањих финансијских институција и штедионица (у Петровцу, Жабарима, Жагубици, Великом Градишту и др).[80]

Посебан вид привредно-финансијског удруживања у Србији је представљало задругарство, које је посебно било развијено у Браничевском крају.[81] У посматраном периоду у Пожаревачком срезу је било 27 набављачко-потрошачких, 12 кредитних, једна машинска и једна млекарска задруга.[82] Највеће и најбоље организоване задруге су биле Пожаревачка занатска задруга, Моравска задруга за кредит и штедњу у Александровцу пожаревачком, већи број локалних млекарских и виноградарских задруга читавог пожаревачког краја (Пожаревачка

---

[78] Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, 61-61; Између бродарства Ташка Наумовића и Дирекције Пожаревачке обласне железнице постојао је споразум о непосредној вези путника и транспортоване робе. Тарифе су тако подешене да су биле јефтиније него на дравној железници од Београда до Пожаревца преко Мале Крсне. Карта прве класе коштала је 55, а карта друге класе 32 динара. Брод је био удобан и снабдевен парним грејањем и електричним осветљењем.

[79] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 96; такође, у: Јасмина Николић, Драгана Милорадовић и др, *Век банкарства у Браничевском округу*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2003.

[80] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 100-102; Јасмина Николић, Драгана Милорадовић и др*, нав.дело*.

[81] О развоју задругарства на простору Србије више у: Драган Марковић, *Задружно управљање*, Савез научних стваралаца, Задружни савез Југославије, Београд, 2002, и од истог аутора *Отварање и затварање српског села*, Институт за политичке студије, Београд, 2004, а о стању у овој области у Пожаревачком крају у међуратном периоду у: Јасмина Живковић, *нав.дело,* 102-111; Јасмина Живковић, Наташа Милошевић Дулић, *Задругарство у Пожаревачком округу до 1941*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012, 15-27.

[82] Дојчило Трифуновић, *Земљорадничко задругарство*, у: Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957, 37;

земљорадничко-млекарска задруга, Жагубичка земљорадничко-млекарска задруга, Пожаревачка виноградарска задруга, Бистричка земљорадничко-млекарска задруга и др).[83]

Трговачки слој становништва је био још у првој половини 19. века носилац акумулације капитала у Србији, што се потом одразило и на развој осталих грана привреде, а пре свега индустрије. Слој трговаца је био веома високо котиран у стратификационој структури становништва Србије, што нарочито важи за оне трговце са крупним капиталом. Пожаревац је имао значајан слој трговаца још и пре Првог светског рата, захваљујући и чињеници да је био гранична област према развијеној Аустро-Угарској држави, односно ту се развијала спољна трговина.[84] Након стварања југословенске државе, пожаревачки крај је престао да буде гранична област, али је утицај трговине на привреду овог краја и даље остао висок. Током међуратног периода најзначајнија трговачка организација у Пожаревцу је била *Павловић и Мирковић*[85] која је имала ланац од више продавница и дућана робом широке потрошње укупне вредности и обртног капитала од више милиона динара.

Двадесетих и тридесетих година 20. века долази до додатног развоја трговине у читавом пожаревачком крају. Према Градимиру Вуловићу, само у Пожаревцу су 1939. године постојале следеће трговинске радње на мало: 2 закупца монополских артикала, 57 бакалница, 25 осталих на *мало* и *детаљ* мануфактурних радњи, 5 дашчарских, 1 трговина готових одела, 1 парфимерија, 4 електротехничке радње, 2 кожарске радње, 2 радње готове обуће, 6 трговина перјем. Трговина на велико било је следећих: 5 бакалских, 3 гвожђарске, 1 стовариште намештаја, 3 трговине пива, 1 продавница шиваћих машина *Сингер,* 1 мењачница Марка Анафа. Шпекулантних трговина пољопривредним производима било је: 5 трговина зрнастом храном и 10 брашнара, а извозничких трговина живином, јајима, кожом: 2 трговине живином и 1 трговина кожом и осталим

[83] Јасмина Живковић, Наташа Милошевић Дулић, *нав.дело*, 15-27.
[84] Јасмина Николић, *Прилог проучавању привреде пожаревачког окружја почетком 20. века, на примеру архивског фонда Великоградиштанска царинарница 1906-1945*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 137-142.
[85] У Историјском архиву Пожаревац чува се архивски фонд *Трговачка мануфактурно-галантеријска радња Павловић и Мирковић, Пожаревац,* чију смо грађу користили.

шпекулацијама, власника Аврама Абранела.[86] Овоме треба додати и четири апотеке, од којих је ону најстарију и највећу (још из прве половине 19. века) у међуратном периоду држао и унапредио Светислав Кузмановић.

Угоститељство представља привредну област која је веома повезана са културом и уметношћу у пожаревачком крају. У овим објектима се, са једне стране, посебно креирало јавно мњење у тадашњој грађанској Европи, имајући у виду велики утицај штампе која је стајала на располагању и читана у овим објектима. У међуратном периоду и радио емисије су се често слушале управо у угоститељским објектима, што важи у нешто мањој мери и за сталне и покретне (гостујуће) биоскопе.

Само за град Пожаревац је везано постојање већег броја угоститељских објеката. У граду су 1939. године постојала већа три хотела са собама за преноћиште и то *Српска круна* Ђунисијевић Михајла и Ристе Колоњаса, *Гранд хотел* Милована Карамарковића, у коме је угоститељску делатност држао Ђоковић Милан и хотел *Берза* власника Евлампија Димитријевића.[87] Поред ових објеката, постојало је и неколико ресторана са собама за преноћиште и мањих хотела попут *Браничева*, *Златног плуга* и неких других. Оно што је важно за културну делатност пожаревачког краја овог времена је да се управо део културних активности одржавао у неким од угоститељских објеката, па су тако биоскопске пројекције одржаване у хотелима *Српска круна* и *Гранд*, а пожаревачко окружно позориште је управо у хотелу *Српска круна* изводило своје представе.

Кафана, угоститељских радњи и крчми је исте године било 80. Оне су углавном биле посећене, што је значило и добро пословање угоститеља. Од познатијих кафана издвојили бисмо *Буренце*, *Два бела голуба*, *Касину*, *Последњи грош*, *Делиград*, *Белу лађу*, *Жировни венац*, која су листом задржала своје називе и у првим деценијама после Другог светског рата, а нека и до данашњих дана.[88]

---

[86] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 59-60; Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 224-232; Градимир Вуловић, *нав.дело,* 28-34.; Драган Фелдић, *Стари Пожаевац*, 285 – Чувена је била фирма „Бакалско-колонијална радња Александра И. Савића“ у Пожаревцу, која је од 1931. године грађане снабдевала бакалуком, посуђем, метлама и многим другим свакодневним потрепштинама, као *Албус* сапунима, *Геолин* средством за чишћење свих ковина, *Брил* кремама за обућу и др.
[87] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 25-26.
[88] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 65.

Развој привреде пожаревачког краја у периоду између два светска рата изузетно је поспешио и његове модернизацијске токове који су додатно развијани и прожимањем култура уједињене јужнословенске државе. Овај развој је био у позитивној интеракцији са општом модернизацијом Краљевине Југославије и у оквиру саме Србије током посматраног периода. Пожаревачки крај је носио извесне специфичности у оквиру привредног и општедруштвеног развоја Србије овог периода, захваљујући географском положају и предиспозицијама за економски развој, историјско наслеђе, посебан положај у административној подели Краљевине Југославије на бановине, где је припадао Дунавској бановини и др. Поред стварања нове, ојачале буржоазије, друштвеном снагом и утицајем у пожаревачком округу преовладавала је трговачко – занатлијска средња и ситна буржоазија земљорадничког порекла. Ипак, најутицајнија у формирању јавног мњења била је интелигенција. Њен највећи део налазио се у државној служби - управи, судству, војсци, просвети, здравству и новинарству. И поред развијања индустријске производње, у Пожаревцу је, у односу на друге професионалне орјентације, радника у самој индустрији било веома мало, па овај слој становништва није имао посебног удела у стратификационој структури пожаревачког друштва.[89] Повећавање становништва града Пожаревца за око 60% током међуратног периода, јачање средњег слоја популације и даљи развој модернизацијских токова његовог друштва, поспешило је интересовање и сам развој просвете и културе овог подручја, што су теме којима ћемо се непосредније посветити у следећим поглављима нашег рада.

[89] Мирољуб Манојловић, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002, 74-82; Јасмина Живковић, *нав.дело*, 111.

III УРБАНЕ ОСНОВЕ

Урбане основе Пожаревца утемељаване су током читавог 19. века.[90] Попут многих других српских градова и Пожаревац је био, услед честих ратних сукоба, изложен потпуном уништавању.

Пожаревац је град чији континуитет можемо да посматрамо током четири века од његовог настанка и чија је физичка структура имала своје успоне и падове током временских епоха. Захваљујући изузетно повољним природним факторима и раскрсници важнијих путних праваца који су омогућили развој трговине још у средњем веку, град се развијао у значајан привредни и културни центар Браничевског округа.

Град се први пут помиње у другој половини 15. века у документима који говоре о ратовима између Турака и Мађара, а већ у 17. веку је средиште епископије. Не постоје графичке представе урбане матрице из тог периода, али се претпоставља да је насеље било градског карактера са чаршијом и спонтано образованом урбаном матрицом која је формирала махале.

У другој половини 18. века, пошто је поново доспео под турску власт, град се убрзано развија. У овом периоду формира се основна диспозиција насеља са спонтано насталим системом улица, са чаршијом у средишту града и махалама по њеном ободу.[91]

Почетком 19. века, кнез Милош започиње са парцијалним уређењем и регулацијом насеља. Овај период, и поред планираних интервенција у урбаној матрици, карактерише одсуство осмишљеног архитектонско-урбанистичког концепта.

Средином 19. века почињу да се раде први регулациони планови у Србији. Прва регулација улица је настала тридесетих година 19. века, када је трасирана и

---

[90] Према Војиславу Ђурићу, урбанизација се може одредити као појава коју чине сложени динамички и дисконтинуирани елементи у чијим основама лежи: преображај постојећих образаца у правцу урбаних облика (урбанизација простора), преображај структуре занимања у корист неаграрних (урбанизација друштвене структуре), преображај претежно аграрне економике у индрустријско-услужну (урбанизација производње), преображај културних образаца према културним обрасцима града (урбанизација културе) – Војислав Ђурић, *Урбанизација као процес ширења градских културних образаца*, у: Зборник за друштвене науке, 54, Нови Сад, 1969, 555.

[91] Александра Ђукић, *Нека буде град*, у: Гордана Ранђеловић, Драгана Милорадовић и Јасмина Николић, *Скица кроз време – нека буде град,* каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2005, 23.

испарцелисана нова чаршија. Наредних деценија, све до израде првог регулационог плана, регулацији улица се приступа парцијално.[92]

Први интегрални план града, који је израдио Франц Зелени, настао је око 1883. године и садржи низ детаља тадашњег изгледа града, означене су улице са називима, мале – Бурјан, Брдња, Влашка мала, објекти тога времена – црква са гробљем у дворишном делу, џамија, касарна, болница и низ других објеката који данас више не постоје.[93] Крајем 19. века Пожаревац добија савремен урбанистички изглед и прва архитектонска здања која су означила крај орјенталних градитељских традиција и балканске профане архитектуре и почетак новог средњоевропског изгледа града. Осим зграда јавне намене (Начелство, школе) и богатији грађани почињу са изградњом модерних стамбених и пословних објеката, украшавајући их пластичном и сликаном декорацијом и опремајући их уметнички обрађеним покућством.

Пожаревац је добио први регулациони план 1893. године, који су израдили Јефта Стефановић и Феликс Далековић, захватио је шири део територије насеља. План је урађен у размери 1:1000 и представља формирање уличне мреже у делу око комплекса болнице, као и у делу ужег града. Средиште града представљао је кружни трг на који се са обе стране настављала главна улица која је чинила кичму пожаревачке трговачко-занатске чаршије. [94]

Пред Први светски рат град је бројао око 10.000 становника,[95] а у његовом саставу преовладавало је варошко становништво. Тако је према 630 домова земљорадника било 634 дома занатлија, 251 трговачка кућа, 85 кафеџијских, 252 чиновничке, 28 адвокатских и 264 дома надничара.[96]

У току Првог светског рата Пожаревац је био разрушен и под бугарском окупацијом од 1916. до децембра 1918. године. Бугаризација је и овде доследно спровођена у корист нових власти. Крај рата становништво је дочекало са великим људским и материјалним губицима, као и читава Србија. Становништво

[92] *Исто,* 24.
[93] ИАП, *Суд Општине града Пожаревца (СОГП),* план-скица једне части вароши Пожаревца, 5. март 1883.
[94] ИАП *СОГП* - план-регулација вароши Пожаревца, 1893.
[95] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 2.
[96] Михајло Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, Пожаревац, 1928, 187.

је тек 1921. године успело да се обнови и достигне број од 10.578.[97] У послератном периоду град је доживео напредак и успон добивши калдрму, зграду, електрично осветљење, паркове, скверове, културно-просветне и националне институције, школе, хигијенске установе, железничку мрежу, итд.[98] Миран живот и вредно становништво допринели су да у међуратном периоду Пожаревац оствари напредак у сваком погледу. Пожаревац је после Првог светског рата забележио веома брз успон. Становништво међуратног Пожаревца чинио је велики број трговаца, занатлија, учитеља, лекара, официра, адвоката, индустријалаца, што је и разумљиво с обзиром да је Пожаревац био привредни и административни центар тог дела Србије, односно Краљевине СХС/Југославије. Иако још увек чаршија са оријенталним одликама и навикама становништва, ова средина је у међуратном периоду све више попримала одлике напредног града.

После Првог светског рата градски атар простирао се на 6.028 хектара, а град је заузимао 523 хектара. Остало земљиште градског атара чиниле су оранице, баште, ливаде, пашњаци и друго у величини од 5.505 хектара.[99]

Након ослобођења 1918. године урбанистичко уређење Пожаревца улази у нову фазу.[100] Читав међуратни период карактерисао је нагли привредни, демографски и урбанистички развој града. Најуже градско језгро сачињавале су углавном приватне стамбене зграде и бројне занатске, трговачке и угоститељске радње,[101] чија је највећа концентрација била на тргу на коме се налазила и пијаца, место преплитања разних звукова, мириса, информација и гласина, које је одражавало и различите ритмове градског живота.[102] Управо на овом простору

[97] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 2.
[98] *Исто*, 4.
[99] Мирољуб Манојловић, *Град Пожаревац – 170 година локалне управе и самоуправе*, 58.
[100] ИАП, *Градско поглаварство Пожаревац, 1922-1946*, Аналитички инвентар 3, едиција *Научноинформативна средства о архивској грађи*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 78; Пожаревачка општина имала је Примирителни суд, кмета (председника општине) и два помоћника, 12 општинара, писара, 2 пандура, полицију и варошког патролцију. Општински органи власти били су покретачи уређења града, изградње школе и цркве, отварања путева и улица, отварања и рада касапница и других потреба становништва. За обављање ових послова, општина је користила финансијска средства добијена убирањем прихода од варошког кантара, скела, аренде за риболов, касапске аренде, варошких трошарина, општинских попаша, а имала је право и да разреже умерени прирез на народ ради изградње неког важног објекта, попут школе, цркве, пута и сл;
[101] ИАП, *Градско поглаварство Пожаревац* (ГПП) 1924 XVI 21 (План дућана на Цветном тргу).
[102] На пожаревачкој пијаци доминирали су пољопривредни производи, где се просечно продавало 1919. године – волова, крава и телади око 10.000 комада, свиња дебелих око 6.000 комада, свиња мршавих око 10.000 комада, коња око 2.500, оваца и јагњади око 5.000 и прасади око 10.000

уочавала се симбиоза традиционалног и модерног, руралног и урбаног. У данима панађура и пазарним даном (петак) она је представљала својеврсну зону интегрисаности људи, када су се на овом простору сусретали, мешали, пословали и међусобно комуницирали грађани и придошлице са сеоског подручја, при чему је долазило до укрштања разних менталитета, навика, искустава, културних образаца, језичких особености и др.

Почетком 1920. године Пожаревац је био подељен на шест квартова у оквиру којих су биле улице: Краљева, Хајдук Вељкова, Цветни трг, Болничка, Краљице Марије Трг, Дубровачка, Краљев Трг, Виноградска и Пећска (I кварт), Топличина, Синђелићева, Консанчићева, Немањина, Моравска, Сајамска, Висока, Невесињска, Кнез Лазарева, Тежачка, Железничка, Владичина, Југ Богданова, Дунавска, Голубиска и Мишарска (II кварт), Прилепска, Гаревска, Скопљанска, Делиградска, Реонска, Зелена, Кнегиње Љубице, Светосавска, Тамбурашева, Урошева, Маркова, Бранков Трг, Јованова, Радичевићева, Ломина, Љубостињска, Сопотска и Доситејева (III кварт), Јошкина, Ал. Николајевића, Шумадијска, Ђурђева, Нова мала, Венац, Загоричина, Драгашева, Јабланска и Бурдељ (IV кварт), Браничевска, Југовићева, Гимназијска, Његошева, Угљешина, Бошкова, Книћанинова, Станоја Главаша, Милутинова, Крајинска, Васе Чарапића, Зетска, Изворска, Гојкова, Милетина и Поп Лукина (V кварт), Љубовиска, Рајићева, Цетињска, Караџићева, Призренска, Приштинска, Жупска, Сјеничка, Давидовићева, Кнез Михајлова, Дечанска, Печанска, Душанова, Таковска, Џампићева, Илије Бирчанина, Миленка Поцерца, Обилићева, Војводе Добрњца, Светогорска, Охридска, Хилендарска, Гргурова, Рујевска, Узун Миркова, Школски Трг, Миланова, Банова, Кочина, Раткова и Сењанин Иво (VI кварт).[103]

Од 1931. до 1934. године урађен је други регулациони и нивелациони план града пошто је претходни био изгубљен. Аутор овог плана био је инжињер Михајло Радовановић. Садржи и скицу регулационог плана града Пожаревца на којем су синтезно приказани сви комунални подсистеми, заједно са наменом површина и физичком структуром. Посебно је занимљиво да се тада планирала и

комада; Мирољуб Манојловић, *нав.дело,* 58; ИАП ГПП 1927 XVI 122 – Документација о изградњи марвеног трга у Пожаревцу (обора за свиње и одељења за крупну стоку) у периоду од 1925. до 1932. године.

[103] Градимир Вуловић*, нав.дело*, 9.

локација за изградњу католичке цркве поред постојеће православне и синагоге, као и више дечијих игралишта, аеродрома и спортских игралишта.[104]

Ширењем града, изградњом нових стамбених и привредних објеката, повећао се и број његових улица. Према подацима катастарске службе у Пожаревцу, средином 1936. године он је порастао на 100 улица. Улице су представљале својеврстан оквир живота – оне су биле места сусретања, општења, пролаза на којима су се догађале разне психолошке и социјалне ситуације, на њима су се мешали припадници различитих група и класа. Улице су учествовале у животу сваког појединца који је ходио њима. Њихов утицај на васпитање младих људи био је веома значајан и све снажнији са опадањем утицаја школе и породице.

Током четврте деценије 20. века пожаревачка општина поседовала је 407 хектара, 24 ара и 85 квадратних метара своје земље у оквиру градског атара. Имала је своју кланицу која је била добар извор прихода, а остали извори прихода били су од чаршијских такси, пијачнине, мерине, издавања земљишта под закуп, канцеларијских такси.[105]

Општинска управа улагала је доста напора на уређивању улица – калдрмисању,[106] изради тротоара, осветљавању, одржавању чистоће[107] и сл. Већина улица у најужем градском језгру имала је коловоз поплочан турском калдрмом, тротоаре и постављене табле са називима,[108] а у вечерњим сатима и током ноћи осветљавала их је електрична расвета са стубова равномерно распоређених дуж тротоара. Насупрот њима, улице на периферији града живеле су још увек у прећашњем веку, оковане блатом и барама зими, а лети обавијене прашином.[109]

Попут већине градова у Србији у периоду између два светска рата и Пожаревац је имао своје горуће урбанистичке проблеме – водовод и канализацију.

---

[104] Техничка архива Одељења за урбанизам и имовинско-правне послове Општине Пожаревац, 1935; ИАП ГПП 1936 XXI 624 – Техничка документација за подизање трибина, билетарнице и стазе за коњске трке – Дунавско коло јахача „Кнез Михаило“.
[105] Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 60.
[106] ИАП ГПП 1931 XVI 26 (Делимично калдрмисање Јованове и Браничевске улице у Пожаревцу); ИАП ГПП 1933 XVI 29 (Поправка путева-пошљунчавање општинских путева Пожаревац-Кланица-Живица).
[107] ИАП ГПП XIV - Књига евиденција плаћања услуга чишћења улица у Пожаревцу.
[108] ИАП ГПП 1940 XXIV 648 – набавка табли за називе пожаревачких улица.
[109] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело*, 123-126.

III.1. ЕЛЕКТРИКА У ГРАДУ

Прва јавна електрична централа у Србији прорадила је у Београду 1893. године. Убрзо после главног града, јавно осветљење добили су градови Ваљево, Ужице, Лесковац, Ниш, Крагујевац и Зајечар.

У овом делу Србије јавну расвету прво су добили становници Великог Градишта 1921. године. У Пожаревцу је прва сијалица засијала на железничкој станици, јер је она имала своје сопствено електрично светло. Железница је понудила да електрику инсталира до Окружног здања, што је прихваћено. Али, град и даље није имао струју. Први светски рат одложио је реализацију планиране електрификације до треће деценије 20. века.

Привредни успон града Пожаревца у годинама после Првог светског рата наметао је потребу електрификације и осталих његових делова, тако да су Пожаревљани електричну светлост први пут угледали 1926. године.[110] Наиме, крајем 1925. године акционарско друштво *Браничево,* у коме су највећи део акција имали Холанђани,[111] изградило је у Пожаревцу код *Лучичке рампе* у близини железничке пруге, електричну централу која је имала један агрегат јачине 250 киловата. Агрегат је покретала помоћу широких кожних каишева парна локомобила. Снага ове електричне централе је уочи Другог светског рата повећана монтирањем још једног агрегата јачине 150 киловата који је пуштан у погон само у вечерњим сатима.[112]

Од електричне централе до центра града изграђена је високонапонска мрежа јачине 3000 вати. Први високонапонски правац ишао је од електричне централе до трансформатора у Шумадијској улици. Од овог трансформатора један крак високонапонске мреже ишао је до трансформатора у градском парку, други крак до трафостанице на Пионирском тргу и трећи крак за Љубичево. Јачина ових трафостаница била је по 30 киловата. Са изградњом електричне централе изграђена је и жичара дужине осам километара за превоз угља од рудника

[110] Драган Живановић, *Историја писана струјом*, Пожаревац, 2012, 11; Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918,* Пожаревац, 2011, 180-181.
[111] ИАП *Вариа* 1926/84 – Правила пожаревачког акционарског друштва за електрична и индустријска предузећа „Браничево“, Београд, 1926.
[112] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 237.

Кленовник до електричне централе, која је била у функцији све до почетка Другог светског рата.[113]

Мало је насеља и домаћинстава уживало у вештачкој светлости. За дневну потрошњу у Пожаревцу било је довољно укључење једног генератора снаге 250 кVA, а ноћу су, према потреби, укључивана и остала два генератора прве централе. Месечна потрошња 1939. године износила је у граду око 50.000 kWh, а осим за уличну расвету, електрична енергија је коришћена и за потребе грађана за осветљење и погон ситнијих мотора. Пре Другог светског рата Пожаревац је имао 30 километара мреже.[114] О дистрибуцији електричне енергије у Пожаревцу бринуло је Градско електрично предузеће *Светлост* чије је седиште било у згради некадашње школе. Објекат је био власништво некадашњег Акционарског друштва *Браничево* које је саградило електричну централу на простору између две железничке пруге.[115]

Масовна електрификација Пожаревца довела је до модернизације низа сегмената привредног и друштвеног живота. Био је то догађај који је суштински променио много тога, пре свега у култури живљења. Улични фењери који су претходних деценија осветљавали град тек колико да се разазнају силуете, заувек су уступили место електричним светиљкама. У већини породичних кућа, кафана, трговачких и занатлијских радњи, заблистала је електрична светлост, а „петролејке“, фењери и свеће уступили су место стакленом балончићу у коме се жарила метална нит. Нестало је опорог петролејског мириса и гарежи догорелих свећа. Асортиман трговина са гвожђарском робом проширен је разном електроопремом: сијалицама, фасунзима, кабловима, осигурачима, прекидачима, лустерима и лампама, а у занатском сталежу појавило се ново занимање – електричар.[116] Сијалица је постала симбол европеизације Пожаревца и њена појава је заувек затворила странице једне дуге временске епохе.

---

[113] *Исто,* 237.
[114] Драган Живановић, *нав.дело*, 4.
[115] *Исто,* 12.
[116] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 31; У Пожаревцу су биле следеће електротехничке радње: Божидара Којића у Цетињској улици, Драгољуба Панића у Краљевој, С. Трудића у Краљевој и Светомира Вукосављевића на Цветном тргу; гвожђарских је било пет и то Драгољуба Матића у Краљевој улици, Животе Рашића на Краљевом тргу, Панић и Демића на Краљевом тргу, Симе Илића у Дубровачкој и Трајка Лазаревића у Дубровачкој.

Ипак, како је за увођење електрике било потребно много новчаних средстава, електрично осветљење није одмах преузело примат у осветљавању кућног простора. Појединa сиромашнија домаћинства, поготово на градској периферији, била су принуђена да и даље користе старе начине осветљавања.

IV ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ

Српско друштво се почетком 20. века кретало путем који је водио у модерно грађанско друштво. Модерно друштво могло је бити само оно које се старало о васпитању и образовању свог потомства, без обзира на порекло, веру или здравствено стање. Један од основних чинилаца напретка српског друштва свакако је представљало школовање, односно образовни систем *с претешком улогом да сопственим примером мења у ходу патријахални менталитет, усмеравајући тако српски брод према луци која доноси спас – знање*.[117]

У раздобљу од 1918. до 1941. године Пожаревац је представљао важан просветни центар у овом делу Србије у коме је деловало неколико школских институција. Да би се целовитије приказао њихов значај, а с обзиром на њихове различите функције и места у образовно-васпитном систему, наметнула се потреба да се њихова активност прикаже посебно.

IV.1. ОСНОВНА ШКОЛА

По завршетку Првог светског рата требало је много тога обновити у Пожаревцу, поред осталог и рад основних школа. Имајући у виду затечено тешко стање, Министарство просвете Краљевине СХС утврдило је најважније задатке за хитно извршење и то: оспособити школске зграде за извођење наставно-образовног рада, сакупити све ученике и направити спискове колико ко од ученика има завршених разреда, спровести програм о скраћеном школовању ученика и ученица народних школа и урадити записник о стању школских објеката ради испостављања захтева за ратну штету.[118]

Одлуком Министарства просвете детаљније су одређени услови под којима ће се извести школовање по скраћеном програму и предвиђено да се деци дораслој за упис у школу 1914, 1915, 1916. и 1917. године омогући да стекну основно образовање путем течаја по поступку скраћеног школовања, деци стасалој за упис у школу 1918. године омогући да уче школу по редовном наставном плану и програму, с тим што су могли да упишу неку од средњих

[117] Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, 432.
[118] Божидар Благојевић, *Основна школа у Брзој Паланци 1847-1940,* Београд-Неготин, 1988, 119.

школа. Сви ученици који су завршили први или други разред пре рата, уколико нису имали намеру да наставе школовање, могли су у два зимска течаја у трајању од четири месеца да стекну основно образовање, а сви они ученици који су за време рата завршили трећи или четврти разред, могли су путем течаја у трајању од четири месеца да заврше основну школу.[119]

Течајеви су класификовани и носили су одговарајуће називе: први течај за ученике првог разреда, други течај за ученике другог разреда, трећи течај за ученике трећег разреда и четврти течај за ученике четвртог разреда. О похађању течајева бринули су школа и школске власти, родитељи, али и постојеће социјалне установе у Пожаревцу као Друштво за заштиту југословенске деце.[120]

Течајеви су били масовни организациони облици образовања у основним школама, чији је циљ био стицање нових и продубљивање већ стечених знања и вештина. Течајеви су обављани по привременом плану и програму и настава на првом и другом течају је обухватала само предмете: хришћанска наука – 2 часа, српски језик – 7 часова, рачун са геометријом – 5 часова, певање – 2 часа, гимнастика – 2 часа, што је било 18 часова недељно. На трећем и четвртом течају, поред ових предмета, додат је и земљопис са 2 часа недељно. Течајеви су се надовезивали један за другим, без школског распуста, трајали укупно тринаест месеци, до краја јуна 1920. године. По скраћеном и убрзаном поступку у облику течајева наставни рад у свим пожаревачким основним школама трајао је све до почетка школске 1920/1921. године, када се први пут после рата формирају разредна одељења у којима се настава обављала по редовном наставном плану и програму.

Контролу ових послова обављали су управитељи школа и школски надзорници који су редовно обилазили течајна одељења и о нађеном стању записивали своје налазе на последњем листу уписника ђака у односни течај. На крају течаја, приликом прегледа рада и превођења ученика у следећи течај, поред учитеља и управитеља школе присуствовао је и школски надзорник, а понекад и чланови школског одбора.[121]

---

[119] *Зборник закона и важних расписа, одлука и наредба*, књига 1, Београд, 1921, 185.
[120] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац, 1919-1944,* Друштво за заштиту југословенске деце, 19.05.1919.
[121] 11. јула 1919. године школски надзорник Михаило Стевановић обишао је основну школу „Вук Караџић“ и о нађеном стању сачинио записник, у коме наводи „...*рад је био правилан, дисциплини*

Сви течајеви су били мушки или женски, јер принцип коедукације није био заступљен у њиховом раду. Евидентан је био и недостатак стручних учитеља, тако да је у току рада курсева често долазило до промене наставног особља.

У новој заједничкој држави Краљевини СХС пожаревачке основне школе представљале су једну јединствену институцију. То је била Државна народна школа са једним управитељем, једним учитељско-наставничким већем и једним Месним одбором школе. Школа је најпре радила у три постојеће школске зграде. Свака од њих је била у различитим деловима вароши и имала је своје званично име. То су биле школе *Доситеја Обрадовића* или *Петрикина школа* у средишњем делу вароши, затим *Вука Караџића* или *Бурјанска школа* у Бурјан мали у западном делу вароши и школа *Светог Саве* у Бугарској мали у северном делу вароши. Управа школе била је смештена у *Петрикиној школи* која је била централна пожаревачка школа. Дужност управитеља пожаревачких основних школа после рата вршио је учитељ Драгутин М. Марковић, а први учитељи који су радили као наставници у пожаревачким основним школама 1919. године били су Милица Кузмановићева, Христина Тешићева, Милица Гојковићка, Јелена Лазаревићка, Лепосава Пауновићка, Христина Стефановићка, Драга Живадиновићка, Даринка Антићка, Савка Трифунац, Петра Лукићка, Лепосава Богдановићка, Христина Димитријевић, Чедомир Максимовић, Јован Телебаковић, Никола Микић, Милан Тадић, Трајко Ристић, Драгутин Марковић и Никола Михаиловић.[122]

Рад у пожаревачким основним школама двадесетих година 20. века био је условљен друштвено-економским приликама и представљао је њихов директан одраз. Народна основна школа у Пожаревцу радила је по одредбама Закона о народним школама донетим још 19. априла 1904. године.[123] По наставном плану и

ученика треба поклонити више пажње, а наставник Јован Телебаковић је вршио своју дужност савесно и марљиво.“ У: Миладин Милутиновић, *Основна школа „Вук Караџић“ у Пожаревцу, 1888-1988*, Пожаревац, 1988, 62.

[122] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац, 1919-1944,* Објава Министарства просвете број 9174, 1919; Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело.*

[123] Први члан овог Закона гласи: *Задатак је народних школа да васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвету и српску писменост у народу*. Народне школе су, иначе, чинила дечија забавишта, основне школе и продужне школе. Овај Закон је предвиђао да основна школа траје шест година, од којих су четири обавезне, док би се пети и шести разред отварао према месним приликама, с тим што би за отварање петог разреда било неопходно 25 ђака; Момчило Исић, *Неуспех основношколског система у Србији за време*

програму, произашлом из тог Закона, пожаревачке школе радиле су све до 1926. године и школовање је било обавезно како за мушку тако и за женску децу. Послератни Закон о народним школама донет 5. децембра 1929. године[124] није се много разликовао по својим одредбама од онога из периода Краљевине Србије. Исти закон допуњен је 1930. године обједињавањем основне наставе у читавој Краљевини Југославији. То је био први и једини Закон о народним школама у Краљевини Југославији, по коме је тачно одређено да су народне школе: основне школе и више народне школе.[125] Прецизирано је да *основна школа траје четири године (први, други, трећи и четврти разред), а виша народна школа за децу која су завршила основну школу па до 14. године, такође, четири године (први, други, трећи и четврти разред). За ових осам разреда школовање је обавезно*.[126]

По први пут је овим Законом прокламована обавезна осмогодишња и бесплатна настава на читавој територији државе. Основну школу ђаци су морали да похађају без прекидања у току основне школске године. То, међутим, није био случај када се радило о вишој народној школи. Закон је пружао могућност да се, уколико неко од свршених основаца продужи школовање у грађанској, средњој или стручној школи, ослобађа даљег похађања народне школе.[127]

Наставним планом и програмом били су прописани предмети који су изучавани у појединим разредима. У првом и другом разреду били су заступљени: наука хришћанска, српски језик, рачун, лепо писање, цртање, певање и гимнастика, да би у трећем и четвртом били проучавани још српска историја, земљопис, познавање човека и јестаственица и домаћи рад.[128]

Краљевине Југославије, у: Токови историје 4, Институт за новију историју Србије, Београд, 2006, 32;

[124] Први члан овог Закона гласи: *Народне школе су државне установе, чији је задатак да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице, да шире просвету народну непосредно и посредно сарадњом са културним установама за народно просвећивање*; Момчило Исић, *нав.дело*, 33; Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941,* књига 1, Београд, 2005, 239.

[125] И још: забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну децу и установе које служе и општем народном просвећивању: аналфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и слично; Момчило Исић, *нав.дело*, 48.

[126] Закон о народним школама од 05. децембра 1919, члан 8.

[127] Закон о народним школама 1919, члан 10; Момчило Исић, *нав.дело,* 48; Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941, Школа и црква* II, Београд, 1997, 124-125.

[128] Миладин Милутиновић, *нав.дело,* 70; Мирољуб Манојловић, *Основна школа Вук Караџић у Пожаревцу 1887-2012*, монографија, Пожаревац, 2012, 19-22.

Први послератни управитељи *Пожаревачке основне школе* нису се дуго задржавали на тој дужности. Од октобра 1919. године школски управитељ био је учитељ Милан Р. Тадић, наставник трећег разреда мушке школе *Свети Сава*.[129] После њега, дужност управитеља *Пожаревачке основне школе* од 31. октобра 1920. године вршио је Радован Вукићевић.[130] Од 21. децембра 1921. па до краја 1929. године, управитељ пожаревачке Народне школе био је Велимир Вељa Кузмановић који се највише залагао за изградњу нове квартовне школе у Пожаревцу.[131] Од школске 1929/1930. године управитељ је био учитељ Светислав Бакић, а од 17. јула 1933. године па све до 30. септембра 1944. године Љубомир Достанић.[132] Имена поменутих управитеља Државне народне школе налазе се на сачуваним сведочанствима о завршеном четвртом разреду основне школе, а на основу којих су се ђаци уписивали у пожаревачку гимназију.[133]

Истовремено са уписом у први разред основне школе вршио се на истом месту и упис деце у забавиште. Новембра 1926. године отворено је Државно дечје забавиште при основној школи. Забавиште је било предвиђено за децу од 4 до 6 година која још нису дорасла за упис у први разред основне школе. Радило је у општинској школској згради тзв. *Крстиној кући* у којој је до тада био Дом ратне сирочади.[134] Активности забавишта, чији задаци су били да *децу сачува од сваког штетног утицаја и незгода, да брижљивом негом и смишљеним васпитањем унапређује телесни, духовни и морални развој детета, да подесним запослењем и опхођењем навикава децу на живот у заједници, да гаје љубав према Краљу, Отаџбини и Богу, и да одржава сталну везу са родитељима деце, а нарочито мајкама,* одвијане су у складу са одредбама Закона о народним школама из 1929. године. У забавиште које није имало обавезујући карактер, примана су *телесно и душевно здрава деца оних родитеља који се из разних разлога не могу бринути о својој деци*, са циљем да се од њих, у складу са одговарајућим васпитним

[129] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац*, Извештај број 603 о превођењу ђака Светозара Николајевића из школе у Нишу, 1919.године.
[130] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац*, сведочанства ученика о завршеном четвртом разреду који су уписани у пожаревачку Гимназију, 1920. године.
[131] ИАП, *Грађанин*, 79/1928. Нова савремена школа саграђена је у Горњој мали у Пожаревцу и предата на коришћење 1930. године; била је то једина школска зграда саграђена у Пожаревцу у периоду између два светска рата.
[132] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац*, Лист оцењивања 351, од 01. маја 1936. године
[133] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац„* сведочанства школе.
[134] ИАП, *Грађанин,* 89/1926; Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош..,* 202.

принципима, стварају *хармоничне личности, будући грађани који ће корисно служити друштвеној и народној заједници*.[135] Забавиште је било опремљено потребним дидактичко-васпитним средствима: играчкама, сликама, књигама, разним прибором и материјалом од којег деца могу по упутствима „забавиље“ израдити разна васпитна средства. Свечано су прослављани Свети Сава, Видовдан, а у складу са могућностима деца су вођена на полудневне излете у околину.[136]

Према члану 56. Закона о народним школама у први разред за школску 1930/1931. годину имала су се уписати сва женска и мушка деца која су до 1. јануара 1931. године навршила седам година. Деца рођена 1925. године пристигла су за упис у први разред школске 1932/1933. године. Ниједно дете није се могло уписати без извршеног лекарског прегледа иако је дорасло за школу.[137] У исто време обављан је и упис у забавиште деце рођене 1926. и 1927. године. Сва мушка и женска деца уписана у први разред основне школе у Пожаревцу распоређена су у најближе реонске/квартовне школе. У *Светосавску* школу ишла су деца из Браничевске, Брдње и Циганске мале, а најмање из средишњег дела вароши.

Наставници појединих разреда и одељења састављали су спискове са именима и презименима сиромашнх ђака којима је требало набавити уџбенике и остале школске потрепштине. Из једног таквог списка за школску 1932/1933. годину види се да је у првом разреду/мушком одељењу, било потребно 15 буквара и 15 читанки, писанки и цртанки, у првом разреду/женском одељењу било је потребно 12 буквара, читанки, писанки и цртанки и 2 таблице.[138]

Сиромаштво родитеља одражавало се и на одевање ученика основних школа. Деца су била слабо одевена. Да би се овај проблем ублажио, сиромашни ђаци су из постојећег Добротворног фонда ђака пожаревачких основних школа, задужбина почившег Јована Павловића – Бате и жене му Василије, примали ципеле, патике и материјале за одевање: штоф, шајк или порхет. Овим фондом је руководио Месни школски одбор. Списак сиромашних ђака основних школа у Пожаревцу, који су примили одело и обућу из овог фонда показује да је 85

[135] *„Просветни гласник“*, 9. септембар 1940, 213.
[136] Мирољуб Манојловић, *нав.дело.*
[137] ИАП*, Грађанин*, 43/1932.
[138] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац*, спискови сиромашних ђака.

ученика *Светосавске* школе примило 23 пара обуће, 14 пари патика, 31.10 метара штофа, 58.95 метара шајка и 30 метара порхета. Од укупно 202 ђака са списка који су примили одећу и обућу из Добротворног фонда Јована Павловића – Бате највећи број је био из школе *Свети Сава* - 85, затим из школе *Доситеј Обрадовић* - 82, а најмање из школе *Вук Караџић* - 35.[139]

У складу са Законом о народним школама од 05. децембра 1929. године и његовим допунама из 1930. године, Министарство просвете Краљевине Југославије 17. јула 1933. године донело је други по реду послератни Наставни план и програм који је предвиђао једанаест предмета: наука о вери и моралним поукама за први и други разред са по једним часом недељно, за трећи и четврти са по два часа недељно; народни језик (српскохрватски и словеначки) у првом разреду 10, у другом 9, у трећем 6 и у четвртом разреду 5 часова недељно; земљопис само у трећем разреду са два часа недељно и четвртом са три часа недељно; историја у трећем разреду са једним часом и у четвртом са три часа недељно; познавање природе и поуке о здрављу само у трећем и четвртом разреду са по три часа седмично; рачун са основама геометрије у првом и другом разреду са по пет часова недељно, а у трећем и четвром са по четири часа недељно; цртање и лепо писање само у другом, трећем и четвртом разреду са по једним часом седмично; практична привредна знања и умења (домаћинство и ручни рад) само у трећем и четвртом разреду са по три часа седмично; певање у свим разредима са по једним часом недељно и телесне вежбе по соколском систему у првом, другом, трећем разреду са по два часа недељно, а у четвртом разреду са једним часом седмично.[140]

Осим образовног, посебна пажња придавана је васпитном садржају наставног процеса. Устаљена је била пракса по којој су учитељи дочекивали ученике пре почетка и испраћали их из школског дворишта по завршетку наставе, а својом *скромношћу у оделу стекли су признање мештана и околине.* Надзор над ученицима остваривaн је и током пауза између часова када им је указивано на лоше стране игара дугмићима, кликерима, ватром и дрвеним пушкама, па су упућивани на то да се у тренуцима одмора забављају рецитовањем,

[139] ИАП, *Државна народна школа Пожаревац*, списак сиромашних ђака који су примили одећу и обућу из добротворног фонда, без датума.
[140] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, 125.

препричавањем, читањем ђачких књижица или часописима на које је школа била претплаћена. Нарочито је развијан и негован дух солидарности и дружења, а енергично су сузбијане појаве међусобног физичког разрачунавања и изругивања другова. Казнене мере су примењиване према индивидуалним особинама ђака, а подразумевале су продужење рада за један час под надзором наставника, издвајање из игре, и сл. у циљу развијања свести код ученика о лошем поступку, осећају одговорности, нужности поштовања одређених правила и самокритике. Награде и похвале су, у складу са педагошким принципима, примењиване ретко и опрезно, како не би изазивале *гордост и охолост код похваљених и завист код осталих.* Награде су додељиване у виду поклона у књигама.[141] Дакле, васпитни рад у школама најчешће је имао контролно-казнени карактер: учитељи су саопштавали ученицима дужности и обавезе, контролисали како се ове извршавају и кажњавали их у случајевима неизвршавања (батинањем ученика).[142]

Ђаци пожаревачких основних школа учествовали су и у литијама поводом празника Лазареве суботе, Свете Тројице и др. Прве седмице Ускршњег поста у Пожаревцу је обављано причешће ђака свих школа по утврђеном распореду, као и о Божићном посту.[143] Осим у дане причешћа, школе нису радиле и о празницима Богојављање, Свети Сава, Спасовдан, Свети Духови и Видовдан. Везе цркве и школе нису се огледале само у наведеним примерима, већ и у другим манифестацијама верског карактера у којима су учествовали ђаци основних школа. На Цвети 24. априла 1932. године Православно хришћанско старатељство српске православне црквене општине пожаревачке приредило је, у сарадњи са ученицима основних школа, духовни концерт са сврхом прикупљања прилога за помоћ пожаревачкој сиротињи.[144]

У годинама између два светска рата у Пожаревцу је редовно прослављан дан Светог Саве (27. јануар), у свим пожаревачким школама и Народној основној школи. Тако је Светосавска свечаност 1930. године обављена у згради школе

[141] Група аутора, монографија *Двестапедесет година основне школе Доситеј Обрадовић у Пожаревцу 1733-1983*, Пожаревац, 1983.
[142] Миладин Милутиновић*, нав.дело,* 71.
[143] ИАП, *Грађанин,* 97/1931.
[144] ИАП*, Грађанин*, 32,33/1932.

Свети Сава резањем славског колача, а после подне је приређена ђачка игранка.[145]

Видовдански ђачки концерт био је традиционалан, најчешће одржаван у дворишту *Петрикине школе* као централне школе Пожаревачке основне школе. Тако су 1927. године на видовданском ђаком концерту први пут учествовали и ђаци из Дечијег забавишта.[146] Улазница за концерт била је добровољни прилог који је ишао у фонд за ђачке екскурзије. Прва ђачка екскурзија за 67 ученика старијих разреда Пожаревачке основне школе и 5 наставника била је организована за Београд, Нови Сад и Фрушку гору, школске 1929/1930. године.[147]

Државна народна школа у Пожаревцу била је мешовита. Школске 1934/1935. године имала је уписаних 577 мушких и 598 женских – укупно 1175 ђака. Они су били распоређени у 22 одељења. Од учитељско-наставног особља школа је имала једног управитеља без одељења и наставнике са положеним практичним учитељским испитом: 11 мушких и 12 женских, укупно 23 учитеља. Било је и 5 вероучитеља.[148]

Учитељи и наставници основних школа у Пожаревцу, обухваћени чланством у Среском учитељском удружењу у Пожаревцу, двадесетих година 20. века одлучили су да сагради Обласни учитељски дом у Пожаревцу, што би омогућило стварање пансиона за децу, али и стручне библиотеке, музеја и др.[149] У том циљу основан је Фонд за подизање учитељског дома у Пожаревцу. Главни приход Фонда био је приход остварен на учитељским забавама у Пожаревцу које су увек одржаване уочи празника Три Јерарха. Иако су ове забаве приређиване сваке године до 1941. прикупљена средства нису била довољна, те изградња Учитељског дома у Пожаревцу није никада започета.

Радом школе руководили су управитељ и Школски одбор који су сачињавали представници Општине (као оснивача школе) и ђачких родитеља. Одбор је прописивао износ школског буџета, давао предлоге надлежним органима за отварање нових одељења, слао опомене родитељима чија су деца нередовно похађала наставу или их тужио Општинском суду, одлучивао о набавци од

[145] ИАП, *Грађанин,* 8/1930.
[146] ИАП, *Грађанин*, 50/1927.
[147] ИАП*, Грађанин*, 35. и 36/1930.
[148] ИАП*, Државна народна школа Пожаревац*, Статистика Народне школе за школску 1934/1935.
[149] ИАП*, Грађанин*, 11/1929.

просветних власти препоручених књига, часописа, листова. Из касе школског буџета исплаћиване су принадлежности послужитељима, набављана дрва за огрев, плаћана електрична струја за осветљење просторија, набављан канцеларијски материјал, вршене поправке и кречење зграде и сл. Управитељ је, у склопу обављања школске администрације, водио деловодник, књигу пошиљака, списак књига, инвентар ствари, записник седница школског одбора и школски летопис.

Педагошке новине и остале модернизацијске идеје у настави учитељи су усвајали на учитељским зборовима одржаваним у Пожаревцу, на којима су учешће узимали сви учитељи срезова, као и на окружним учитељским састанцима одржаваним у Пожаревцу. На овим зборовима, на којима су присуствовали и школски надзорници, читане су и разне расправе о дидактичко-методичким и осталим проблемима наставног процеса, као и лична запажања просветних надзорника уочена приликом ревизија.

Финансирање рада школе током двадесетих година 20. века, осим исплате учитељских зарада, реализовано је из општинског буџета.[150] Захваљујући разумевању општинских власти, средства намењена школи су редовно исплаћивана, мада су из школске управе често стизале молбе да се она повећају.[151]

Управитељи пожаревачких основних школа од 1919. до 1944. године били су: Милан Тадић[152] и Радован Вукићевић за школску 1918/1919. годину; од школске 1919/1920. до 1928/1929. године био је Велимир Кузмановић;[153] од школске 1929/1930. до 1931/1932. године Светислав Бакић, а од школске 1932/1933. до 1944. године Љубомир Достанић.

---

[150] ИАП ГПП 1939-1940 XVII 546-576 – Извештаји управитељу Државних народних школа да је Поглаварство извршило уплату из буџета града на име издржавања пожаревачких школа.

[151] Момчило Исић, *нав.дело*, 116. Према важећем Закону општина је морала да обезбеди финансијска средства за одржавање школске зграде, одржавање учионица и радионица према хигијенским и педагошким правилима, канцеларије и зборнице, станове за наставнике и за послужитеље; за набавку намештаја и учила за школу, за огрев за школу, управитеља и школског послужитеља ако станују у школској згради, за школску кухињу и обданишта за децу, за школска купатила и дечију поликлинику за специјална лечења и плаћање служитеља, осветљења, прибора за забавиште и слично.

[152] Први управитељ после Првог светског рата. Пре рата радио је као учитељ првог разреда мушке основне школе „Вук Караџић“ у Пожаревцу, а за управитеља школе дошао је као учитељ трећег разреда мушке основне школе „Свети Сава“ у Пожаревцу. У: Миладин Милутиновић, *нав.дело*, 77.

[153] Још у току Првог светског рата започео је свој просветитељски рад на описмењавању ратне сирочади. Водио је течајеве за описмењавање у којима је било 60 и више полазника. Школске 1921/1922. године водио је трећи разред мушке основне школе „Вук Караџић“, да би децембра 1921. године примио дужност управитеља свих основних школа у Пожаревцу. У: Миладин Милутиновић, *нав.дело*, 78.

У складу са општим трендовима друштвених промена које су током треће и четврте деценије 20. века све више захватале Пожаревац, мењан је у позитивном смеру и однос Пожаревљана према основној школи. Сазревање свести да је препуштање деце школском васпитању и образовању не само законска, већ и морална обавеза према подмлатку и снажан модернизацијски корак унапред који доноси велику практичну корист у свакодневном животу, доприносило је повећању материјалних субвенција које су имућнији Пожаревљани, мимо редовних дотација из општинске благајне, издвајали за основну школу и њене ученике. Осим ових активности хуманих Пожаревљана, при школи су установљени фондови за помоћ сиромашним ђацима, за набављање школских уџбеника, прибора, одеће и обуће.

Стални раст броја деце одрасле за школу крајем двадесетих и тридесетих година 20. века, настао као последица појачане економске имиграције, поставио је пред општинске и просветне власти проблем смештајних капацитета који су у постојећим школским објектима бивали све мањи. У оваквим околностима наметала се потреба изградње нове школске зграде како би се омогућило нормално одвијање наставног процеса. Конкретни кораци учињени су од стране Пожаревачке општине која је почела са подизањем основне школе у Горњој мали у 1937. години, а која је 1939. године потпуно завршена и отпочела са радом.[154] У граду је било 31 учитеља, учитељица и вероучитеља, са просечним бројем око 1260 мушких и женских ђака годишње.[155]

Дакле, недовољно школа и мали број учионица у постојећим, неутемељеност школе у широким народним слојевима, изражена потреба за радном снагом на селу, изазвана огромним страдањем најспособније мушке радне снаге у Првом светском рату, као и осиромашење најширих слојева народа услед ратних недаћа, честих неродних година и велике пољопривредне кризе, проузроковали су и често изостајање од школе ионако скромног броја уписаних основаца, нарочито ученица. При том многи од уписаних никад нису ни крочили преко школског прага.

---

[154] ИАП ГПП 1938 XVII 543 – одобрење Градског поглаварства да се могу исплатити завршни радови на основној школи *Витешког Краља Александра I Ујединитеља* у Пожаревцу; ИАП ГПП 1939-1940 XXIV 643-644 – завршни радови на изградњи основне школе у Пожаревцу, са прилозима.

[155] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 7.

Проблем недостатка одговарајућег простора, његове опремљености и одржавања била су нека од оних питања на којим су се у дужем временском периоду преламали међусобни односи, утицаји државне власти, пожаревачке општине и просветних радника. Учитељи и професори сачињавали су групацију која се у поменутом односу налазила у најнезахвалнијем положају. Носили су непосредну одговорност за рад у школи и резултате наставе пред просветним властима, а директно зависили од воље општинске власти. Њихове могућности да утичу на побољшање услова рада биле су мале и кретале су се у оквиру извештаја, упозорења, молби и жалби. Устајући у одбрану наставе и заштиту безбедности и здравља ученика, били су приморани да долазе у сукоб са општином, што се касније редовно одражавало на њихов појединачни статус.

Државна власт, са друге стране, уз сво залагање за поспешивање образовања, у складу са функцијом која му је одређивана, није имала изграђену целовиту просветну политику, којом би многе појединости биле регулисане. Између осталог, нису постојали јасни и прецизни захтеви, са снагом законске обавезе, у погледу регулисања низа техничких услова и начина обезбеђивања неопходних потреба за регуларан рад у настави. Према учитељским тешкоћама просветне власти су начелно изражавале разумевање, али је пут решавања материјалних проблема школа водио преко општинских власти. Општина је, пак, као страна на коју је падао највећи терет материјалних обавеза, испуњавала текуће обавезе у погледу набавке основних средстава, периодичних кречења школских просторија и сл. Недовољна ангажованост општине долазила је до изражаја када је требало значајније побољшати услове рада већим адаптацијама постојећих зграда, при проналажењу бољег смештаја или покретању акција за изградњу нових зграда.

У складу са друштвеним променама којима је Пожаревац постајао све више подложан, мењао се и однос средине према школи, што је допринело његовом израстању у просветни и културни центар из кога се немерљиво шире утицаји. Демографске промене, измена социјалне структуре становништва, стицање грађанских навика, формирање трговинско-занатлијског слоја и његово економско јачање, присуство већег броја интелектуалаца у граду, гимназија као реална чињеница, покретање локалних новина и прихватање других одлика

грађанског начина живота утицали су и на динамику раста броја ђака, као и пораст броја женске деце у школи. Школа је била колико дом за образовање толико и за васпитање. Школа и учитељ преузимали су одговорност за изграђивање личности у друштву.

IV.2. ГИМНАЗИЈА

Гимназијско образовање је у југословенској држави после 1918. године сматрано најважнијим условом за чиновничку службу и постизање друштвеног престижа. После обавезног похађања четири разреда основне школе деца су могла да наставе школовање у вишој народној или продужној стручној (занатској, трговачкој или индустријској) школи, да се упишу у учитељску или грађанску школу, или да похађају гимназију. Министарство просвете Краљевине СХС је због потреба изграђивања органа државних власти, током двадесетих година 20. века улагало знатна средства у развој гимназија, најважнијих школа за образовање *будућих интелектуалаца и државних чиновника,* много већа него за основно школство чији је главни циљ био масовно описмењавање становништва.

Непосредно након ослобођења, средње школе настављају да раде по више различитих школских закона, наставних планова и програма - по Закону о средњим школама из 1898. године (допуна из 1902.) све до 1929. када је донет нови закон[156] који је предвиђао три типа средњих школа: класичну гимназију, реалну гимназију и реалку, од којих је најраспрострањенија била реална гимназија. Основни задатак средње школе био је *да складно развије способност ученика, да врши опште и национално образовање, да васпита морал и карактер, створи дисциплину рада и свест о задацима живота и о социјалним и грађанским дужностима, да ученике оспособи за лакше и успешније напредовање у каснијим позивима и за стручно и научно усавршавање на високим школама и универзитетима*.[157]

---

[156] *Закон о средњим школама*, Службене новине Краљевине СХС 217 од 17.09.1929. године; То је био први школски закон којим је извршено изједначавање школства у Краљевини, а настава и васпитање постављени на принцип захтева народног и државног јединства и верске трпељивости; Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије,* 155.
[157] *Исто.*

После прекида од скоро 5 година редовна предавања у Пожаревачкој гимназији прве скраћене школске године отпочела су 3. марта 1919. године, пошто је оштећена гимназијска зграда доведена у ред. Грађанство је обилним прилозима у новцу, не чекајући државну помоћ учинило да је директор школе уз сарадњу наставника који су били у месту, могао оправити гимназијску зграду и тако је спремити за отпочињање предавања".[158]

Колико је било тешко изводити наставу у школи без наставних средстава, намештаја, недовољног броја наставника, најбоље говори извештај изасланика који је присуствовао овим испитима, Јеремије Животића. *Присуствујући часовима испитних разреда, понео сам утисак, да је интерес ученички велики. Наставу отежава: недовољан број наставника, недовољна снабдевеност књигама и другим школским потребама, као и оскудице у најпотребнијем школском намештају. Број ученика по разредима је велики, те и то отежава успешан рад и правилно оцењивање. У једном разреду пало ми је у очи да има повећи број слабих оцена из математике, докле су, у истом разреду, оцене из свих осталих предмета не само добре, већ и врло добре. Тражио сам од наставнице обавештења и она се правда слабим основама из те науке. Ипак је потребан тој школи још један од јачих математичара, тим пре што је садашњи наставник тог предмета у највишим разредима нежног здравља, па теже издржава велики број часова.*[159]

Нова школска година 1920/1921. почела је нормално. Настава је трајала годину дана, а школски течајеви су престали. Од ове школске године у гимназијама се радило по новом наставном плану који је донет 2. септембра 1920. године, који је остао на снази до 1927. године када је замењен новим, али без

[158] Архив Југославије, *Министарство просвете*, 66 фасцикле 842, спис 1268; Маринко Станојевић, *Гимназија у Пожаревцу (Од оснивања њеног до данас)*, у: Годишњи извештај за школску 1927/1928. годину, Београд, 1928, 7 (1-15); АЈ МПс 66,Ф842,1268; АЈ МПс 66, Ф 1287, 1530 (14.03.1921.године); Комисија у саставу: Рудолф Бикловић, професор, Никола Ђурица, суплент и Вацлав Ведрал, учитељ музике, сачинила је записник 14. марта 1921. године и констатовала штету на зградама у висини од 10.000 динара, на школском намештају од 16.000 динара, ђачкој књижници за стране језике 1.500 динара, професорској књижници од 20.000 динара, штету ђачкој дружини „Развитак" од 4.566 динара, кабинету минеролошко-геолошком од 3.000 динара, физичком од 8.000 динара, хемијском од 3.000 динара, зоолошком од 4.000 динара, ботаничком од 2.000 динара, географско – историјском од 4.000 динара, математичком од 2.500 динара, штету збирке за цртање и писање – 1.800 динара, збирке за музику и певање – 1.500 динара и штету коју је претрпео музеј старина у висини од 120.000 динара; О Пожаревачкој гимназији у периоду између два светска рата више и у: Мирољуб Манојловић, *Гимназија у међуратном периоду*, Група аутора, *150 година Пожаревачке гимназије (у рукопису)*.

[159] *Исто.*

великих промена, осим у броју часова неких предмета.[160] Као нови предмет уведена је филозофија у седмом и осмом разреду са по два часа недељно, повећан је број часова из хигијене, а дошло је и до повећања часова из хемије и физике. Скоро све време у школи су практиковани и часови женског ручног рада. Директор је редовно обилазио часове, указивао на пропусте и давао предлоге за унапређење наставе.[161]

Настава је извођена према прописима Закона о средњим школама, расписима и наређењима Министарства просвете и упутствима директора. Наставни рад текао је уредно из свих предмета до краја школске године. У настави је примењиван метод рада са одељењем и била је полудневна због оскудица у школском простору. Најчешће су недостајали наставници математике што је понекад доводило до тога да се настава из овог предмета нестручно изводи.[162] Настава из националне групе предмета била је увек надахнута тежњом да осећање јединства народа и недељивости државе прожме све ученике и увек су, нарочито у националној историји, истицани они догађаји који сведоче о дубоким југословенским везама. У настави српског и француског језика ученици су се користили лектиром.

Постојала је и добра сарадња са родитељима који су позивани у Школу и са њима се разговарало о пружању помоћи деци и то кроз рад родитељско-наставничког већа.[163] Један такав скуп са око 300 ђачких родитеља и наставницима гимназије одржан је 13. децембра 1936. године. У опширном и аргументованом говору директор гимназије је апострофирао ђачке испаде и прекршаје који су се збили те године, истакавши све већи утицај улице и других чинилаца на понашање ученика.[164]

Пожаревачка гимназија као потпуна осморазредна у првој послератној години (1919) уписала је пет разреда, али је омогућила свим ранијим ђацима ове школе да по скраћеном програму заврше и положе виши течајни испит. Први виши течајни испит у Пожаревачкој гимназији одржан је од 10. до 15. јуна 1919.

---

[160] Никодије Трујић, *Сто година гимназије „Лаза Стојановић“ у Свилајнцу (1877-1977),* Свилајнац, 1977, 97.
[161] АЈ, МПс 66, Ф 842, 1268 (6.07. 1921).
[162] *Исто.*
[163] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268 (Извештаји изасланика Министарства просвете), Годишњи извештаји Државне реалне гимназије у Пожаревцу од 1927/1928. до 1940/1941. године.
[164] Годишњи извештај за школску 1936/1937. годину, Пожаревац, 1937, 30.

године и састојао се из писмених задатака из српског језика и књижевности, француског и немачког језика и математике. По обављеним усменим испитима 14. јуна Одбор је саопштио оцене кандидатима и признао им је *зрелост и спремност за факултетске студије*.[165] Испити су обављени на основу Правилника о вишем течајном испиту из 1913. и 1915. године. Оваква пракса настављена је и следећих година на основу Правила за полагање виших течајних испита, донетих 24. марта 1921. године, пред Испитним одбором у који су улазили професори Пожаревачке гимназије на челу са директором као председником Одбора и уз присуство изасланика Министарства просвете.

У периоду од 1919. до 1941. године испит зрелости или виши течајни испит у Пожаревачкој гимназији, која од школске 1931/1932. носи назив Државна реална гимназија у Пожаревцу, положило је 655 ученика.[166]

Пожаревачка гимназија је од самог почетка почела са стварањем школских књижница. Највећи број књига поклонила је Српска академија наука и Министарство просвете.[167] У периоду од 1919. до 1941. године професорска књижница је достигла број од 2000 књига из српске књижевности, историје, филозофије и др, користили су их професори гимназије за припрему предавања и за своје образовање.

Да би се олакшало школовање сиромашним ученицима, поред Фонда за помагање сиромашних ученика постојала је и Књижница ђачких уџбеника. *У почетку сваке школске године Наставнички савет одређивао је потребну суму новца из „Фонда“ за куповање књига сиромашним ученицима. Првенство коришћења уџбеника из ове књижнице имала су ратна сирочад и деца сиромашних инвалида, али су и остали сиромашни, без обзира на успех, могли користити књиге из књижнице.*

За све време рада Пожаревачка гимназија није имала гимнастичку салу. Расписом Министарства просвете од 19. јануара 1920. године наређено је да се телесно васпитање *по свим школама врши углавном по соколском систему, методици, естетици, раду и дисциплини и да се наставници телесног васпитања савесно и пажљиво држе овог правца*. Истовремено су дата и упутства да се

[165] АЈ, МПс 66, Ф 842, 1268.
[166] АЈ МПс 66, Ф 842, 843, 1268, Годишњи извештаји Пожаревачке гимназије од 1928. до 1941.
[167] Годишњи извештај Пожаревачке гимназије из 1927/1928, 29.

настава телесног вежбања одржава зими, у школама где нема дворане за телесно вежбање, у школској учионици. За женску децу држани су часови гимнастике одвојено. Лети су часови гимнастике држани у школском дворишту или на соколском вежбалишту. На овим предавањима, поред теоријских предавања о значају соколства за наш народ, извођена су и практична вежбања. Наставник гимнастике Илија Шпадијер током 1930/1931. године вршио је и дужност начелника соколског друштва. Ученици су као чланови Сокола учествовали на јавним часовима телесног вежбања.[168]

Плаћање школарине регулисано је расписом Министарства просвете од 29. јуна 1920. године. Школарина је износила за ученике нижих разреда по 20 динара, а за ученике виших разреда 40 динара. Током година висина школарине се повећавала и зависила је, углавном, од висине плаћеног пореза. Пред Други светски рат најнижа школарина плаћала се у висини од 75 динара за први разред, односно 100 динара за пети разред, па до 3.000 односно 4.000 динара за оне који су порез плаћали, у висини од 40.000 до 50.000 динара.[169] Поред школарине сваки ученик је при упису плаћао још 20 динара у корист фонда за здравствену заштиту, 10 динара за збирке, 10 динара за ђачку књижицу, 5 динара за Подмладак Црвеног крста, као и за штампање годишњег извештаја.[170]

Школа је приређивала изложбе ученичких радова, концерте и матинеа, свечане приредбе у којима су ученици учествовали хором, оркестром, рецитацијама и позоришним комадом.[171] Приход са ових концерата и забава ишао је у корист дружина, гимназијског фонда, ђачке трпезе, сиромашних ученика.[172] Ученици су певали и у цркви приликом причешћа ученика и приликом давања парастоса умрлим члановима Фонда, затим у корист ђачке књижнице и ђачког листа *Наша ризница*.[173]

Настава музике извођена је у току целе школске године. Поред обавезне наставе, постојала су два ђачка хора - дечији хор за ученике нижих разреда са 49

[168] У Пожаревцу 21. маја 1931, 24. маја 1931. у Петровцу, као такмичари Сокола у Панчеву и освојили прво место за ниже узрасте; АЈ МПс 66, Ф 842, 1268.
[169] Извештај Државне реалне гимназије у Пожаревцу за школску 1940/1941 годину, Пожаревац, 1941, 87-88.
[170] *Исто.*
[171] Годишњи извештај Државне реалне гимназије у Пожаревцу за школску 1937/1938. годину, Пожаревац, 1938, 22-23.
[172] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268.
[173] АЈ МПс 66, Ф 843, 1268.

чланова и мешовити хор за ученике виших разреда са 38 чланова. Ђачки оркестар имао је 12 чланова. Док је музику, певање и свирање предавао Вацлав Ведрал, учитељ музике, настава је квалитетно извођена. После његовог одласка (1923) за Београд, наставници који су предавали музику нису имали довољно умешности, метода ни ауторитета да придобију ученике за ову лепу вештину.[174] Доласком Василија А. Гаврилова за наставника музике 1931. године у Пожаревачку гимназију уведена је пракса годишњег јавног ученичког концерта. Тако је 16. маја 1937. одржан први годишњи јавни концерт.

У школи су се сваке школске године прослављали рођендан престолонаследника Петра Карађорђевића (6. септембра) и 17. децембар рођендан краља Александра I Карађорђевића, присуством свих наставника и директора благодарењу у Саборној цркви.[175] Свечаности су одржаване и поводом Дана мира сваког 11. новембра у знак сећања и потписивања мира и завршетка Првог светског рата.[176] Дан уједињења обележаван је присуством благодарењу у Саборној цркви пре подне, а увече су приређиване свечане академије у Дому Трговачке омладине где би се говорило о Соколском друштву и значају соколства.[177]

Ученици Пожаревачке гимназије посећивали су биоскопске и позоришне представе,[178] ликовне изложбе[179] на које су организовано вођени од својих наставника. За ученике су приређиване ђачке представе, које су одржаване сваког

[174] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268.
[175] Годишњи извештај, 1936/1937, 17.
[176] Годишњи извештај, 1930/1931, 1931/1932, 1932/1933.
[177] Годишњи извештаји за 1929/1930, 1930/1931, 1931/1932, 1933/1934.
[178] Драган Фелдић, *Пожаревац почео позориште поодавно*, Пожаревац, 2008, 130; Тако су 2. априла 1930. године ученици присуствовали позоришној представи *Женидба* од Гогоља, који је давала трупа московског Художественог театра, а исте године 3. септембра присуствовали су свечаном отварању Народног позоришта Дунавске бановине у Пожаревцу, у новој позоришној дворани Дома трговачке омладине. На тој свечаности давала се позоришна представа *Смрт мајке Југовића* од Иве Војновића.
[179] *Пожаревачки грађанин* од 14.04.1932, 2. Две изузетне изложбе изазвале су велико интересовање ученика Пожаревачке гимназије. Пољопривредна изложба, под покровитељством краља Александра I Карађорђевића приспећем у Пожаревац била је доступна и ученицима гимназије који су је разгледали 14. априла 1932. године; Годишњи извештај за 1937/38, 23; За другу интересантну, привлачну и несвакидашњу изложбу ученици Пожаревачке гимназије морали су да оду у Београд, у Музеј Кнеза Павла. Ђаци VII разреда 2. априла 1938. године имали су прилику да се упознају са делима *италијанских сликара на изложби италијанског портрета кроз векове.*

петка после подне.[180] Организоване посете биоскопу *Трудић* биле су чешће. Министарство просвете препоручило је свим школама да обавезно присуствују приказивању филма *Краљ у народу и лепоте наше Краљевине* што је Пожаревачка гимназија и учинила 5. октобра 1932. године.[181]

Врло раширен облик додатног допунског рада у школи одвијао се кроз посебна предавања са одређеном тематиком. Предавања за све ученике најчешће су држали професори Пожаревачке гимназије поводом значајних годишњица, обележавања рођења српских писаца, научника, историјских личности српског и југословенских народа, али и о важним друштвеним организацијама.[182]

Школу је више пута посећивао бан Дунавске бановине. Већ у децембру 1929. године новопостављени бан Дака Поповић је обишао Гимназију.[183] Следеће 1930. године 19. новембра, у обилазак Пожаревца дошли су министри др Воја Маринковић, Никола Узуновић, Божидар Максимовић, др Станко Шврљуга и Лаза Радивојевић. Директор Гимназије Милан Петровић је са професорима био на дочеку и конференцији министара у Дому Трговачке омладине.[184] Нови бан Дунавске бановине Светислав Матић, приликом посете Пожаревцу, 17. марта 1931. године, обишао је Гимназију где му је предочена неопходност подизања нове школске зграде.[185] Школу је више пута посећивао владика Браничевске епархије др Јован (1932, 1933).[186]

Ђачке екскурзије су добиле одређен третман, сматране су саставним делом наставе, па су издата 13. јуна 1921. године Правила о екскурзијама средњих школа, којима је указано на важност ове наставне активности и на метод њиховог

---

[180] Драган Фелдић, *нав.дело,* 159; Тако је од средине марта до средине јуна 1932. године приказано 8 ђачких представа *Васкрсење, Хајдук Станко (премијера), Црквени миш, Диран и Диран* и друге

[181] Годишњи извештај за 1932, 13; Драган Фелдић, *нав.дело,* 21-22; Национални савез Хришћанске заједнице младих људи из Београда приказао је ученицима Пожаревачке гимназије циклус филмова у Дому трговачке омладине 14. марта 1937. године: *Најлепши крајеви наше отаџбине, Погреб Блаженопочившег Витешког Краља Александра I Ујединитеља, Рад заједнице у нашој земљи и свакодневни живот нашег младог Краља Петра II.*

[182] Годишњи извештај за 1928/1929, 15; На десетогодишњицу пробоја Солунског фронта 7. октобра 1928. године за све ученике одржано је предавање о значају пробоја. Исте године 29. октобра одржано је предавање о ослобођењу Пожаревца 1918. године, 10. новембра одржано је предавање о новоформираном Друштву народа, а о Фрањи Рачком предавано је 25. новембра 1928. године.

[183] *Пожаревачки грађанин* од 13. децембра 1929, 2.

[184] Др Воја Маринковић, министар спољних послова, пре Првог светског рата био је посланик Пожаревачког округа, Лаза Радивојевић, министар саобраћаја, рођен у Кушиљеву, које је 1931. припадало Пожаревачком округу; Годишњи извештај од 1930/1931.

[185] Годишњи извештај за 1930/1931, 14.

[186] Годишњи извештаји за 1931/1932 и 1932/1933.

извођења. Правилима је назначено да екскурзије треба да образују ученике *не само интелектуално него и морално, физички и естетск*и. Оне треба да буду *у најширем смислу васпитне*, а не да служе превасходно научним циљевима. До 1930. године екскурзије су огранизоване као једнодневне или полудневне до најближих места у околини.[187] У складу са одредбама Закона о средњим школама од 31. августа 1929. године, по коме се ђачке екскурзије *имају сматрати као наставни део школског рада* и по коме свако одељење *мора бити најмање четири пута изведено на полудневну екскурзију, а по могућству једном на цео дан*, школске 1930/1931. изведене су екскурзије са 85 ученика до Смедерева, Београда, Крагујевца, по Косову и Метохији и др.[188] Ради лакшег обезбеђивања финансијских средстава за извођење екскурзија, поготово за сиромашне ученике, школске 1931/1932. године организован је *Екскурзиони фонд*.

Гимназија је обновила рад 3. марта 1919. године са професорима из 1913/1914. године који су се затекли на раду у Пожаревцу.[189] Број наставног

---

[187] АЈ МПс 66, Ф 843, 1268; Најчешће се разгледала ближа околина вароши, попут излетишта *Тулбе*, Љубичево, природе по периферији до *Јанкове чесме*, манастир Рукумија, Заова, Мало Црниће.

[188] Годишњи извештај за 1934/1935, 27; До Београда је изведено више екскурзија током десетак година од 1930. до 1940. године у циљу упознавања ученика са знаменитостима главног града, београдским музејима, галеријама и споменицима Београда, Авале, Топчидера, Земуна, присуствовањем позоришним представама у Народном позоришту; Изузетно добро организована екскурзија 1935. године изведена је до Крагујевца 28. марта. Више од сто ученика је разгледало конак кнеза Милоша и Фабрику оружја у Крагујевцу. Тродневна екскурзија до Вршца 23-25. септембра 1935. године; седмодневна екскурзија од 24. до 30. маја 1937. године по Косову и Метохији, којом приликом су, ученици и 5 наставника обишли, разгледали и упознали Краљево, Жичу, Матарушку Бању, Студеницу, Косовску Митровицу, Звечан, фабрику и рудник Трепчу, Приштину, Грачаницу, Газиместан, Муратово турбе, споменик косовским јунацима, Пећ, Пећку патријаршију, Високе Дечане и Руговску клисуру; била је то најзначајнија екскурзија Пожаревачке гимназије у периоду између два светска рата.

[189] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268 (30.03. 1919) и АЈ МПс 66, Ф 843, 1268; Били су то: директор Милош Динић, који је прихватио да предаје минерологију, геологију и француски језик; професор Милан Гајић, предавао је српски језик и књижевност и француски језик; Рудолф Бикловић, професор који је предавао немачки језик и географију; Милан Петровић, професор математике и физике; Михаило Ј. Миладиновић, професор историје, географије, француског језика; Љубомир Радовановић, професор јестаственице, земљописа и немачког језика; Никола Ђурица, апсолвент који је дошао као привремени предметни учитељ који је предавао српски језик и историју српског народа; Божидар Бранковић, апсолвент који је предавао латински језик, историју српског народа и немачки језик; Милутин Зелић, хонорарни привремени учитељ који је предавао историју, латински и немачки језик; Вукосава Поповићка, предавала је математику, физику и хемију; Лепосава Петковићка, редовна наставница предавала је француски и географију; Михаило Јовановић, професор; Божидар Ђорђевић, професор; Коста Марић, професор; Александар Радојковић, суплент; Павле Оњеговић, привремени предметни учитељ; Борислав Младеновић, разредни наставник. Следећих година колектив се већ усталио са малим изменама. Дошли су Ђорђе Лазаревић, привремени предметни наставник, Велиша Вујчић, привремени предметни наставник за физику и математику, Никола Бошковић, суплент за историју и српски језик, Милан Миловић,

особља у Школи усталио се на око 30 професора, наставника и учитеља вештина. Две трећине колектива чинили су професори и супленти који су били стручни за предмете које су предавали. Један број привремених хонорарних наставника држао је часове предмета који нису могли да се попуне од стране квалификованих стручњака. Учитељи вештина (гимнастика, певање, свирање, цртање, писање и женски рад) држали су часове ових предмета успешно. Веронауку су предавали одабрани свештеници, а о здрављу ученика и хигијени у школи и по предмету бринули су школски лекари као хонорарни радници. Гимназија која је на почетку овог периода (1919) имала 25 наставника уочи Другог светског рата имала је 60 наставника у свим звањима.

Гимназијски професори били су типични представници друштвене елите, иницијатори и носиоци модернизацијских процеса, који су својом делатношћу у школи и ван ње, давали немерљив допринос стварању интелектуалног подмлатка града у успону, какав је представљао Пожаревац током треће и четврте деценије 20. века. Већина њих факултете је завршило у Београду, али су се многи од њих усавршавали на престижним универзитетима у Француској, Немачкој и Чехословачкој. Наставници су настојали да кроз наставу приближе својим ученицима оно што су научили и видели у иностранству. Њихова знања, искуства, интересовања и духовни видици значајно су надмашивали просек средине у којој су живели и радили. Захваљујући управо њима Пожаревачка гимназија представљала је интелектуални светионик чији одсјаји су досезали далеко изван градског атара. Њихова активност оставила је видног трага у Соколском друштву, Друштву Црвеног крста, Јадранској стражи, Француско-југословенском клубу, Колу српских сестара, Подружници Женског друштва, Народном позоришту Дунавске бановине у Пожаревцу, Народном универзитету, Грађанској читаоници и књижници, листовима Пожаревачки грађанин, Наш лист и другим хуманим и културним друштвима, а њихове беседе грађанству и разна огледна предавања, чинили су снажан утицај на духовну климу града.

Током читавог међуратног периода Гимназија је имала статус потпуне мешовите осморазредне школе, која је од 1929. године, по усвајању Закона о средњим школама, била Државна реална гимназија. У овом периоду (1919-1941)

суплент за латински, немачки и француски језик и Марија Платонова, стални хонорарни наставник за цртање и писање.

Пожаревачку гимназију завршило је више од 2.000 ученика. Ученика је највише било (око 80%) из земљорадничких, трговачких, чиновничких и занатлијских породица, затим из породица наставника, учитеља и професора (око 7%), угоститеља (око 5%), адвоката и приватних чиновника (око 7%) и осталих професија (лекара, апотекара, радника и других) чији постотак је био занемарљив.[190]

У циљу *појачања како васпитног тако и здравственог напретка ученика*, при Гимназији је 7. јуна 1931. године основана *Заједница дома и школе.* Њени задаци, исказани у *Правилима* из 1931. године, били су да јача везу између ученичких домова и школе, *развија љубав и другарство међу школском децом*, оснива *хумане ђачке установе, међусобним обавештавањем између наставника и родитеља, уједначи, уколико је то могуће, поступање и опхођење с децом у школи и код куће*, навикне све родитеље *да се чешће обавештавају о својој деци у школи о њиховом напретку и понашању у школи и код куће*, и, за свакодневни живот и напредак Гимназије најважнији, *да оснује фонд за оправку и дозиђивање школске зграде*.[191] Активности Заједнице усмераване су посредством њених органа - Главне годишње скупштине, Управног и Надзорног одбора.[192] Управни одбор је конституисан 25. октобра 1931. године.[193] У Заједницу се одмах у почетку уписало 119 чланова, од којих 4 добротвора са улогом од по 300 динара и 5 утемељача с улогом од по 100 динара.[194]

Ученицима Гимназије било је забрањено посећивање биоскопа и циркуских представа, излазак у град после осам увече, осим у друштву родитеља или уз посебно одобрење директора, улазак у кафане, пушење и играње фудбала *пошто је примећено да им спорт прелази у страст и смета много њиховом напретку у школи*. Нарочита пажња придавана је понашању женске омладине која *лако подлеже моди* и стога је апеловано на њихове родитеље да не дозволе да им

[190] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268 (26.10. 1926).
[191] АЈ МПс 66, Ф 843, 1268 (Правила заједнице дома и школе од 26. 05. 1931).
[192] Исто.
[193] Годишњи извештај за 1931/1932, 21-23; Чинили су га: Душан Милановић, председник (председник Духовног суда Браничевске епархије), Филип Филиповић, потпредседник (кмет Општине пожаревачке), благајник Мита Станисављевић, апотекар, секретар Срећко Џамоња, професор и члан одбора Александар Милићевић, професор Гимназије. Надзорни одбор су чинили: Милан Петровић, директор Гимназије, секретар Никола Кресојевић, професор, чланови: др Драгољуб Јанковић, лекар, Живко Грујић, трговац и Влада Станишић, директор Пожаревачке задруге.
[194] *Исто*, 20-23.

ћерке постану *раскошне даме и распикуће, уз опаску да школа наравно не спрема за луксуз и неумереност*.[195]

О здрављу ђака бринули су школски лекари. У међуратном периоду школски лекари су били др Лазар Бесарабић (1919-1928), др Станоје Миливојевић (1919-1923), др Загорка Поповић (1923-1937), др Гојко Давидовић (1937-1941).[196] *Што се тиче здравља ученика, оно је врло рђаво: а) Данашња младеж је граничног костура, слабих и млитавих мишића, нежног састава, бледуњаве – анемичне, па стога и нервозне; б) Већи део ђака неразумно се храни и одева и без плана учи и развија се, па такви долазе од куће и улазе у овакву гимназију, у којој свакодневно проведу по неколико часова и тада није никакво чудо, кад има пуно туберкулозних ученика и склони њој, са нежним и већ начетим плућима око 25%. Баш око Божића сахранили смо два ученика од „галопирајуће јектике", а једног најодличнијег ђака у целој гимназији пре неки дан пустисмо из болнице, неизлечена од туберкулозе...*[197] Тридесетих година лоше здравствено стање ученика побољшано је повећањем хигијенских услова у школи. Тако је 1935. године др Загорка Поповић, школски лекар констатовала *да је здравствено стање ученика задовољавајуће. Нарочито је примећен велики напредак у здравственом погледу код ученика нижих разреда према прошлим годинама*.[198] Из године у годину здравствено стање ученика се поправљало, јер су се битно поправиле хигијенске прилике *пошто је зграда нова и одговара хигијенским захтевима.*[199]

У Гимназији је у овом периоду било неколико ученичких удружења. Запажену улогу у васпитном раду међу ученицима имао је *Подмладак Црвеног крста,* основан 13. новембра 1927. године одлуком Наставничког савета. Циљ овог хуманог ученичког удружења био је да *сваком приликом развије код својих чланова племенита осећања*. То су успевали растурајући *Гласник подмладка,* годишње календаре и друга издања Друштва Црвеног крста.[200] Надзорни наставници, који су са ученичком Управом координирали рад *Подмладка* били су

[195] Владимир Шукљевић, *Живот и рад Пожаревачке гимназије 1918-1945. године*, у: *Монографија 115 година гимназије у Пожаревцу (прилог за историју),* Пожаревац, 1978, 74-76.
[196] АЈ МПс 66, Ф 842, 843, 1268, Годишњи извештаји од 1928-1941.
[197] Годишњи извештај за 1927/1928, 10-11.
[198] Годишњи извештај за 1934/1935, 46-47.
[199] Годишњи извештај за 1940/1941, 43.
[200] Годишњи извештај за 1927/1928, 51-52.

Антоније Милетић, Драгиња Обрадовић, Петар Павловић и Миодраг Поповић.[201] До краја рада *Подмладка* 1941. године на уложној књижици било је 13.331,40 динара, из које суме су издвојена средства за помоћ сиромашним члановима у храни и одећи.[202]

Гимназијалци су узимали активно учешће у раду месног Соколског друштва учлањивањем, вежбањем у Соколани и у својој новој сали у згради Гимназије од школске 1939/1940. године.[203]

У склопу Гимназије деловао је *Пододбор Подмладка Јадранске страже* основан 20. децембра 1933. године, а већ 1934. су донета *Правила* и изабрана управа. Сваког петка по подне даване су пројекције за све разреде, на којима су највише приказиване слике приморја и друге природне лепоте земље. Подмладак је у својим редовима имао око 180 чланова који су били претплаћени на часопис *Јадранске страже*.[204]

Други Пододбор подмладка при Гимназији био је везан за *Аеро-клуб Наша крила*. Почетком школске 1936/1937. године одржана је скупштина, изабрана управа која је представљала 56 чланова клуба.[205]

При Гимназији постојала је и *Подружница Фершјалног савеза* која је била повезана са Трговачком школом. Заједно су имали између 50 и 70 чланова. Најчешћи вид рада *Подружнице* састојао се у организовању екскурзија. У руководству *Подружнице* били су Стошић Борко ученик VII разреда као председник, Михаиловић Димитрије ученик VII разреда као секретар и благајник Стошић Дарко ученик V разреда, док је председник Надзорног одбора био Лукић Радомир из VIII разреда, задужени наставник је био Александар Радојковић.[206]

Значајну васпитну улогу у спречавању конзумирања алкохола имало је *Ђачко коло Трезвене младежи Полет***.** Коло *Полет* постојало је све време од 1919. до 1941. године. Коло је 1933. изабрало нову управу са председником Радомиром

[201] Годишњи извештај за 1936/1937, 46-47.
[202] Годишњи извештај за 1940/1941, 44.
[203] Годишњи извештај за 1939/1940, 46.
[204] Годишњи извештај за 1933/1934, 24.
[205] Годишњи извештај за 1936/1937, 47-48; Управу су чинили: председник Светислав Ивановић, ученик VIII разреда, секретар Марко Симић, ученик VIII разреда и благајник Соња Лазаревић, ученица Va разреда, задужени наставник је био Александар Радојковић, касније Петар Павловић. Управа је посветила главну пажњу ширењу идеје ваздухопловства. Чланови клуба посетили су изложбу аеро-модела у Аеро-клубу у Београду и аеродром у Земуну.
[206] Годишњи извештај за 1932/1933, 28.

Лукићем, учеником VIII разреда, секретаром Борком Стошићем учеником VII разреда и благајником Димитријем Михаиловићем. Надзорни наставници били су Мирко Драговић (1933-1937), Мирослав Милошевић (1937-1939), Надежда Вељковић (1939-1941).[207]

Подружница Хришћанске заједнице младих људи било је ђачко удружење основано 15. фебруара 1937. године, које је требало да програмским садржајима васпитно делује на ученике у учвршћивању хришћанства и истовремено сузбија марксистичке комунистичке идеје. При оснивању било је учлањено преко 300 чланова, а међу њима било је доста ученика који ће касније постати скојевци-комунисти (Сима Симић, Богољуб Стојановић, Михајло Милетић, Драгослав Марковић, Олга Првуловић, Мирослав Ивковић и други). Професори веронауке (Драговић Мирко, Миодраг Поповић, Петар Момировић) координирали су рад ове *Подружнице.*[208]

Најстарије ђачко удружење у Гимназији била је литерарна дружина *Развитак,* основана 1890. године која је са успехом радила до Првог светског рата.[209] *Развитак* је обновио рад 2. фебруара 1919. године и успешно радио до Другог светског рата. Током времена *Развитак* није био само литерарна дружина, већ и политичко-идејна трибина на којој се расправљало о актуелним догађајима у земљи и свету. Први председник обновљеног *Развитка* (1919) био је Миодраг Јовановић кога је заменио Властимир Влаја Стевановић, а од 1921. Гргур Вујовић. Основни циљ био је *да потпомаже умни и морални развитак својих чланов*а. Програмски садржаји на којима су остваривани ови циљеви били су састанци на којима су чланови читали своје мање књижевне радове, оцене, приказе, рецитовали песме и одломке из дела чувених књижевника. Дружина је располагала богатом књижницом у којој се крајем јуна 1940. године налазило око 1006 књига[210] *и*здавала је зидне новине и часопис *Наша ризница.*

Залагањем свих наставника Гимназије још 1884. године установљен је *Фонд за помагање сиромашних ученика*, који је добио своја *Правила* 1894. године са истакнутим циљевима, задацима и начином прикупљања средстава. Фонд је

---

[207] Годишњи извештаји за 1933/1941.
[208] Годишњи извештај за 1937/1938, 43; Владимир Шукљевић, *нав.дело*, 74.
[209] Радмила Пејић, *Дружина "Развитак"* , у: Годишњи извештај за 1937/1938, 30-43.
[210] Годишњи извештај за 1939/1940, 49-50.

обновљен 1919. године. У првом плану била је набака школских књига, одела и обуће, потом набавка лекова и мање новчане потпоре, али и помагање ђачких удружења и њихових програма. Средства Фонда била су улози чланова, приход од концерата, забава, излета и предавања, као и добровољни прилози.[211]

Први директор Пожаревачке гимназије после Првог светског рата био је Милош Ст. Динић.[212] Кратко време после смрти Милоша Ст. Динића, пре него што је за директора Гимназије постављен Михаило С. Јовановић, заступник директора био је Рудолф Бикловић.[213] Михаило С. Јовановић је био директор Гимназије од 1922. до 1924. године.[214] Од 1924/1925. школске године за директора је постављен дугогодишњи професор историје и латинског језика у Пожаревачкој гимназији Божидар Ђорђевић.[215] Михајло Ј. Миладиновић је кратко био директор гимназије у Пожаревцу (1927/1928), а много дуже професор исте школе.[216] Од 16. децембра 1927. године Краљевим указом постављен је за директора Маринко Станојевић.[217] Милан Петровић је био директор Гимназије од 1929. до 1933. године.[218] Немања Ч. Томић вршио је дужност директора Гимназије школске 1933/1934. године.[219] Александар Н. Милићевић постављен је краљевим указом од 18. августа 1934. године за директора Пожаревачке гимназије.[220] Кратко време вршилац дужности директора Гимназије током фебруара и марта 1938. године био је Никола Бошковић, професор исте школе. Др Марко Крстић од 7. априла 1938.

[211] Годишњи извештај за 1927/1928, 52-63, Годишњи извештај за 1940/1941, 48-49.
[212] Милош Динић је професорску каријеру, по завршеној Великој школи у Београду, на природно-математичком одсеку, започео у Пожаревачкој гимназији, а потом у II београдској гимназији. Био је један од оснивача Геолошког завода и Српског геолошког друштва и написао је два важна научна рада: „Еруптивне стене у околини Софије“ и „Неколико кристалних шкриљаца западне Бугарске“. Једно време је био директор Српске гимназије у Цариграду (1893-1901). У периоду док је био директор Пожаревачке гимназије до Првог светског рата, био је и ванредни члан државног Просветног савета (1909-1910) и утемељивач Професорског друштва, о чему је оставио занимљиво сећање у чланку „Сада и пре 20 година“ (1909). Кратко је био директор и после Првог светског рада од 1919. до 1921. године. Умро је у Пожаревцу 6. јула 1921. године и сахрањен је на старом пожаревачком гробљу.
[213] АЈ МПс – 66, Ф 842, 1268 (18.07. 1921).
[214] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268 (24. 06. 1922).
[215] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268 (29. 06. 1926).
[216] Мирољуб Манојловић, *Знамените личности*, 192-193.
[217] Годишњи извештај за 1927/1928, 1-15.
[218] АЈ МПс 66, Ф 843, 1268 (Извештај министровог изасланика од 26. јуна 1930).
[219] Годишњи извештај за 1940/1941, 10,
[220] Младен Владимировић, *нав.дело,* 83.

године до 4 јануара 1941. године био је директор Пожаревачке гимназије.[221] Они су били у великој мери стуб модернизације образовног процеса.

Захваљујући Гимназији Пожаревац је постао средина отворенија за образоване људе, за личности које долазе са великим знањима, новим идејама, критеријумима вредности, модерним погледима на живот и друштвени развој. Стециште људи надмоћног образовања у Пожаревцу у периоду између два светска рата била је гимназија.

IV.3. ПОЉОПРИВРЕДНА ШКОЛА

После 1918. године стварањем заједничке државе Краљевине СХС, изгледало је да су наступили бољи дани за сељаштво, јер су се отварањем тржишта и мерама које је држава спроводила створили бољи услови за развој пољопривреде и сточарства. Али, већ после неколико година и нашу земљу захвата економска криза и цене пољопривредних производа почињу да опадају што је највише погодило сељаштво које се искључиво бавило земљорадњом и сточарством и није умело да се снађе и предвиди последице кризе.

Првих дана после завршеног рата тржиште је прихватило сељачке производе, а сељак је журио да надокнади изгубљену стоку и инвентар за време рата. Али, унапређивање пољопривредне производње, раздуживање сељака, познато сељачко питање, остало је нерешено за све владе у периоду између два светска рата. Оскудица у кредитима, сточном фонду, пољопривредним справама и грађевинама, негативно се одражавала на пољопривредну производњу. Држава је чинила напоре како би побољшала пољопривредну производњу на ситном сеоском поседу, али мере су биле краткорочне и несистематске. Једна од мера било је пољопривредно просвећивање сељака у Србији кроз разне облике организованог школовања, предавања и курсева.

Рад на просвећивању сељака, сеоске омладине у Србији кроз основне школе, последњих деценија 19. века, повело је Министарство народне привреде и Министарство просвете и црквених послова. Пољопривредне курсеве за сељаке држали су пољопривредни стручњаци а организовали их и помагали

[221] Годишњи извештај за 1937/1938.

Пољопривредно друштво, Савез српских земљорадничких задруга, Пчеларско друштво, Друштво за чување народног здравља, Друштво за народно просвећивање и Министарство за пољопривреду.

После доношења Видовданског устава 1921. године донете су прве уредбе и закони о нижим, специјалним и средњим пољопривредним школама.

Прва специјална пољопривредна школа у Пожаревцу у рангу ниже пољопривредне школе отпочела је са радом 1922. године као једногодишња, када су подигнуте школске и друге економске зграде. Ова прва, практична пољопривредна школа радила је у Окружној пољопривредној станици под надлештвом Пожаревачке области. Рад у школи одвијао се на основу Закона о нижим пољопривредним школама од 31.01.1922. године, као и Закона о специјалним пољопривредним школама од 09.09.1921. године. Задатак и циљ ове прве практичне пољопривредне школе био је да што боље приреми сеоску омладину која ће моћи да унапреди српску пољопривреду савременијим радом и бољим вођењем газдинства. Ученици ове школе били су државни питомци које је управитељ школе на почетку школске године 01. октобра 1922. године примио сходно одредби Закона о нижим школама за пољску привреду.[222]

У први разред те 1922/1923. године уписано је 16 ученика из села Пожаревачке области. У току 1923/1924. године у први разред уписано је 13 ученика, у 1924/1925. завршило је 7 ученика, у 1925/1926. 13 ученика, у 1926/1927. 9 ученика и у 1927/1928. години завршило је 12 ученика.[223] Питомац је могао бити син земљорадника који није млађи од 14 ни старији од 18 година, што је доказивао крштеницом, да је завршио најмање основну школу (4 разреда) са добрим успехом што доказује сведочанством, да је здрав и телесно добро развијен што доказује лекарским уверењем као и да је доброг владања.[224] Сви ученици (питомци) становали су у интернату школе у самој школској згради, носили су једнообразна одела (униформе) које су добијали сваке године и то четири пара кошуља, две пресвлакуше, четири џепне мараме, три убруса, два пара кожне обуће, потребан број пари чарапа и два пара одела – зимско (чакшире, панталоне),

[222] *Правила за ниже пољопривредне школе*, Београд, 1923, 4.
[223] Стојан Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853-1953. године*, Задружна књига, Београд, 1956, 83.
[224] *Правила за ниже пољопривредне школе*, 10.

блузу, прслук и шајкачу и један пар летњег (панталоне, блуза, прслук и сламнени шешир). Зимско одело било је од сукна, а летње од дебљег ланеног платна. По завршетку школе ученик је могао један пар одела, обуће и преобуке, књиге да понесе са собом кући. Собе су биле опремљене намештајем, строго је контролисано одржавање хигијене просторија као и лична хигијена. Сваки ученик се најмање једном месечно шишао. Исхрана је била у заједничкој мензи у кругу школе (интерната) и једнака за све ђаке. Како је Правилник прописивао, јеловник је био следећи: доручак (парче хлеба са млеком, сиром, сланином, запрженом чорбом или нечим другим); ручак (парче хлеба, чорба са месом и варивом, салата понекад); ужина (парче хлеба са сиром, сланином или чега другог); вечера (парче хлеба, јело као за ручак), и била је са сопствене економије.[225] Ученици су уживали бесплатну лекарску негу код школског лекара или у болници.

Унутрашњим правилима било је јасно прописано понашање питомаца како у школи тако и ван ње. У град се ишло организовано суботом по подне, најчешће на позоришне представе у хотел *Српска круна*.

Настава у школи је претежно била практична, праћена поучавањем у занатима. За вршење ових послова сваки ученик имао је свој ручни алат који се састојао из једног великог кресећег ножа, малог калемарског ножа, једних маказа и тестерице. Ученици су обављали све пољопривредне радове: орање, копање, сетву, жетву, кошење, купљење сена, плашћење сена, чување стоке и др. На школској економији за рад и одржавање имања било је 3-4 коња, две мазге и шест крава музара.[226]

Сви ученици водили су дневник о текућим пословима на имању који су прегледали учитељи практичне наставе и наставници једном месечно и оцењивали. Испити ученика обављани су у последњих десет дана на завршетку школске године, оцене су уношене у посебну књигу из теорије и праксе. Наставни план и програм одређивао је министар пољопривреде и вода за сваку школску годину. Школа је трајала једну годину. Теоријска настава обављала се претежно зими, ученици су обучавани у практичним пољопривредним пословима лети. Резултати годишњих оцена ученика које се дају тромесечно из теорије и праксе са оценом добијеном на испиту, сачињавале су резултат оцена из дотичног предмета

[225] *Исто*, 13.
[226] *Исто*, 14-18.

и као такве уносиле се у сведочанство. Ученицима, који су завршили школу, у сведочанство се уносила оцена владања последње године. За одличан успех и примерно владање, по одлуци Наставног збора, ученик је био награђиван посебним поклонима, што је у сведочанству наглашавано.[227]

Правилником о нижим пољопривредним школама било је предвиђено кажњавање за ученике који праве испаде и грешке, као усмени укор, писмени укор, притвор за време одмора, затвор од једног дана, затвор од два дана, отпуштање без права на полагање испита, истеривањем за свагда из свих нижих пољопривредних школа.

Обласна скупштина уступила је 1927. године ову школу Министарству пољопривреде, које је указом од 06. октобра 1927. године исту претворило у двогодишњу специјалну пољопривредну сточарско-ратарску школу и затим је пренело 23. новембра 1927. године поново у надлежност Пожаревачке области.[228]

Следеће 1928. године, указом Краља Александра, на имању Окружне пољопривредне станице, школа је отпочела са радом. Од 1930. до 1941. године школа је у надлежности Дунавске бановине.[229] У овој школи настава је трајала две године, била је претежно ратарско-сточарска теорија и пракса. Делокруг рада школе обухватао је 14 срезова Дунавске бановине са скоро милион становника. Услове за рад школе и њено даље функционисање омогућила је Краљевска банска управа из Новог Сада. Специјална пољопривредна школа у Пожаревцу, ратарско-сточарског смера, имала је задатак да младићима са села пружи савремена знања из свих пољопривредних грана, а посебно из ратарства, како би они стечено знање применили на својим имањима или у државној пољопривредној служби. Школа је имала и непосредно да унапређује пољопривреду Србије: преко своје економије да производи и шири боље сорте пшенице, кукуруза, разних врста воћа и осталих биљака; гајењем продуктивнијих сојева стоке и живине; преко подмлатка да унапређује народно сточарство Поморавља, Стига, Млаве и Хомоља. Колико је држава придавала значај школовању узорних пољопривредника ради унапређења пољопривреде, говори и распис Министарства пољопривреде Краљевине

[227] ИАП, *Арх.фонд Пољопривредна школа Пожаревац, 1923-1944.*
[228] Никола Фемељиди, *Десетогодишњица Пољопривредне школе у Пожаревцу*, у: часопис „Тежак“, 12, Београд, 1938, 374.
[229] Архив Војводине, *фонд Дунавска бановина 126*, III, 11011/930.

Југославије од 27. фебруара 1930. године у коме се траже подаци о свим свршеним ђацима средњих и нижих пољопривредних школа, те налаже пољопривредним референтима да овим квалификованим пољопривредницима посвете што већу пажњу.[230]

Школа је имала, за потребе наставе, збирку наставних учила и школску библиотеку. Ученици, професори и други радници укључивали су се у живот града, а посебно села. Школа је организовала предавања, течајеве и друге облике стручног оспособљавања пољопривредника. С обзиром на израженост сточарства и орјентацију школе на област ратарства и сточарства, то су и учила и збирке биле обогаћиване. Повезивању теорије и праксе поклањала се велика пажња како би се ученици, по завршетку школе, могли укључити у подизање, унапређење пољопривреде на сеоском индивидуалном газдинству. По наставном плану и програму учили су се следећи предмети: југословенски језик, рачун, геометрија са земљомерством, физика, хемија, ботаника, зоологија, ратарство, сточарство, воћарство са прерадом воћа, виноградарство са подрумарством, ливадарство, пчеларство, млекарство, градинарство, шумарство, живинарство са рибарством, наука о газдовању, пољопривредно законодавство, људска хигијена, анатомија са физиологијом домаћих животиња, сточно лекарство, соколске вежбе у варошкој соколани. Укупан број часова недељно за први разред био је 17, а за други 25 часова. Практичне радове ученици су имали из следећих предмета: ратарство, сточарство, живинарство, пчеларство, свиларство, млекарство, виноградарство, воћарство са прерадом воћа, ливадарство и градинарство.[231]

Нижа пољопривредна школа у Пожаревцу трпела је оскудицу у школском простору. Да би се омогућило њено проширење и задовољили хигијенски услови, Управа школе је предузела потребне мере за зидање још једне интернатске зграде. Краљевска банска управа је у буџету за 1938. годину предвидела суму од 150.000 динара за зидање интернатске зграде. Како ова сума није била довољна за изградњу, управа школе је затражила помоћ од Министарства пољопривреде. Око добијања помоћи заузели су се и тадашњи посланик среза пожаревачког Брана Давинић и председник општине пожаревачке Милутин Милојковић – Дроња. Овом новчаном помоћи омогућено је потпуно уређење школе. Током изградње

[230] АВ, *Фонд 126*, III, 24491/930.
[231] АВ, *Ф 126*, 32225/930.

интернатске зграде Пољопривредне школе обезбеђен је и кредит за довршење и унутрашње уређење у суми од 154.000 динара, решењем министра пољопривреде.[232] Неко време зграда је стајала недовршена због недостатка новца. Одржане су три лицитације за довршење објекта и купатила и тек после треће лицитације 1939. године објекат је приведен свом завршетку.[233] Свечаност отварања нове школе била је на Ђурђевдан 1940. године са народним весељем.[234]

По оснивању дворазредне Ниже пољопривредне школе у Пожаревцу 1928. године, као Специјалне пољопривредне школе Дунавске бановине, школа осим главне интернатске зграде где су смештене учионице и станови ученика и особља, има још кош, шупу за алатке и справе и магацин за зрнасту храну који служи као сточна стаја. Буџетом за 1929. годину била је предвиђена сума за изградњу живинарника, пчеларника, овчарника и свињца, али радови на изградњи нису започети због недостатка новчаних средстава. На предлог пољопривредног одељења Краљевске банске управе Дунавске бановине Рад. Дунић је 23. јуна 1930. године донео решење да се у Пољопривредној школи у Пожаревцу изгради један силос размере 3.6 м ширине, 5.3 м висине и 35 тона силаже.[235] Бан је донео решење да се у току те буџетске године подигну *на Пољопривредној школи у Пожаревцу: стан за наставнике, овчарник, живинарник, млекарник, станови за служитеље, стаклара, свињац, стан за два званичника, шупа за оруђа, дозиђивање стаја за стоку, ђубриште што ће све према предрачуну трошкова стати око 829.000 динара*.[236] Планове за објекте требало је да уради Технички одељак у Пожаревцу до Нове године *да би се планови и предрачуни за све грађевине могли у току месеца јануара 1931. године прегледати и одобрити од стране Техничког и Пољопривредног одељења у Новом Саду; после тога би се отворили кредити за градњу најпотребнијих грађевина и расписала би се лицитација за изградњу истих; на тај начин би се могло са градњом отпочети рано с пролећа и довршити до месеца јула, пре него што би се кредити угасили*.[237]

---

[232] ИАП, *Грађанин,* 71/1938.
[233] ИАП*, Грађанин*, 75/1939.
[234] ИАП, *Грађанин*, 36/1940. Програм прославе обухватао је водоосвећење и сечење колача, поздравни говор директора школе, државна и ђурђевданска химна, соколске вежбе, послуживање гостију, разгледање школских просторија и објеката, весеље.
[235] АВ, *Банска управа-пољопривредно одељење, III*, 293000/1930.
[236] АВ, *Ф 126 III*, 27139/1930.
[237] *Исто.*

За све наведене објекте урађени су планови и обезбеђен кредит, а 16. априла 1931. године почела је изградња објеката. За новоизграђене објекте 11. марта 1932. године донето је решење број 3955 којим је одобрена израда електричне инсталације у зградама Ниже пољопривредне школе у Пожаревцу. Ради извођења предвиђених радова Технички одељак среза пожаревачког у Пожаревцу био је дужан да прикупи најмање три понуде, са тим да посао изврши најповољнији понуђач. Кредит је био обезбеђен код Банске управе.[238] Заузимањем Краљевске банске управе Дунавске бановине учињено је много на унапређењу школског имања на којем су никли објекти неопходни за рад: стаје, живинарници, стакленици, силос, ђубриште и др.

Крајем тридесетих година 20. века имање школе је било велико 58 хектара. Од тога је 42 хектара било зиратно земљиште; ливаде и пашњаци заузимали су 2 хектара; вртови исто толико; на виноград је отпадао само један хектар; остало је било нешто мало шуме и неплодно земљиште.[239]

На имању школе газдовало се по плановима које је одобравала Краљевска банска управа Дунавске бановине. Поред вршења основног задатка – школовања сељачке деце – школа је као пољопривредна установа вршила разне огледне радове и научна испитивања.[240]

Ниже пољопривредне школе, у које је спадала и пожаревачка, представљале су посебан вид стручних школа. Намењене сељаштву као најбројнијој социјалној категорији тадашњег југословенског друштва, имале су задатак да пруже основна теоријска и практична знања из појединих пољопривредних грана. Тежећи стварању модерног пољопривредног произвођача који би, знањем и радом, мењао своје окружење, чинећи га културнијим и богатијим, државне власти придавале су овим школама велики културни значај.[241]

Наставни планови и програми и дужина трајања школовања саображавани су концепцијским изменама школског профила. Како њихове промене није пратило издавање нових уџбеника, ученици су били принуђени да током

[238] *Исто*, 10366, 1932.
[239] Никола Фељменди, *нав.дело*, 374-376.
[240] *Исто*. На пример, у току 1939. године вршени су огледни радови на повртарству: оглед ђубрења са „нитрофоскалом“, оглед ђубрења са употребом неољеног кречног азота за сузбијање луцеркине бубе; поднет је извештај о извршеним огледима Банској управи новембра 1939. године.
[241] Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1929-1941*, II, 176.

предавања праве белешке. Осим кабинетске наставе, значајан део наставног процеса био је посвећен практичном раду на школској економији.

Радом школе руководили су управитељ и наставнички савет. Професори ове школе уживали су велики углед у граду и, нарочито, на сеоском подручју. Активно су радили на унапређењу пољопривредног задругарства, приређивали разна предавања, течајеве, приредбе и друге културне манифестације, унапређујући тако културни и привредни ниво села.

IV.4. ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА

У европским круговима је владало мишљење да су *балкански, а посебно православни народи, противници модерницзације, да се због тога мање школују, а нарочито се противе школовању жена.*[242] Иако се Србија није у потпуности уклапала у такво стереотипно мишљење, ипак се на примеру образовања жена видело колико су били јаки отпори модернизацији у Србији.[243]

У том периоду усталила су се два основна става о образовању женске деце у Србији. Традиционално се сматрало да је основно образовање сасвим довољно за српску жену, јер јој је било одређено место у кући. Са друге стране, налазиле су се жене које су имале професионално образовање, стечено на Учитељској или Вишој женској школи у Србији или на неком од универзитета у иностранству. На ове жене се гледало са подозрењем, а неоправдано су сматране мање „патриоткиње“ од жена са нижим степеном образовања.[244] Иако малобројне, ове младе Српкиње су стекле највише дипломе на европским универзитетима. Управо њихово присуство на универзитетима, указивало је колико је потреба жене да се образује била реална. Право жене на образовање, остваривано споро и мукотрпно, омогућило је да се оне укључе у токове политичког, културног, научног и привредног живота.[245] Жене у Србији су се школовањем бориле да остваре и право на рад, једно од права које су дуго и постепено освајале.

---

[242] Љубинка Трговчевић - Митровић, *Планирана елита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку,* Београд, 2003, 191.
[243] Арсен Ђуровић*, нав.дело*, 432.
[244] *Исто*, 435.
[245] Љубинка Трговчевић*, нав.дело,* 191.

Образовање је било област у којој су држави прискакале у помоћ добротворне организације. Њиховим радом била је пружена подршка држави у настојању да се што већи број деце, посебно женске, али и одраслих, образује, како не би заостали за временом у коме су живели и стварали.

Најстарија сачувана архивска документа говоре о томе да је пожаревачка подружница Женског друштва почела са радом 1878. године. Удружење је од 1920. године променило назив, тако да је до престанка рада 1941. године остваривало своје хуманитарне и просветне задатке под именом Пожаревачко женско друштво,[246]са циљем да *ради на васпитању, стручном образовању, моралном усавршавању својих чланова и женске омладине...на просвећивању женског живља у народу...подизању кућевне индустрије, газдинства у погледу економије и привреде*, али и *да негује милосрђе и племените осећаје праве хришћанске љубави према ближњима*.[247] У оквиру рада на просветном и привредном плану, под патронатом Пожаревачког женског друштва, у првим деценијама 20. века радиле су васпитно-образовне установе: Женска занатска школа са одељењима рубља, хаљина, вештачких радова и одељења за израду женских шешира, Ћилимарска школа за израду пиротских ћилима и *осталих народних тканина*, Школа за трикотажу и Привредно одељење за женску омладину.[248]

Женска занатска школа почела је са радом као Раденичка школа одмах по оснивању пожаревачке подружнице Женског друштва. До избијања Првог светског рата у њеним клупама стицале су знања и умења из области женског рада (шивења, кројења, веза) генерације девојака из Пожаревца и осталих места Пожаревачког среза. Услед ратних околности настава је обустављена, да би била обновљена 28. априла 1919. године.[249] Обнову рада у школи потпомогло је новообразовано Министарство трговине и индустрије одобривши субвенцију од 3000 динара за набавку неопходних средстава за одвијање стручног рада. Школа је тада (1919.године) имала три нижа и два виша -продужна разреда, у оквиру кога

[246] ИАП, *Вариа, 1791-/,* рукопис Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 33.
[247] ИАП, *арх.фонд Срески суд Пожаревац*, Правила пожаревачког женског друштва, одредба 5.
[248] Исто, Правила, одредба 6; Више о пожаревачкој женској школи у: Јасмина Живковић, *Занатска школа пожаревачког женског друштва*, у Зборник радова „Браничево кроз војну и културу историју Србије“ II, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревц, 2007, 153-166.
[249] ИАП, *Вариа*, рукопис Женска занатска школа..., 73.

су и даље радила два одељења – израда рубља и хаљина, са три стручне наставнице и *показивала одличан успех*.[250]

Школа је 1920. године добила одобрење да отвори одељења за трикотажу и шешире, уз тромесечни курс вештачког кројења хаљина и костима. Надлежно Министарство обезбедило је *8 машина за плетење, 4000 динара обртног капитала, 2000 динара за материјал који би ученице у току рада могле покварити, као и 1500 динара за трошкове око транспорта*.[251]

Прва послератна школска година је успешно завршена. Испити су обављени 27. јуна 1920. године, а полагало је 24 ученица у првом разреду, 14 ученица у другом, 4 ученице у трећем, 4 ученице у четвртом и 10 ученица у петом разреду.[252]

Учитељице и наставнице које су предавале у раденичкој женској школи првих година после рата биле су: у одељењу рубља Калина Николић, у одељењу хаљина Љубица Коркодаловић и Зора Николић које су плаћане из подружничког кредита. Председница удружења била је Лепосава Павловић, а управитељка Соја Трифуновић. Остале предмете предавала је Софија Грујчић.

У школској 1920/1921. години у Занатској школи одела и рубља било је 79 ученица, у ћилимарској школи 18, у трикотажној 10 редовних и 5 ванредних ученица. Испити су одржани 6. јула 1921. године у присуству изасланице Министарства Даринке Миловановић и чланица Управног друштва. Годишњи испит је полагало у занатској школи 34 ученице, у ћилимарској 6, а у трикотажној 5 ученица. При школи су радили и стручни курсеви, два тромесечна курса за кројење и шивење хаљина и израду вештачког цвећа. Ове курсеве је завршило 56 ученица од 67 полазница школе, а 11 ученица није завршило курс.[253]

Од 17. октобра 1921. године при Женској занатској школи отворено је одељење за израду женских шешира, где је одговорна учитељица била Лепосава Митровић – Терзибашић која је у Бечу завршила курс за израду шешира. Ово је била прва таква школа у Србији.

[250] *Исто,* 37.
[251] *Исто*, 37.
[252] АЈ, Ф П 1920, 2.
[253] АЈ, Ф III П 14/22.

Женска занатска школа имала је, по Закону о Женским занатским школама од 30. марта 1922. године, статус полудржавне продужне занатске школе.[254] Министарство трговине и индустрије постављало је и плаћало принадлежности наставном особљу, давало субвенције за материјалне набавке и прописивало наставне планове и програме, док се управа Женске подружине из сопствених средстава бринула о огреву, осветљењу и сносила трошкове одржавања хигијене. Уредбом о преносу послова од државе на области од 26. новембра 1927. године Женска занатска школа стављена је под надлежност Пожаревачке самоуправне области, да би већ Законом о подели Краљевине на управна подручја од 03. октобра 1929. године, надзор над њеним радом преузеле просветне власти Дунавске бановине.

Према огласу у листу *Грађанин,* Женска занатска школа је у школској 1929/1930. години извршила упис нових ученица у Нижу занатску (ученице од 12 до 18 година), Продужну занатску школу у коју су се примале *свршене ученице ниже занатске школе и ученице које су завршиле четврти разред средње школе*, у школу трикотаже (ученице од 14 до 20 година) и у ћилимарску школу (ученице од 12 до 20 година, чак и неписмене *да се у овој школи обуче писмености*).[255] На крају Ниже полагао се стручни испит, а круну школовања у Продужној женској занатској школи представљао је *испит спремности*. Испитима су присуствовали, осим изасланика Министарства трговине и индустрије, чланице женске подружине, ђачки родитељи, представници хуманих и струковних удружења и *заинтересовано грађанство*. Саопштавање успеха обављано је на Видовдан када је организована и изложба ученичких радова. Најбоље ученице награђиване су одећом, обућом, књигама, новчаним наградама.

Доношењем новог Закона о женским занатским школама 1931. године женска Раденичка школа у Пожаревцу променила је назив у Занатска женска школа Пожаревачког женског друштва. Надзор над радом школе вршило је Министарство трговине и индустрије коме је управа Женског друштва била дужна да поднесе на увид сва годишња материјална давања, осим плата наставницима које је финансирала бановинска управа. У целини, рад школе у

[254] Полудржавне занатске школе осниване су као установе Министарства трговине и индустрије, са једне, и женских корпорација, са друге стране – „Службене новине Краљевине СХС“, 15. мај 1922.
[255] ИАП, *Грађанин*, 19/1930.

овом међуратном периоду који је обухватао проширење стручних курсева и отварање нових одељења, морао је претходно добити одобрење овог Министарства као надлежног за рад стручних школа.

Ћилимарско одељење је у овом периоду бележило пораст у квалитету и обиму рада. Управа је практиковала да по завршетку сваке школске године организује изложбу ручних радова на којој су доминирали ћилими.[256]

Уз дозволу Министарства трговине и индустрије, тих година је школа организовала и летње месечне курсеве за израду женских шешира. На првом таквом курсу 1923. године било је 59 полазница које су постигле одличан успех. Држани су и вишемесечни курсеви за кројење и шивење хаљина и рубља, ткање ћилима од 1935. године, а на њима су држани и часови из *хигијене и домаћег газдинства са практичним радом кувања*.[257]

Тридесетих година 20. века при школи је постојао и Интернат у коме су биле смештене сиромашне ученице из удаљенијих крајева. Такође је управа Женског друштва организовала и ђачку кухињу у којој су се хранили сиромашни ученици не само Занатске женске школе већ и осталих школа у граду.[258]

Стручне предмете предавале су *стручне учитељице рада*, а општеобразовне учитељи и наставници других просветних установа, за шта су добијали хонораре. Честе промене наставног особља отежавале су потпуну реализацију наставног плана и програма. Више од 40 наставница и наставника је, у различитим временским периодима, предавало у школи. Стручне предмете предавали су Катарина Ђорђевић, Јулијана Атанацковић, Мира Радовановић, Анка Николић, Милева Кузмановић, Перса Пирођанац, Христина Милићевић, Даница Стојановић, Јелена Шапинац, Милева Николић, Зорка Шапоњић, Калина Николић, Даница Савковић, Даница Петковић, Дара Љубојевић, Рајна Илић, Стојанка Кнежевић, Зора Николић, Милица Димитријевић, Дара Антић, Мара Шухарт, Мица Чаковац и др. Опште предмете (српски језик, рачун, земљопис, историја, веронаука, хигијена) су предавали: Јоца Миловановић, Милан Петровић,

[256] Исто.
[257] ИАП, *Вариа*, рукопис Женска занатска школа, 42.
[258] ИАП, *Вариа,* исто, 64; У 1932. години у овој кухињи хранило се 35 ученика, од којих 13 ученица Женске занатске школе, 17 из основне, 3 из Гимназије и 2 из Трговачке школе.

Стела Митић, др Загорка Поповић, Божа Јовановић, Драгутин Маринковић и др Стеван Милосављевић.[259]

Школа је радила до почетка Другог светског рата. У мају 1941. године забележени су последњи часови у школи са завршним испитима одржаним 25. јуна. Како је у згради школе била смештена немачка војска, није било времена да се школски инвентар измести и евентуално сачува. Трикотажа, ручни радови, ћилими, инвентар, све је остало у Дому, а касније је однето од стране војних трупа. На последњој седници Пожаревачког женског друштва 1941. године тадашња председница Катарина Петровић је саопштила да је *даљи рад обустављен и ако добијемо дозволу и буде потребно, друштво ће поново радити*[260] што значи да је са престанком рада удружења престао и рад Женске занатске школе.

У периоду рада школе дугом пола века, више од 1500 девојака из Пожаревачког округа, али и других средина, похађало је ову стручну школу. Од тог броја, успешно је завршило четворогодишње школовање око 1125 ученица. Неке од њих су касније отвориле самосталне радње за кројење и шивење, друге су успешно радиле у ћилимарским радионицама широм земље, а било је и оних које су постале наставнице новим генерацијама у школи. Знање које су понеле из школе, поред уско стручног, било је и општег карактера: основе писмености, веронауке, земљописа, рачуна, француског или немачког језика, тако да су младе жене биле оспособљене како за наставак високог образовања на неком од универзитета у земљи, тако и за самосталан и квалитетан живот и привређивање.

[259] ИАП, *Вариа*, рукопис Женска занатска школа, 4-62.
[260] ИАП, *Вариа*, 72.

IV.5. ТРГОВАЧКА ШКОЛА ПОЖАРЕВАЧКЕ ТРГОВАЧКЕ ОМЛАДИНЕ

Важна улога у развоју и унапређивању пожаревачке трговине и занатства, у смислу оспособљавања стручних кадрова за те професије, припадала је „вечерњој-празничној“ Трговачкој школи Пожаревачке трговачке омладине, основаној 1894. године.[261] Задатак овог типа школе био је да *теоријски и практично употпуњује стручно образовање трговачких ученика и помоћника и да унапређује њихову спрему за привредна знања*.

Обнова наставног процеса после Првог светског рата наилазила је, као и у другим пожаревачким васпитно-образовним институцијама, на бројне потешкоће. У ратном вихору уништени су школски инвентар и књижница, а школске 1919/1920. године формирани су само први и други разред. Пожаревачка трговачка омладина изабрала је на редовној скупштини 27. јуна 1920. године управни одбор у саставу Живко М. Грујић-трговац као председник, Чедомир Пејић-трговац као потпредседник, Александар Панић-трговац као благајник, Мита Божиновић-трговац као подблагајник, Бранислав Шаиновић-трговац као секретар, Божа Стојановић-трговац као економ и Аца Обрадовић-трговац као књижничар; Бора Раиковић-трговац, Михајло Јовановић-трговац, Михајло Лазаревић-трговац, Станоје Стокић-трговац и Стеван Вучковић-трговац за чланове управног одбора. Изабран је и надзорни одбор у саставу Мирослав Андрејевић-трговац као председник, Јован Лекић и Стеван Мирковић – трговци за чланове. Чланови Школског одбора били су Драгиша Ђурић-књиговођа Трговачке банке, Воја Јовановић-трговац, Ђорђе Јовчић-трговац и Пера Јовановић-трговац.[262] Извештај о раду школског одбора за школску 1920. годину поднео је Драгиша Ђурић, књиговођа који је на годишњој скупштини изабран за управитеља школе.

На седници школског одбора 11. јула 1920. године одлучено је да се преко листа *Грађанин* скрене пажња свим трговцима о обавези да своје ученике упишу у

[261] ИАП, *арх.фонд Пожаревачка трговачка омладина 1903-1947*, (даље: ПТО), Аналитички инвентар 4, приредиле Наташа Милошевић Дулић и Мирјана Урошев, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012, 55.
[262] ИАП ПТО 1920 LIV 4026; ИАП ПТО 1921 LIV 4057 – Пословник о раду Управног одбора ПТО.

школу, одлучено је да упис ученика почне 5. септембра, а настава 19. септембра, да уписнина по ученику буде 2 динара, школарина за први разред 2, за други 3, а за трећи разред 4 динара.[263] Настава се одвијала према плану и програму школе Београдске трговачке омладине, прописаном 01. септембра 1912. године.[264] Изучавани су следећи предмети: српски језик, рачун, краснопис, књиговодство, коресподенција, географија, трговачко право, менично право, хигијена (периодично),[265] а од школске 1935/1936. године уводи се национална историја. Школовање полазника ове школе трајало је четири године, а настава је, са фондом од пет часова дневно, извођена недељом и у дане празника када су трговачке и занатске радње у којима су ђаци били запослени биле затворене. На крају школске године полагани су испити којима су присуствовали изасланик Министарства трговине и индустрије, чланови испитног одбора и трговци и занатлије. По одржаним испитима изасланик је састављао извештај о раду школе и исти је достављао Министарству трговине и индустрије. Извештајима су били обухваћени подаци о оснивању школе, финансирању, школском простору, броју разреда, одељења и ученика, настави, структури наставника, наставним средствима и др. На основу архивске грађе Архива Југославије, први извештај изасланика о раду Недељно-празничне трговачке школе у Пожаревцу достављен је 09. августа 1921. године, према коме је годишњи испит обављен 03. јула те године пошто је настава у школи отпочела са закашњењем.[266]

Школа није располагала сопственом зградом, па је настава организована у просторијама *Петрикине школе* школске 1923/1924. године, у згради Гимназије за период од 1924. до 1927. године. Дом Школе изграђен је 1930. чиме је проблем смештаја школе био решен.[267] Наиме, одбор за подизање Дома - Школе Пожаревачке трговачке омладине формиран је 1926. године, а Дом су изградили

[263] ИАП ПТО 1920 LIV 4028 – записник са седнице Школског одбора ПТО одржане 11. јула при пријему и предаји дужности нове и старе управе.
[264] Београдска трговачка омладина је хумано-патриотско друштво трговачког помоћног особља основано 14. децембра 1880. године; ИАП ПТО 1934 LV 4434 – наставни план и програм у школи ПТО за школску 1933/1934. годину; ИАП ПТО 1935 LV 4437 – програм рада у школи ПТО за школску 1935/1936. годину; ИАП ПТО 1937 LV 4441 – наставни програм из појединих предмета за трговачке школе; и сл.
[265] ИАП ПТО 1920 фасцикла 9/1 4026.
[266] АЈ, МИТ-КЈ 65 – 1610, извештај професора Божидара Ђорђевића од 09. августа 1921. године.
[267] ИАП ПТО 101-106.

угледни пожаревачки трговци Сава Мирковић и Михајло Павловић,[268] на општинском плацу уступљеном јула 1928. године. Лицитација изградње обављена је марта 1929. године, на којој је изабран предузимач Матија Блех. Одбор за подизање Дома - Школе добио је новчани прилог од 50.000 динара од Министарства трговине и индустрије, Народне банке, Трговачке коморе и пријатеља трговачке омладине. Предрачунска вредност свих радова износила је 2.652.036 динара, а сама изградња коштала је више од 3.000.000 динара.

Дом - Школа је свечано отворена 31. августа 1930. године, прослави су присуствовали представници Владе, Министарства трговине и индустрије, Дунавске бановине, председник Трговачке коморе, секретар Савеза трговачке и занатске омладине, председник Београдске трговачке омладине, директор Трговинског гласника, представници Земунске, Крагујевачке и Београдске трговачке омладине.[269] Даном отварања Дома - Школе, велика дворана Дома била је стварни носилац културних дешавања у Пожаревцу.[270]

Радом Трговачке школе Пожаревачке трговачке омладине руководио је школски одбор који је био под Управним одбором Пожаревачке трговачке омладине. Школски одбор бирао је управника школе и потребан број

[268] ИАП, ПТО, фасцикла 9/1, 1930. Сава Мирковић и Михајло Павловић су легатори – легат је сачињен приликом предаје Дома-Школе 31. августа 1930. године и доносимо овде извод: „1. одељење зграде која се одређује за учионице како у приземљу тако и на спрату имају се првенствено употребити за учионице трговачке омладине, а тек без уштрба у погледу одржавања редовних и ванредних часова трговачке школе могу се повремено уступати уз новчану надокнаду; 2. одељење зграде која припадају дворани, као и дворана наменили смо за све културне потребе Пожаревца с тим да доходак од давања дворане под закуп буде употребљаван за подмирење вашег годишњег буџета за одржавање зграде и школе, а само остатак може се потрошити у друге сврхе; 3. жеља нам је да дворану не дајете на дужи рок употребе, да тиме не будете везани од стране закупника да не можете дворану у међувремену користити; 4. соколану у сутурену са свим споредним просторијама се до врата која воде у подрум, уступили смо да вечита времена на употребу пожаревачком друштву сокола. Ако због каквих разлога соколско друштво буде укинуто или престане функционисати ви ћете те просторије уступити на располагање када се образује такво или слично томе гимнастичко друштво; 5. да сачувате углед и реноме ваше дворане одржавајте примерену чистоћу, забранити пушње у сали, немојте допустити да одела и шешири, штапови и кишобрани на и преко столица држе већ у гардероби; 6. молимо не губите из вида да ће нам увек бити пријатно ако за нашег живота увек видимо да се зграда споља и изнутра одржава онако исправна у раду какву смо се старали да вам створимо и какву Вам данас предајемо.“

[269] ИАП, *Грађанин,* 71/1930; ИАП ПТО 1930 XLVII 1082-1087 – плакат свечаности освећења Дома ПТО, честитке, телеграми поводом освећењ Школе и сл.

[270] ИАП, ПТО 1934 XLIV 446 - Корисници дворане Дома Школе били су: Државна реална гимназија, Државна народна школа, Пожаревачко бановинско позориште, Пожаревачки спортски клуб „Млади радник“, Срески одбор Црвеног крста, Спортски клуб „Грађански“, Пожаревачко женско друштво, Коло српских сестара, Ђачко коло „Полет“, Обласни одбор удружења ратних инвалида, Официрска читаоница Гарнизона Пожаревац, Просветна уметничка група „Чича Илија“, Подмладак јадранске страже, Удружење „Слога“, Пчеларска задруга, Шах клуб, Одбор госпођица, Српска мајка, Група кубанских козака, верска удружења, Коло Јахача и др.

помоћника.[271] Управник школе, са пословођом, вршио је упис ученика, надзор над наставом са дежурним члановима школског одбора, прописивао је правилник за ученике, вршио надзор над ученицима, саопштавао одлуке школског одбора, подносио извештаје о раду и успеху у школи, бирао наставнике, оверавао платне спискове наставника, био најчешће и председник школског одбора и сазивао седнице, као и финансијски наредбодавац за исплату из буџета.[272] Чланови школског одбора су долазили у школу ради вођења надзора над свеукупним дневним радом у школи. Сваки дежурни члан школског одбора могао је казнити ученика опоменом. Седнице школског одбора биле су пуноважне уз присуство управника школе и још шест чланова. [273]

Надзор над свим средњим стручним школама, тако и над Трговачком школом, вршила је од 1929. године Краљевска банска управа, Одељење за трговину, обрт (занатство) и индустрију са седиштем у Новом Саду. На основу решења Краљевске банске управе Дунавске бановине од 02. фебруара 1931. године, додељена је новчана помоћ свим омладинским трговачким школама Бановине у износу од 2000 динара за набавку стручних књига, часописа, учила и осталих школских потреба.[274]

Највише проблема у нормалном функционисању Трговачке школе Пожаревачке трговачке омладине потицало је од хроничног недостатка финансијских средстава. Школа се издржавала из средстава Пожаревачке трговачке омладине, школарине ученика, дотација општинске управе, месног трговачког и занатског удружења и ретких субвенција Министарства трговине и индустрије.[275] Од прикупљеног новца исплаћивани су хонорари наставницима, управнику школе и послузи и набављан огрев и канцеларијски материјал. Школске 1932/1933. године смањен је хонорар наставницима са 30 на 20 динара, пословођи са 500 на 300, чувару са 1200 на 1000 динара, а смањен је и број часова

[271] ИАП ПТО LIV 4412 – Пословник Школског одбора Трговачке школе ПТО.
[272] ИАП ПТО 1922 XLIII 60 – Правила о раду школе.
[273] *Исто.*
[274] ИАП ПТО 1932 LX 6426-6446 – расписи Краљевске банске управе.
[275] ИАП ПТО 1925-1944 XLVIII 1201- L 2638 – финансијска документација; ИАП ПТО 1930 XLIII 152 - Управи Пожаревачке трговачке омладине одобрена је финансијска помоћ од стране Министарства трговине и индустрије у децембру 1930. године; ИАП ПТО 1931 XLIII 172 – Суд Општине пожаревачке одобрава Трговачкој омладини суму помоћи од 30.000 динара годишње; ИАП ПТО 1931 XLIII 215 – Суд општине града Пожаревца одобрио финансијска средства за фарбање и кречење простора школе Пожаревачкој трговачкој омладини.

појединих предмета. Због оскудице у новцу стално се апеловало на надлежне у Министарству да школу што је могуће више помогну, али без резултата.[276]

Потешкоће у реализацији наставног плана и програма долазиле су и од чињенице да су у школу уписивани ученици који су претходно завршили само први или други разред основне школе, а било је и оних којима је улазак у Трговачку школу Пожаревачке трговачке омладине био први улазак у учионицу. Уџбеници и друга стручна литература набављани су од школе Београдске трговачке омладине и они су школске 1920/1921. године сиромашним ученицима дељени бесплатно.[277] Број уписаних ученика по разредима од 1920. до 1941. године био је променљив. Тај број се у првом разреду кретао од 16 до 105 ученика, у другом од 20 до 114 ученика, у трећем од 14 до 62 ученика, у четвртом разреду од 6 до 31.[278]

Трговачка школа Пожаревачке трговачке омладине није имала свој стални наставни кадар. Наставу су изводили хонорарни наставници, углавном учитељи основних школа, затим професори Гимназије, Државне дворазредне трговачке школе, Државне трговачке академије, затим службеници пожаревачких банака, адвокати, судски писари, трговци и др. Наставни кадар био је биран и постављан на почетку сваке школске године, по основу расписиваног конкурса који је објављиван у локалном листу *Грађанин.* Избор наставног кадра вршио је управни одбор на предлог школског одбора. Висина хонорарног часа у првим годинама после Првог светског рата износила је до 10 динара, да би се тај износ касније поступно повећао са трошковима живота до 30 динара.[279]

Управитељи Трговачке школе од школске 1919/1920. до 1940/1941. године били су: Влад. Станишић, директор Пожаревачке кредитне банке школске 1919/1920, Драгиша Ђурић, књиговођа Трговачке банке школске 1920/1921, Војислав Јовановић, трговац школске 1921/1922, Михајло Михаиловић, трговац од школске 1922/1923. до 1930/1931, Душан Поповић, професор Државне дворазредне трговачке школе од школске 1931/1932. до 1932/1933, Рада

[276] ИАП ПТО 1903-1937 XLIX 1832-2307 – финансијска документација.
[277] ИАП ПТО 1921-1943 XLVIII 1153-1200 - прилози за упис у добротворе; ИАП ПТО 5633 – списак сиромашних ученика трговачке школе које издржава ПТО.
[278] ИАП ПТО Летопис трговачке школе Пожаревачке трговачке омладине 1923-1943.
[279] Група аутора, монографија *Стотридесет година од послено-трговачке школе до привредно-економског образовног центра „Жижа Лазаревић“ 1850-1980*, Пожаревац, 1980, 72.

Марковић, адвокат од 1933/1934. до 1935/1936, Велимир Батинић, професор Државне дворазредне трговачке школе од 1936/1937. до 1937/1938, Владимир Тимић, трговац од школске 1937/1938. до 1938/1939, Влада Драгојевић школске 1939/1940. и Свет. Петровић школске 1940/1941. године.[280]

Тридесетих година 20. века трговци Пожаревца осећали су да им недостаје кадар са вишом стручном спремом, па је крајем 1929. године покренута иницијатива за школовање трговачког кадра за стицање више стручне спреме. О оснивању Више трговачке школе расправљало се на седници управног одбора Пожаревачке трговачке омладине октобра 1929. године, да би школа тек септембра 1932. године почела са радом,[281] иако је тек 20. јануара 1933. године званично добијено одобрење од Министарства трговине и индустрије.[282]

Настава првог разреда Више трговачке школе Пожаревачке трговачке омладине трајала је до 11. јуна 1933. године када су одржани усмени годишњи испити. Према школској уписници били су заступљени предмети: контоарски радови, народна економија, цариништво, грађанско право, познавање робе, немачки језик. Наставу су изводили Рада Марковић, адвокат (грађанско право), Душан Поповић, професор Државне дворазредне трговачке школе (контоарски радови, цариништво, народна економија), Никола Красојевић, професор Гимназије (познавање робе), Срећко Јурдана, професор Државне дворазредне трговачке школе (немачки језик).[283] Дужност управника школе вршио је Душан Поповић, професор. Председник школског одбора био је Михаило Д. Михајиловић, а пословођа Тодор М. Рајчић.

У школској 1933/1934. години није уписано ниједно одељење Више трговачке школе због малог броја пријављених ученика, тако да је школа престала са радом. Трговачка школа Пожаревачке трговачке омладине прекинула је са радом октобра 1941. године због ратних прилика у условима окупације.

* * *

Министарство трговине и индустрије основало је у Пожаревцу Државну дворазредну трговачку школу 23. маја 1929. године и обезбедило по један

[280] ИАП *ПТО* LXI 1920-1940, 6794-7004 – персонална документација; Група аутора, *нав.дело,* 107.
[281] ИАП, ПТО, фасцикла 5/1 335 1933.
[282] АЈ, *Министарство трговине и индустрије*, одобрење 36666/32 од 02.фебруара 1933.
[283] ИАП ПТО - Летопис Трговачке школе Пожаревачке трговачке омладине за школску 1932/1933.годину.

примерак књига за ђачку и наставничку библиотеку.[284] Указом Краља постављен је за директора Школе Очигрија Никола, професор Трговачке академије у Загребу који је телеграфским наређењем министра индустрије и трговине упућен на нову дужност, на коју је ступио 29. августа 1929. године.[285]

Школске 1929/1930. године при Државној дворазредној трговачкој школи радило је следеће наставно особље: Милан Ненадовић, Душан Стојановић, Милан Шапинац, Семеон Шпирке, Михајло Михајловић, Драгиша Ђурић, Хајнрих Шарфен и Рада Марковић.[286] У први разред уписано је 26 ученика (13 мушких и 13 женских) са навршених 18 година живота и завршеним четвртим или петим разредом Гимназије. Школа је имала ранг средње школе, тако да се Закон о средњим школама, донет 31. августа 1929. године, односио и на ову школу.

Од 13. октобра 1930. године за директора је постављен професор загребачке трговачке школе Владимир Венечки. Школи је одобрен и посебан кредит за набавку писаћих машина. Пошто је завршен Дом Трговачке омладине, Школа је смештена у ту зграду и имала је све потребне услове за извођење наставе и довољно простора за развитак Школе. Општина је плаћала кирију, огрев, осветљење и послужитеља.

У школској 1932/1933. години у први разред Дворазредне трговачке школе уписано је само 4 ученика, па је уследило решење министра индустрије и трговине да се за ту школску годину затвори први разред Школе, сходно одредбама Закона о средњим трговачким школама. Школа је била затворена до школске 1935/1936. године када је Министарство трговине и индустрије донело решење да Општина сноси све издатке рада Школе, као и да је снабдева потребним школским и канцеларијским материјалом. У школској 1936/1937. години завршни испит је положило 9 ученика. Полагани су српски језик, немачки језик, трговачка рачуница, кореспонденција, економска географија, књиговодство и познавање робе.[287]

Годинама се настојало да се Државна дворазредна трговачка школа претвори у четвороразредну трговачку академију, а тек 09. маја 1938. године је и

[284] AJ, 65 1767 2874
[285] *Исто.*
[286] ИАП ПТО Летопис за школску 1929/1930. годину; Група аутора, *нав.дело*, 126.
[287] Група аутора*, нав.дело,* 136.

основана. Краљевска банска управа је за директора поставила Немању Томића, професора. Прва седница Наставничког савета у Трговачкој академији одржана је 05. септембра 1938. године, а радили су следећи наставници: Јован Миловановић (географија), Мерђеп Маријан (трговачки рачун), др Игор Плетњев (историја), Божа Јовановић (српскохрватски језик), Рада Марковић (трговина) и Стела Максић.[288]

Школске 1938/1939. године при школи су основане следеће секције: културна у којој је покровитељ био Маријан Мерђеп; литерарна дружина *Ђура Јакшић* у којој је покровитељ био Ј. Бранковић; трезвена младеж *Зора* покровитеља Маријана Мерђепа; секција Црвеног крста покровитеља Стеле Максић; Феријални савез, Јадранска стража, аеро клуб.[289] Уочи Другог светског рата заинтересованост за ову школу била је већа, тако да је било уписано више ученика.

[288] ИАП ПТО - Летопис за школску 1937/1938. годину; Група аутора, *нав.дело,* 138.
[289] *Исто,* 139.

V КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ

У сваком друштву постоје разноврсни видови друштвеног живота који укључују и периодична окупљања чланова неке формалне или неформалне групе људи ради заједничког дружења, прослављања, забаве или рекреације. Те различите групе људи – породица, сродници, пријатељи, пословни партнери, професионална асоцијација, певачко друштво, спортски клуб, представници „високог друштва“, радници – деле заједничко порекло, потребе и интересе и њихово постојање као групе заправо се обнавља и потврђује на тим скуповима. Свако такво окупљање, поред своје експлицитне намене, задовољава и низ латентних функција међу којима су најважније дефинисање групе према споља, потврђивање њеног постојања и њене посебности у оквиру друштвене структуре, као и припадништва и солидарности унутар групе. Богатство и разноврсност друштвеног живота у директном су односу са комплексношћу друштвене структуре и активностима које се у том друштву одвијају.[290]

Као последица континуираног економског развоја од тридесетих година 19. века надаље и подизања образовног нивоа становништва, у Пожаревцу је дошло и до израженијег културног развоја. Пожаревац представља пример како економски степен развоја диктира начин живљења и стварања културних потреба људи. Сигуран материјални положај једног дела грађанске заједнице утицао је на подизање нивоа културне свести, на развој потребе за духовним искуствима. На квалитет пожаревачког културног живота утицала је друштвена, економска, психолошка и образовна структура његових становника. Трговачко-занатлијска средина трудила се да оплемени начин свог живљења и у томе је показивала изузетну упорност. У том послу помагали су и давали полета млади образовани људи који су се враћали у свој град, који је покушавао у посматраном периоду да се изграђује у културном смислу.

За потпуно разумевање свих облика културног живота града у периоду између два светска рата, као и за њихово правилно тумачење са комуникацијско-функционалног становишта, неопходно је било познавање друштвеног и економског контекста у којем се облици културног живота појављују, о чему је

[290] Умберто Еко, *Култура информација комуникација*, Београд, 1973, 223-224.

било речи у претходним поглављима рада. Отуда је важно упознати и главне карактеристике друштвеног и културног живота Пожаревца у наведеном периоду.

V.1. Грађанска читаоница и књижница

Значај књиге и потреба за њом осећала се у Пожаревцу од краја седме деценије 19. века по школама, али су и интелектуалци и богатији трговци и представници градске елите претплатом куповали књиге и тако стварали кућне библиотеке.

Присуство писане речи у вароши, иако са скромним фондом књига и листова, постојало је у Пожаревцу још од оснивања Читалишта 1847. године.[291] Пожаревачко Читалиште било је место где су становници Пожаревца богатили своја знања читањем књига и новина, размењивањем политичких становишта, затим места где су организоване друштвене и хуманитарне акције Пожаревца.

Читалиште је уочи Првог светског рата имало близу 2000 књига које су Бугари однели, а 1918. године по завршетку рата, у Читаоници су остала само два празна ормана и уложна књижица на 50 динара код Пожаревачке задруге коју је сачувао тадашњи благајник Никола Стојановић, књижар пожаревачки.[292]

Рад читаонице и књижнице обновљен је одмах после рата, фебруара 1919. године од стране групе школованих грађана. Већ 7. марта 1920. године на годишњој скупштини донета су правила Читаонице којима су регулисана сва питања рада и организације. У првом периоду рада Читаонице и књижнице (1919-1926), метод рада, организација и положај ове културнопросветне установе нису се изменили. Један од првих устаљених облика рада Читаонице било је одржавање приредби, забава и села уочи важнијих празника, што је доносило највеће приходе.[293] Читаоница је често организовала излете за своје чланове до Љубичева,

---

[291] Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1878-1918,* 309; Михаило Миладиновић, Младен Владимировић и др, *Народна библиотека у Пожаревцу 1847-1987, Прилози за историју читалишта и Народне библиотеке у Пожаревцу*, Пожаревац, 1987, 164.

[292] Мирољуб Манојловић, *нав.дело,* 314; Михаило Миладиновић, Младен Владимировић, *нав.дело*, 83.

[293] ИАП ПТО 1935 XLIV 548 – Читаоница је организовала концерт и игранку уочи Нове 1936. године у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу; ИАП ПТО 1935 XLIV 570 – Грађанска читаоница је приредила концерт са забавом због прославе свог јубилеја у сали Дома трговачке омаладине у Пожаревцу; ИАП ПТО 1935 XLIV 578 – Грађанска читаоница приредила забаву у

Костолца, а од 1921. године и до Великог Црнића. Поред излета организована су и предавања која су држали пожаревачки професори Гимназије.[294] Рад Читаонице сводио се на организовање културно-забавног живота како за чланове, тако и за остале грађане. О неком ширем просвећивању народа преко новина, часописа и књига није могло бити ни речи, јер у то време Читаоница није имала ниједну књигу, а новине и часописе је користио мали број читалаца.

Од првих дана проблем смештаја Читаонице постављен је као најактуелнији. Због тога што је финансијски лоше стајала, Читаоница је била принуђена да се сели из кафане у кафану и тако уштеђеним средствима да купује новине и часописе.[295] До 01. јула 1919. године Читаоница је била смештена у кафани *Браничево.* У хотелу *Српска круна* Читаоница је бесплатно остала до 1921. године, затим је кратко време била у кафани Пере Филиповића, јер у ранијем локалу *новине се растурају по целој кафани, узимају их и нечланови, цепају их гости, краду новине*.[296] У току 1922. и 1923. године Читаоница је поново у хотелу *Српска круна*. Обезбеђење посебне просторије за Читаоницу било је од великог значаја, што је истицано на свим годишњим скупштинама. Мада је Читаоница морала од својих прихода да одвоји 500 динара месечно за закупнину, овакво решење сматрало се добрим. Пре Другог светског рата, Читаоница се последњи пут преселила 1926. године у локал власника Мите Савића, и тамо остала до 1945. године.[297] Читаоница је добила два одељења реновираног простора и бесплатног осветљења, набављен је инвентар и то пет малих столова, двадесет столица, две клупе и пећ, а за књижницу један орман за књиге, рамови за слике, неурамљене слике, оловке, стакло са мастилом, двадесет табака хартије, новац, књиге и то све путем поклона дародаваца.[298]

Читаоници је најважнији проблем био материјална несигурност. Она се самостално финансирала од прихода које је обезбеђивала са концерата, приредби,

---

децембру 1935. године; ИАП ПТО 1936 XLIV 583 – Грађанска читаоница приредила новогодишњи концерт у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу;

[294] ИАП ПТО 1931 XLIII 160 – Председник Грађанске читаонице прота М. Бранковић тражи од Трговачке омладине Пожаревца салу у њиховом дому због организовања предавања професора Пожаревачке гимназије у јануару 1931. године;

[295] Михаило Миладиновић, *Споменица стогодишњице пожаревачке Градске народне читаонице и књижнице*, у: Михаило Миладиновић, Младен Владимировић, *нав.дело,*37-62.

[296] *Исто,* 184.

[297] Данас се у том локалу налази кафана *Карпати.*

[298] *Исто,* 185.

села, игранки, чланских улога и помажућих чланова, добротвора и утемељивача, и у највећој мери од добровољних прилога које је добијала од грађана и установа. Док је пре Првог светског рата добијала малу помоћ од државних општинских власти, од 1919. до 1926. године не наилазимо ни на један податак који говори о некој помоћи са те стране, иако је тражена сваке године. Тек 1926. Читаоница је од Окружног одбора добила 1000 динара, од када је Министарство просвете почело да прати рад ове културнопросветне установе и да је помаже у књигама.

Од чланарине су куповани дневни, недељни и други периодични листови и часописи. Захваљујући поклонима од стране пријатеља Читаонице, којима су били упућивани позиви преко листа *Грађанин*, 1926. године је створена скромна библиотека. На овом послу посебно се ангажовао књижничар Радивоје Пејић за чије име је везан и рад тек основаног Народног универзитета 1926. године, а који је радио у оквиру Грађанске читаонице и касине.[299]

У периоду обнављања Читаоница је располагала малим књижним фондом - свега око 400 свезака. Читаоница је током 1926. године имала месечно 900 динара прихода, 760 динара расхода (за закупнину, огрев, послугу, осветљење) тако да јој је остајало само 140 динара за књиге, листове, часописе, намештај и све друге потребе.[300]

С обзиром да је материјална помоћ државне управе била недовољна, неизвесна и несигурна, морало се прићи прикупљању добровољних прилога у књигама и новцу. Захваљујући тој акцији, прикупљен је први књижни фонд обновљене књижнице. Тако су Читаоници поклонили књиге Петар Кириловић 100 књига, Министарство просвете 52 књиге, Обласни школски одбор 33 књиге, Божидар Ђорђевић 29 књига, Задужбина Стевана Магазиновића 18 књига, Друштво за чување народног здравља 12 књига, итд. Према подацима, у периоду од 1926. до 1939. године набављене су укупно 2.462 књиге или око 5.500 свезака, нешто куповином, а већим делом поклоном. Већина приватних библиотека у Пожаревцу поклоњена је Читаоници, као библиотека Стојана Рибарца (110 књига), Епископа Митрофана (482 књиге), Михаила Миладиновића, Милана

[299] *Исто,* 186.
[300] *Исто.*

Дескашева (165 књига), инжињера Милосава Павловића (65 књига), Ђорђа Наумовића (137 књига).[301]

У овом периоду библиотечка обрада књига сводила се углавном на инвентарисање новонабављених књига, а прављени су и каталози по струкама. Тако, за 1933. годину структура књижног фонда изгледала је овако: забавне књиге у прози – 447, збирка одабраних дела српских и страних писаца – 66, поезија српских и страних писаца и позоришних комада – 136, српска књижевна задруга – 210, научне и поучне књиге – 394, књиге на страним језицима – 220, часописа 100, свега 1.473 дела са око 1.600 свезака.[302]

Читаоница није чувала листове, продавала их је као стару хартију. Према записницима са годишњих скупштина од 1919. до 1941. године Читаоница је примала следеће листове и часописе: *Аграрна мисао, Аеро, Балкан, Београдске јеврејске новине, Братство, Браничевски весник, Борово, Брка, Буктиња, Вечерње новости, Весник српске цркве, Венац, Време, Весник, Весник културе, Вардар, Грађанин, Глас слободе, Глас народа, Гласник Црвеног крста, Глас недужних, Глас подунавља, Глас југословенске омладине, Геџа, Глас Боке, Глас професорског друштва, Гласник синдикално организованих радника, Демократија, Дом, Дневник, Дан, Даница, Домаћица, Епоха, Застава, Звоно, Здравље, Забавник, Избор илустрација, Илустровани лист, Јадранка стража, Јужни поглед, Књижевни југ, Коприве, Књижевне новине, Књижевни полет, Кулиса, Лекар, Ловачки гласник, Мисао, Мали журнал, Мале новине, Мисионар, Нови живот, Нова Европа, Народна одбрана, Новости, Ново доба, Народна просвета, Недеља, Наш лист, Народни покрет, Наша смотра, Неправда, Напред, Народни пријатељ, Нова ријеч, Наш пут, Наша младост, Народно благостање, Недељне илустрације, Њива, Обзор, Одјек, Ослобођење, Обавештајни гласник, Обласна самоуправа, Орач, Ошишани јеж, Отаџбина, Огањ, Политика, Правда, Пионир, Привредник, Православна хришћанска заједница, Пољопривредни гласник, Пчелар, Пучка просвета, Пут, Привредни преглед, Просветни преглед, Панорама, Полиција, Политикин забавник, Реч, Ријеч, Радничке новине, Ријеч СХС, Реч и слике, Рад, Ратни инвалид, Родитељски лист, Село, Самоуправа, Српске новине, Слободна реч, Српски књижевни гласник, Савременик, Српско Косово, Слободна*

[301] *Исто.*
[302] *Исто,* 187.

мисао, Српско коло, Слободна трибина, Словенац, Свијет, Светосавље, Слободан грађанин, Савремени погледи, Скопљанска сцена, Спортски лист, Студентске новине, Сад и некад, Сатир, Сељачки буквар, Тежак, Трибина, Трговински гласник, Учитељ, Учитељска борба, Узорни вртлар, Универзитетски живот, Фигарос, Холивуд, Хрватска ревија, Црна Гора, Шаљиве новине.[303]

Оскудно попуњавање књижног фонда, промене у унутрашњем политичком животу, завођење дикататуре краља Александра и неизграђене читалачке навике, јесу објективне тешкоће које су условљавале мали број чланова Читаонице – највећи број чланова имала је 1928. године 200, а најмањи 1932. године око 100. Једнократно двочасовно издавање књига суботом од 17 до 19 часова није било подесно за раднике, занатлије, земљораднике, трговце, па је и због тога број читалаца био мали.

Социјална структура чланова изгледала је овако: највише је било чиновника – 34, трговаца – 22, ученика Гимназије – 22, учитеља – 16, пензионера – 14, свештеника – 8, студената – 8, занатлија – 6, лекара – 5, судија – 3, официра – 3, домаћица – 3, ученика Трговачке школе – 3 и служитеља – 2.[304]

У оквиру Читаонице је од 1926. године радио Народни универзитет, од када се са њених трибина, углавном током зимских месеци, говорило о књижевности, историји, медицини, ветерини и другим научним дисциплинама и уметности. Предавачи су били професори пожаревачких средњих школа и лекари,[305] али и професори Београдског универзитета.

Од 1936. године Читаоница бележи сталне успехе – добила је нова правила, ново име (Грађанска читаоница и књижница) и већи број мушких и женских чланова који су помагали рад сеоских књижница. У њеним просторијама одржаване су седнице Друштва црвеног крста до 1937. године и Друштва за чување народног здравља.[306]

Руководиоци и организатори рада Читаонице и књижнице у пероду од 1923. до 1941. године били су професор Михаило Миладиновић, председник од 1923. до 1935. године, затим књижничари: Љубомир Радовановић, професор 1919,

[303] *Исто,* 187-188.
[304] *Исто,* 188.
[305] ИАП ПТО 1935 XLIV 539 – Тако је предавање о школској хигијени одржала у септембру 1935. године у сали Дома трговачке омладине др Загорка Поповић.
[306] *Исто,* 189.

Ђорђе Наумовић, штампар 1920-1921, Радивоје Пејић, суплент Гимназије 1924-1927, Десанка Девић, професор Гимназије 1928, Михаило Миладиновић, директор Гимназије 1928, Константин Богдановић, учитељ 1930-1931, Десанка Томић, учитељица 1932, Драгиња Вучковић, 1933-1938, Еуфемија Јанковић, помоћни књижничар 1938. За рад у Читаоници једино је био плаћен помоћни службеник Крста Илић од 1936. године.[307]

Последња годишња скупштина Читаонице пре Другог светског рата одржана је новембра 1939. године.[308]

Постојање и рад Читаонице у овом периоду, иако са сиромашним почетним фондом књига и листова, обезбедило је значајније присуство писане речи у граду. Њена појава, независно од тога што се у њу није улазило у великом броју, богатила је сазнања становника Пожаревца и ширила круг читалаца. Она је била место на коме су се окупљали најпросвећенији људи Пожаревца: свештеници, учитељи, професори, лекари, студенти, ђаци, трговци и занатлије. Ту су се могле прочитати све српске али и стране новине, чути вести из читавог света и расправљати о животним, политичким и другим питањима важним за живот како појединца тако и државе. Иако често гашена због недостатка материјалних средстава, Пожаревачка читаоница је захваљујући идеализму и патриотизму појединаца опстала и била жариште и светионик културе, вршећи своју културно-просветну мисију у драматичним и пресудним тренуцима наше културне и националне историје.

[307] *Исто*.
[308] *Исто,* 106.

V.2. Гимназијски музеј

Богатство старинама којима је обиловао Пожаревачки округ утицали су и на стварање првог Музеја у Пожаревцу. Основан 1895. године при Пожаревачкој гимназији, располагао је са преко 350 предмета углавном новца.[309]

На седници професорског савета Гимназије 22. јануара 1896. године усвојена су правила Музеја која су послата Министарству просвете и црквених дела на потврду.[310] Тадашњи министар просвете и црквених послова Љубомир Ковачевић одобрио је оснивање Музеја, што је свечано учињено 22. јуна 1896. године.[311]

Средства за функционисање Музеја пристизала су из Пожаревачког округа, Министарства просвете и црквених дела, поклона физичких лица, срезова и општина у новцу или старинама, као и од прихода које је руковалац Музеја са управом гимназије остваривао.

Уочи Првог светског рата предузете су мере ради обезбеђења вредних музејских експоната, о чему сведочи извештај директора Гимназије о склањању предмета из гимназијског Музеја у Ниш, упућен Министарству просвете и црквених послова фебруара 1915. године. Музејски предмети који су остали у Гимназији уништени су или однети од стране бугарских окупатора 1915. године.[312]

Обнављање Музеја после Првог светског рата ишло је споро. По свој прилици тек је 1930. године обновљен рад Музеја при гимназији. У годишњем извештају за школску 1930/1931. годину, под поглављем *Стање музеја, књижница и кабинета*, о Музеју детаљније говори чувар Музеја професор Никола Бошковић. *При Пожаревачкој гимназији обновљен је Музеј који је пре Првог*

---

[309] Група аутора, *Народни музеј Пожаревац 1896-1996,* монографија, Пожаревац, 1996, 10; Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 331; Од старог новца било је римских (1 златник, 70 сребрних, 163 бакарна, 21 бронзан); византијских (12 бакарних); македонских (2 сребрна); грчких (8 сребрних); српских (9 сребрних); бугарских (4 сребрна); дубровачких (3 сребрна); француских (4 сребрна) и пољских (3 сребрна); и још других предмета: гема фибула, римских кључева, златних обоца, прстења, стаклених посуда из гробова, надгробних плоча са натписима и др.

[310] Правила Музеја су потписали директор М. Живковић, пословођа А Крстић, професори: Ант. Франић, Гаја Лилић, М. Гајић, Л. Јевремовић, Милош Милошевић, А. Валент, Драг. С. Поповић, Душан Х. Илић, Род. Лазаревић, Љуб. М. Стефановић и У. Угричић.

[311] Група аутора, *нав.дело,* 12; Мирољуб Манојловић, *нав.дело,* 332.

[312] Група аутора, *нав.дело,* 32; Мирољуб Манојловић, *нав.дело,* 338.

светског рата био врло богат. Музеј ће се старати да прикупи и чува старине овог краја, да се не би растурале и односиле преко границе. Први приложници били су ученици ове Гимназије дајући Музеју новце и друге објекте. До сада има 80 приложника, међу којима су најважнији Слободан Савић и Миливоје Протић, свршени матуранти; Првослав Медурић и Владета Павловић, бивши ученици шестог разреда; Душан Ленхард и Душан Лукић, матуранти, Љубомир Филиповић, ученик петог разреда и Божидар Милошевић, ученик седмог разреда. Грађани су се почели интересовати и давати своје поклоне Музеју. Тако су дали: Милош Стојановић (три писма са потписом кнеза Милоша и једно турско писмо), Исак Анаф (римски новац и предратне банкноте), Драги Јовановић (аустријски новац из 18. века), Бранислав Трифуновић (велики нож са турским натписом), Чедомир Станисављевић (римски и српски новац).[313]

У школској 1931/1932. години гимназијски Музеј је од 16 дародаваца добио 86 вредних предмета. Сакупљачка активност се наставила. Чувар Музеја, професор Никола Бошковић, наводи да су 23 дародавца, углавном ученици Гимназије, поклонила Музеју 136 предмета. У извештају се посебно наводи да се већи број премета износи из земље због немогућности Музеја да их откупи.

Нумизматичка збирка се посебно обрађивала, а нарочито део који се односио на папирнати новац. Збирка је садржала већи број предратних и ратних банкнота разних држава, стављених у албуме, испод сваког предмета налазило се име и презиме дародавца. Овакав начин рада утицао је да се музејске збирке годинама повећавају, а нарочито предмети са Виминацијума.

Из каснијих школских извешаја Гимназије од 1932. до 1942. године видимо да Музеј ове школе нема ни од кога новчане помоћи, али он ипак напредује уз помоћ дародаваца који су наставили са поклањањем предмета Музеју.[314]

Дакле, обновљени школски Музеј при Пожаревачкој гимназији, са приличним бројем предмета постојао је у периоду између два светска рата. Са сломом Краљевине Југославије и окупацијом земље 1941. године, дотадашњи чувар кустос Музеја Никола Бошковић професор, пренео је музејске предмете у свој стан и тиме их сачувао од развлачења и уништења.

---

[313] Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1930/1931. годину,* 1931, 27; Група аутора, *нав.дело,* 33.
[314] *Годишњи извештај за школску 1931/1932. годину,* 1932, 25; Група аутора, *нав.дело,* 33.

V.3. Позориште

Позоришна уметност у Краљевини Југославији у периоду између два светска рата доживела је велики успон и на то су утицале могућности културне сарадње и прожимања у самој Краљевини. Позориште у Пожаревцу имало је повољније услове за развој и бројна гостовања, али су у овом граду гостовала и позоришта из Хрватске, Македоније и других области.[315]

Носећа конструкција културног живота у Пожаревцу у том периоду било је професионално позориште, а уочи Другог светског рата било је и дилетантских позоришних група као *Чича Илија.*

У првим деценијама 20. века настале су нове дилетантске и радничке позоришне групе, као што су *Васа Пелагић* почетком 1920. године на иницијативу Трише Кацлеровића, социјалистичког посланика. Од 1924. године постоји Радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић*. У јулу 1927. основано је Културно-уметничко друштво *Свест*[316] са драмском и тамбурашком секцијом. У јануару 1929. године радници су формирали друштво *Чича Илија* које је било најактивније у времену постојања професионалног позоришта у Пожаревцу и после његовог укидања. Под овим именом деловали су до 1934. године, од када је то Културно-уметничко друштво *Абрашевић* под којим су радили до почетка 1941. године.[317]

Поред представа локалних дилетантских група, у Пожаревац су свраћала путујућа позоришта крајем 19. и почетком 20. века. То су биле путујуће трупе Душана Животића, Љубомира Рајчића Чврге, Михајла Лазића, Фотија Илића, Милутина Спаића, Љубе Вукомановића.[318] Пожаревац су посећивала и градска повлашћена позоришта и то *Српско народно позориште* из Новог Сада, *Подрињско повлашћено, Битољско градско позориште*, *Синђелић* из Ниша и др.[319]

---

[315] АЈ, *Милан Стојадиновић*, 37-442, 38-193; АЈ, *Двор Кнез Павле*, 74-104, 81-5, 69-253, 758-760, 338-504, 505, 617.
[316] ИАП, *Грађанин*, 4/1928, 3.
[317] Михајло Владимировић, *Пожаревачко позориште*, у: Браничево 6, Пожаревац, 1982, 452-454; Слободанка Цветковић, *Позоришно удружење „Чича Илија“*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“ II, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 167-178; Драган Фелдић, *Пожаревац почео позориште поодавно*.
[318] ИАП, *Грађанин*, 14/1927, 3.
[319] Љубиша Обрадовић и Мирољуб Манојловић, *Два века музике и 50 година музичке школе „Стеван Мокрањац“ у Пожаревцу*, Пожаревац, 2000, 14.

Први наговештај оснивања градског позоришта изнет је у локалном пожаревачком листу *Грађанин* у децембру 1928. године.[320] На конференцији одржаној у хотелу *Српска круна* била је донета одлука о образовању градског дилетантског позоришта.[321] Године 1929, априла 24. основано је позориште под називом *Обласно народно позориште у Пожаревцу*.[322]

Оснивачка акта овог позоришта нису сачувана тако да се подаци о његовом оснивању и раду у првим месецима постојања могу пронаћи само у локалној штампи. Свој рад је започело 5. маја 1929. године представом *Београдски Дон Жуан* Николе Јовановића, у режији Петра Матића.[323] У току свог постојања дало је преко 100 представа у Пожаревцу. На репертоару су били страни и домаћи позоришни комади. Њихов садржај није се разликовао од репертоара београдских и других градских позоришта, но предност је давана националном репертоару што је било у складу са новом државном идеологијом. Углавном су играни комади из народног живота: *Сумњиво лице, Народни посланик, Протекција, Пут око света, Госпођа Министарка, Зулумћар*, *Хасанагиница*, *Женидба и удадба*, *Живот за динар, Шокица, Два цванцика, Подвала*, *Ђидо, Хајдук Станко*. Од страних аутора играни су *Чикина кућа* Мјасницког, *Тајфун* Ленђела, *Сеоска лола* Тота, *Кафаница* Бернара, *Рођака из Варшаве* Вернеја, *Осма жена* Савоара, *Бог освете* Аша и др.

Позоришну трупу чинили су Катица М. Лазић, Хијацинта Харитоновић, Јелена Кујунџић, Каћа Стојадиновић, Драга Милојевић, Нада Петровић - Бандић, Зора Црногорчевић, Лепосава Коларевић, Лепосава Ђорђевић, Олга Стојадиновић, Дана Петровић, Михаило Лазић, Душан Кујунџић, Александар Рашковић, Милан Бандић, Милан Ајваз, Петар Матић, Миодраг Аврамовић, Милан Живковић, Милорад Величковић, Павле Богатинчевић и Јован

[320] ИАП, *Грађанин*, 105/1928, 3.
[321] ИАП, *Грађанин*, 27-28/1929, 3.
[322] ИАП, *Грађанин*, 33/1928; ИАП, *Грађанин*, 33/1929; АВ, 126 IV 26538-931; Управу су чинили: др Вукота Божовић, председник, Миша Обрадовић, трговац као потпредседник, Рада Марковић, адвокат као секретар, Жарко Милосављевић, чиновник Трговачке банке као благајник. За чланове управе изабрани су др Соја Љешевић, Михаило Крстић, председник општинског суда и Ђорђе Наумовић, штампар. За председника надзорног одбора изабран је Драг. Јанковић, лекар. Формиран је и уметнички одбор а чинили су га г. Миловановић, судија, Милорад Радовић Раул, уредник *Грађанина* и Тодор Илић, адвокат. Технички одбор чинили су Михаило Стојановић, судија, Воја Живковић, порезник и Миодраг Рашић, трговац.
[323] ИАП, *Грађанин*, 35/1929.

Харитоновић.[324] Глумци су уживали заштиту *Удружења глумаца Краљевине СХС* из Београда, а одбором овог удружења у Пожаревцу руководио је Душан Кујунџић.

Посебна радост за пожаревачку публику била су гостовања глумаца из престонице. Пожаревљани су имали част да гледају Жанку Стокић у *Госпођа Министарки,*[325] Миливоја Живановића у *Богу Осветe* Шалома Аша,[326] Добрицу Милутиновића, Витомира Богића, Сојку Новаковић.[327]

Представе су се играле у салама пожаревачких хотела *Српска круна* и *Златни плуг*[328] и кафана у време док град није имао своју позоришну зграду. Постојала је и летња сцена у дворишту тадашњег Дечијег забавишта.[329] Најпогодније место за приређивање позоришних представа био је хотел *Српска круна* где је радио и биоскоп у коме је први пут у Пожаревцу приказан тон-филм.[330]

Обласно народно позориште у Пожаревцу имало је свој циљ да ради на ширењу и пропагирању позоришне уметности не само у Пожаревцу, већ и у другим местима – оснивани су пододбори у среским местима.[331] О раду и организацији ових пододбора нема података. Позориште је крајем маја 1929. гостовало у Петровцу, крајем децембра исте године у Смедереву и Крагујевцу, у Јагодини у јуну 1930.[332] Како тврде локални публицисти, Пожаревац је са својим позориштем доминирао целокупним духовним животом области, што је и био циљ његових оснивача.

У октобру 1929. године са променом назива државе у Краљевина Југославија дошло је до промена и у структури позоришта. До јуна 1930. године *Обласно народно позориште* у Пожаревцу делује под овим називом, да би од тада решењем бана Дунавске бановине број 21830 од 10. јуна 1930. било преименовано

---

[324] Боривоје Стојковић, *Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба*, Београд, 1977, 917-918.
[325] ИАП, *Грађанин*, 78/1929.
[326] ИАП, *Грађанин*, 63/1929.
[327] ИАП, *Грађанин*, 52/1929.
[328] ИАП, *Грађанин,* 19/1929; Позоришна трупа је тек 01. марта 1929. године дала прву представу у хотелу *Златни плуг.*
[329] ИАП, *Грађанин,* 47/1929.
[330] Мирољуб Манојловић, *Срби и Грци са посебним освртом на Грке у Пожаревцу*, у: Зборник радова Народног музеја у Пожаревцу, 10, Пожаревац, 1996, 201.
[331] ИАП, *Грађанин*, 39/1929.
[332] ИАП, *Грађанин*, 39,43,44,73,103/1929, 45/1930.

у *Народно позориште Дунавске бановине.*[333] Од формирања до укидања позориште ће пролазити кроз финансијске кризе. Тако је у буџету бановине за 1930. годину, према писању *Грађанина,*[334] била предвиђена сума од 660.000 динара за одржавање бановинских позоришта. Тешко стање наставило се и током 1931.[335] Финансирање позоришта било је нестабилно и нередовно. У првој години рада као *Обласно народно позориште* издржавало се од чланарина чланова Друштва за Обласно народно позориште, добровољних прилога заљубљеника у позоришну уметност и прихода од представа. У периоду од јуна 1930. до јуна 1934, поред ових ставки, позориште је добијало месечне субвенције од Краљевске банске управе у Новом Саду, али које су биле врло скромне и недовољне за измиривање потреба једног озбиљног позоришта.[336] Питање опстанка пожаревачког позоришта било је поново у рукама његове публике. Зато су у локалним новинама били чести позиви за упис у чланство *Друштва за Народно позориште*, за посете представама, претплату, итд.

Осим промене имена промењен је и статус овог позоришта. Наиме, од једног градског позоришта које се издржавало добровољним прилозима, приходима од представа и чланарине редовних чланова Друштва за *Обласно народно позориште*, постало је установа културе са местом у систему државне власти, јер је било субвенционисано од државе односно Дунавске бановине.

На основу грађе и литературе није било могуће утврдити како је био организован рад позоришта из периода његовог деловања као *Обласног народног позоришта*. О раду позоришта из периода његовог деловања под именом *Народно позориште Дунавске бановине* сазнајемо из делимично сачуваног Правилника о раду и реду *Народног позоришта Дунавске бановине* у Пожаревцу.[337] Правилник је донет по наређењу Краљевске банске управе на седници управног одбора позоришта одржаној 30.07.1930.[338] Правилником су прописана права и дужности управника, редитеља, чланова, казне за дисциплинске прекршаје, поштеде,

[333] ИАП *Слога* 1930/1931 43 – програм свечаног отварања Народног позоришта Дунавске бановине у Пожаревцу.
[334] ИАП, *Грађанин*, 24/1930.
[335] ИАП, *Грађанин*, 23/1930.
[336] *Исто*, 51.
[337] ИАП, архивски фонд *Народно позориште Дунавске бановине* (1929-1930) Пожаревац (даље у тексту НПДБ П) 1930 I 1.
[338] АВ, 126 IV 29737-930.

одсуства, исплата плата, коришћење позоришне имовине, улазнице и њихова врста и цена, уговори о ангажману и годишњи одмори.

Глумачки ансамбл састојао се из сталних и привремених чланова. Такође, поред професионалних глумаца позориште је ангажовало један број дилетаната. Међу глумцима је било значајних глумачких имена попут Павла Богатинчевића, Милана Ајваза, Драге Милојевић, Витомира Качаника, Петра Матића, Бранка Ђорђевића, Михаила и Катице Лазић, итд.[339] Плате глумаца су исплаћиване 15 дана унапред. Ангажман у позоришту је важио годину дана од дана потписивања уговора, са правом отказа на месец дана унапред, или у случају престанка рада позоришта одмах. Глумац је приликом склапања уговора упознаван са правилником позоришта. Оштро се кажњавало незнање улоге једнодневном платом, на главној проби тродневном, а на представи губитком плате за десет дана. За случај неке дуже болести били су третирани према Закону о осигурању радника, а жене за случај порођаја биле су поштеђене по Закону о чиновницима.[340] Плате су се кретале од 1200-1800 динара за мушке чланове, док су плате глумица биле од 1000-1500 динара. Редитељски додатак је био 700 динара.[341]

Глумци су у патријахалној провинцијској средини представљали одређени образац понашања, па је из тог разлога позоришна управа водила рачуна о њиховом начину живота и на тај начин и о угледу позоришта. О глумцима је постојала нека врста досијеа, бар према сачуваним листићима малог формата жуте боје на којима су стајале забелешке о талентима, способностима и манама.[342] О животу глумица и њиховом понашању нема докумената који би указивали на одступање њиховог начина живота од постојећег обрасца патријахалне средине. Може се само претпоставити колики је њихов утицај био на Пожаревљанке, у формирању њиховог модног укуса и промене животних ставова. Већина тих глумица пратила је европске модне токове у понашању и спољашном изгледу. Ако се загледамо у фотографије глумица из овог периода приметићемо истанчан модни укус и елеганцију. Кратке фризуре, сакривене испод елегантних шешира,

[339] ИАП НПДБ П 1929-1930, прилози.
[340] ИАП НПДБ-ПО, Правилник о раду и реду НПДБ у Пожаревцу.
[341] ИАП НПДБ П 1930 I 30.
[342] ИАП НПДБ-ПО 1929-1930.

бунде и капути са крзном, свилене чарапе, плисиране сукње, елегантне чизмице које су истицале грациозност њиховог држања, сигурно да нису остављале равнодушним женски део грађанства. Претпостављамо да су и оне настојале да подражавају своје узоре. У том смислу одражавала се просветитељска и модернизаторска улога позоришта. Поред тога, на женски део публике и њихову еманципацију утицало је сигурно и то што су глумице саме зарађивале и бринуле о себи, што је на известан начин отварало нове видике у овој патријахалној и традиционалистички орјентисаној средини.

Позориште је ангажовало и техничко особље које се бринуло о техничким питањима функционисања позоришта (служитељи, реквизитери, декоратери, суфлери) и изнајмљивало салу за одржавање позоришних представа.[343] У свом саставу имало је и позоришну гардеробу за коју је повремено набављало опрему.[344] Позориште није у свом саставу имало оркестар. При реализацији позоришних представа помагало је пожаревачко певачко друштво *Браничево* или пуковски оркестар Гарнизона у Пожаревцу.[345]

Позоришни комади су набављани од *Удружења драмских писаца* коме је по наредби Просветног одељења Краљевске банске управе у Новом Саду за коришћење и приказивање позориште исплаћивало одређену тантијему, што је додатно оптеретило танак буџет позоришта.[346]

На основу извештаја о раду видљиво је да је публика својим посетама давала предност домаћим комадима, као што су *Госпођа министарка, Лесковчани у Паризу, Тамо далеко, Ивкова слава, Ђидо*, који је 1933. године бележио рекордних 4589 динара,[347] *Хасанагиница, Београд некад и сад, Поп Ђира и поп Спира, Мистер долар, Пут око света* и др. Све ове представе су у вечерњим сатима доносиле приход преко 1000 динара, а најчешће преко 2000 динара. У

[343]ИАП ПТО 1930 XLIII 137 (Пожаревачко позориште је од Пожаревачке трговачке омладине добијало добровољне дилетанте и повлашћене улазнице); ИАП ПТО 1931 XLIII 193, ИАП ПТО 1931 XLIII 209, ИАП ПТО 1933 XLIII 377, ИАП ПТО 1935 XLIV 516, ИАП ПТО 1941 XLVI 1049 (молбе Председника Позоришта Пожаревачкој трговачкој омладини за коришћење сале у њиховом Дому за позоришне представе);
[344] ИАП НПДБ П 1930 I 88;
[345] ИАП НПДБ П 1930 I 15, 18.
[346] Слободанка Цветковић, *нав.дело,* 43; Висина тантијема кретала се од 7,5% за бановинска и путничка и до 12% за централна позоришта.
[347] АВ, архивски фонд *Краљевска банска управа Просветно одељење (1929-1941),* Ф 126 IV, 57712-930.

сезони 1933/1934. од укупно 198 представа 124 су од домаћих аутора, а 74 од страних.[348] У сезони је по представи присуствовало 330 особа.[349]

Посебан проблем представљала је и набавка репертоара. Цене примерака појединих дела 1930. кретале су се од 100 до 200 динара, а посебно се плаћао препис улога за сваки комад 100 динара.[350] Плакати за позоришне представе и улазнице штампани су у пожаревачкој штампарији. Према рачуну од 01. новембра 1930. плаћене су штампарске услуге у износу од 1.595,50 динара.[351]

Публика у Пожаревцу није могла да издржава позориште, па је оно у току свог постојања врло често гостовало у другим градовима који нису имали позоришта. У сезони 1933/1934. од 198 представа 62 су изведене у Пожаревцу, а остале у Крагујевцу (50), Ваљеву (38), Смедеревској Паланци (25), Смедереву (18), Новом Саду (5). За десет месеци рада у овој сезони позориште је посетило 27.782 људи. У Пожаревцу је 62 представе гледало 11.359 посетилаца тј. 183 по представи.[352] У почетку постојања позоришта представе су даване понекад и свакодневно. Репертоар се формирао тек са почетком сезоне 1930/1931. када је унапред најављено који ће се комади играти у предстојећој сезони.[353] Тек у сезони 1932/1933. одређено је да ће се представе играти уторком, четвртком, суботом и недељом.[354] Цене улазница у Пожаревцу, у августу 1930, износиле су 30 динара за фотељу, 20 за први ред у партеру, 15 за други ред, балкон 10, галерија 8, а за ђаке 5 динара. У априлу 1931. фотеља је била 15 динара, први ред 12, други 8, балкон 5, и то за премијеру комада *Симона.* У октобру 1933. цене су још ниже, па за фотељу треба дати 10 динара, за први ред 8, за други 5, за балкон 3.

Позоришни живот Пожаревца није зависио само од рада *Народног позоришта Дунавске бановине.* Упоредо са његовим постојањем плодну делатност развијају и аматерске групе, какво је Просветно-уметничко друштво *Чича Илија*. То је била најмлађа просветно-уметничка група која је својим *савесним радом већ створила једну од најјачих дилетантских група која броји преко 20 чланова и*

[348] АВ, *Ф 126* IV, 57712-933.
[349] АВ, Ф 126 IV, 53570-934.
[350] ИАП НПДБ-ПО, Целокупан рачунски извештај.
[351] АВ, 46925-930.
[352] Боривоје Стојковић, *нав.дело,* 917-920; Слободанка Цветковић, *нав.дело.*
[353] ИАП, *Слога*, IV 1930, 1712, Позивница за отварање сезоне 1930/1931; Слободанка Цвековић, *нав.дело.*
[354] Рајко Стојадиновић, *Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу 1929-1934*, у: Браничево 3-4, Пожаревац, 1975, 376.

тамбурашки збор који броји 10 чланова.[355] У току 1931/1932. ово друштво је приказало комаде *Хајдук Станко, Газда Живко, Силом на зрак*. Представе су одржаване у оквиру посела уз игранку, у сали *Општинске гостионице*, а цене улазница су биле ниже него у правом позоришту (8 динара за представе).Тако је ова група у времену када је пожаревачко позориште ишло трбухом за крухом по градовима Србије, била солидна замена пожаревачкој публици. Локална штампа је препуна позива за разне позоришне представе и забаве које су приређивала студентска, ђачка, просветна, културно-уметничка и разна друга удружења, што је од значаја за континуирано постојање позоришне културе пожаревачке публике.

Пожаревачко позориште је званично престало да постоји 01. јуна 1934. године.[356] У Новом Саду 25. априла 1936. године основано је *Народно позориште Дунавске бановине* које је носило име *кнеза-намесника Павла*. Глумци из пожаревачког позоришта прешли су у ново позориште - помињу се сви који су били значајни за углед пожаревачког позоришта.[357]

Након гашења професионалног позоришта приметно је сиромаштво у позоришним збивањима у наредним годинама до Другог светског рата. Томе су на руку ишле и опште прилике у држави. Буђење и заоштравање политичких борби после погибије краља Александра Карађорђевића 1934. године узимало је велики данак и код обичних људи, па и на рачун њиховог културног живота. Све чешће у локалној штампи уместо о културним збивањима говори се о политичким трвењима, певају се хвалоспеви влади Милана Стојадиновића, наглашава се значај физичке културе, обавештава о слетовима које организује *Југословенска радикална заједница*, чују се предизборни говори, итд.[358] Током 1940. године ратна психоза је све израженија, па су и савети и опомене становништву много озбиљнији. Крајем те године дају се у новинама тумачења звукова сирена за опасност.[359] Осећај да се ближи катастрофа појачава се у локалним новинама. *Грађанин* 14. јануара 1941. обавештава да ће убудуће излазити само једном недељно. Од тада је изашло само 12 бројева...

---

[355] ИАП, *Грађанин*, 4/1931.
[356] Боривоје Стојковић, *нав.дело,* 920.
[357] Петар Волк, *Позоришни живот у Србији 1835-1944*, Београд, 1992, 228.
[358] Народна библиотека Пожаревац (даље: НБП), *Грађанин,* 65/1939.
[359] НБП, *Грађанин*, 97/1940.

Поред сталних политичких борби и сукоба, страначких разилажења и помирења, присутна је и економска криза и несигурност. Расла је незапосленост и опадала куповна моћ оних који су зависили од државне касе. Један од података који то потврђује јесте и тај што се у периоду од 1935. до 1941. године у локалним новинама, уз најаву позоришних представа, наводи скоро увек и висина улазнице. У таквим условима је просечан становник тешко састављао крај са крајем. Стање се донекле поправило доласком Милана Стојадиновића за председника владе и израдом плана 1938. за наредних 6 година, који је предвиђао улагања у јавне радове. Један део незапослених нашао је ухлебљење на пословима копања путева и изградње железничке инфраструктуре. Приметно је да су мере јавних радова биле у служби наоружавања.[360] Сви ови примери говоре колико је позориште било јефтино, споредна ствар у животу просечног становника Краљевине. Оне позоришне живости из претходног периода више нема, а прорећене су и обичне забаве, посела, којих је иначе било свакодневно.

Политика и политички догађаји узели су свој данак. Држава, нација и одбрана постају доминантне теме око којих се врти живот становника Краљевине пред Други светски рат. Култура, просвета, уметност стављају се у други план, а држава у складу са новим осећајем важног више инсистира на вежби тела, а не духа. Јавила су се мишљења да држава не треба уопште да брине о својој културној мисији, да то треба препустити приватној иницијативи, а да држава треба да брине о војној и политичкој димензији власти.[361]

Пожаревац је наставио да живи у културном смислу и после укидања његове најважније културне установе – позоришта, али много сиромашније. Локална просветна и културна друштва какво је *Чича Илија*, разне литерарне дружине, позоришне секције, певачка и друга удружења приређују позоришне представе и даље. Углавном су то дела из националног репертоара, комади из народног живота блиски укусу средине. Током 1935. године на разним дилетантским позорницама гледаће се *Хајдуци, Кнез Иво од Семберије, Хајдук Станко, Јазавац пред судом* и др.[362] Допринос културном животу Пожаревца наставило је да даје и Културно-просветно друштво *Чича Илија*, Ђачка дружина

[360] Мари-Жанин Чалић, *нав.дело*, 385.
[361] НБП, *Грађанин,* 4/1940.
[362] НБП, *Грађанин*, 2,7,13,15/1935.

Развитак, *Студентска дилетантска група, Подмладак Јадранске страже* који с времена на време приређују позоришне представе током 1935. године.[363]

До почетка Другог светског рата *Народно позориште Дунавске бановине Кнеза намесника Павла* је било задужено да шири културу по Дунавској бановини. Године 1940. Секција *Народног позоришта Дунавске бановине кнеза намесника Павла* гостоваће у Пожаревцу од 04. априла до 14. маја. Изведено је двадесетшест представа, а приказано је двадесет дела. Од тог броја приказано је осам домаћих и дванаест страних дела. Зоран Т. Јовановић примећује да није изведена ниједна премијера.[364]

Пропашћу државе гасиле су се и институције. Ансамбл *Народног позоришта Дунавске бановин*е имао је ту несрећу да његових седамнаест чланова изгуби живот у експлозији муниције у Смедеревској тврђави 05. јуна 1941. године.

Као што је поменуто, у Пожаревцу је од 1930. године деловала и просветно-уметничка група *Чича Илија* која је окупљала пожаревачке раднике, занатлије и омладину приређујући позоришне представе, концерте и забаве. Група је добила име по Илији Станојевићу – Чичи, београдском комичару у Народном позоришту.[365] Имала је за задатак *ширење међу својим члановима и омладином националне уметности и просвете*. Разлог искључења из чланства био је рад ван Правила, иступање у име Управе групе без овлашћења и неплаћање чланарине.

На основу сачуване архивске грађе немогуће је прецизно набројати чланове групе *Чича Илија*. Извесно је да су као чланови и оснивачи *Чича Илије* на самим Правилима своје потписе оставили, поред секретара Владе Илића, председник Миодраг Најдановић, чланови управног одбора Драгомир Вучковић, Љубисав Ђорђевић, Милосав Мандрашевић, чланови надзорног одбора Божидар Којић, Живота Марјановић, Божидар Миленковић и Властимир Петковић. Пратећи изворе и штампу може се поуздано рећи да су чланови групе били и Миле Петровић, опанчар, Јакоб Брајер, прев.чиновник, Мирослав Мијатовић, типограф, Вук.Каљевић, Јова Цветановић, Вел.В.Накић, Роса Игњатовић, Миле

[363] НБП, *Грађанин*, 13, 31, 47, 100/1935.
[364] Зоран Т. Јовановић, *Народно позориште Дунавске бановине 1936-1941*, Београд-Нови Сад, 1996,411;
[365] *Браничево 6*, Пожаревац, 1982, 453.

Богдановић Пљуца и Петар Стокић.[366] Ова група је, током 1935. године, најактивнија у позоришном смислу.[367]

Циљ групе је био да *својим радом међу својим члановима и омладином уопште шири чисто националну уметност и просвету,* а задатак је требало да остварује кроз рад драмске секције, тамбурашког оркестра, певачког хора, предавањима из области драмске и музичке уметности и приређивањем позоришних представа и концерата. Поуздане податке имамо само о раду драмске секције и приређивању позоришних представа и концерата.[368]

Управу групе *Чича Илија* чинило је 10 чланова и то из редова чланства, а састојала се из управног и надзорног одбора. Управни одбор чинили су председник, секретар, благајник и четири члана, док су надзорни одбор чинили председник и два члана. Редовне скупштине су се сазивале једном годишње, а ванредне на захтев Управе или једне трећине чланова. Седнице Управе одржавале су се једном седмично.

Из сачуване архивске грађе види се да је у оквиру групе постојала позоришна дилетантска секција, а да је у плану било формирање и тамбурашке секције. Ова група је била једна од најбројнијих *која броји преко 20 чланова и тамбурашки збор који броји око 10 чланова.* На основу захтева које је председник *Чича Илије* упутио удружењу *Слога* за учешће хора *Слоге* у позоришном комаду *Девојачка клетва*, закључује се да ни 1935. године хор није био формиран.[369]

Током свог рада Просветно-уметничка група *Чича Илија* се истицала приређивањем позоришних представа. Приређени су позоришни комади *Девојачка клетва, Газда Живко, Мартин Баксуз, Дон Жуан, Хајдуци, Хајдук Станко, Дон Цезар* и др. За дочек Српске Нове године 1926, програм којим се Просветно-уметничка група *Чича Илија* представила пожаревачком грађанству

[366] ИАП, *Удружење занатлија и раденика „Слога“ Пожаревац 1893-1950*, кутија 5.
[367] ИАП ПТО 1935 XLIV 515 – молбе за коришћење сале у Дому трговачке омладине у Пожаревцу, због одржавања представа током године, Просветно-уметничке групе „Чича Илија“ Пожаревачкој трговачкој омладини.
[368] Слободанка Цветковић, *Просветно-уметничка група „Чича Илија“ у Пожаревцу – прилог културној и политичкој историји*, 167-178.
[369] *Исто*, 173; ИАП *Слога* 43 1935 1987 – молба Просветно-уметничке групе *Чича Илија* да певачко друштво *Слоге* учествује у позоришном комаду *Девојачка клетва*.

састојао се од извођења државне химне, VI руковети, композиција *Козара, Даворија и Стари дида.*[370]

Уз позоришне комаде организоване су забаве, концерти и игранке. Улазнице за ове програме кретале су се од 2 до 8 динара, односно биле су ниже него у позоришту. Представе и окупљања организовани су у просторијама градских кафана - *Општинске гостионице, Браничева, Златног плуга.* По броју концерата, забава и одиграних позоришних представа изгледа да је интересовање публике за ова дешавања било недовољно.

Главни проблем опстанка и рада била су недовољна материјална средства. Група се издржавала искључиво од чланарине и добровољних прилога. Један од задатака ове групе био је *да колико јој то материјална средства дозвољавају помаже своје незапослене чланове – раднике*.[371]

Нема поузданих података о гашењу Просветно-уметничке групе *Чича Илија.* Последњи помен рада ове групе у *Грађанину* је крајем 1935. Последњи званични документ са потписом председника и овером печата групе, упућен је удружењу *Слога* 10. јануара 1936. године. Такође, Триша Кацлеровић тврди да је у јануару 1937. године основана радничка културно-уметничка група *Абрашевић,* јер је рад културно-уметничке групе *Чича Илија* забрањен за време хапшења почетком 1937. године.[372]

Просветно-уметничка група *Чича Илија*, иако мала по броју чланова и могућностима, ипак је била важна, примећена и призната у Пожаревцу. Засигурно се може рећи да је ова просветно-уметничка група деловала у оквиру друштвено и политички прихватљивих норми. У тренутку када је интензивиран политички рад и ангажовање супротно државним интересима она се угасила. Деловање *Чича Илије* у културном животу Пожаревца значајно је јер је ова група, орјентисана својим деловањем на раднике и грађанство слабијег имовног стања, које није могло посећивати позоришне представе професионалног пожаревачког позоришта

[370] *Исто*, 174; ИАП *Слога* 1936 44 1994 – Просветно-уметничка група *Чича Илија* организовала је забаву за дочек Нове године.
[371] *Исто*, 176.
[372] *Исто*, 176; могуће је да је било тако с обзиром на чињеницу да су на оптужници коју је поднео државни тужилац у Пожаревцу 1937. године била и имена председника и најактивнијих чланова групе. Сви су оптужени да су *тачно неутврђеног дана и године постали чланови Комунистичке партије у Југославији и одлазили на састанке организације, дакле, били чланови удружења које има за сврху ширење комунизма*

нити гостујућих позоришта после 1934. године, задовољавала њихове културне потребе.

Мишљења смо да је деловање пожаревачког позоришта у периоду између два светска рата било један од најзначајнијих облика културног деловања како у односу на значај које је професионално пожаревачко позориште имало у широј регији Србије, тако и у односу на облик свих културних делатности у Пожаревцу. Пожаревачко позориште је имало снагу и успешност једне културне институције.

Значај позоришта за Пожаревац био је огроман. Његова улога била је и едукативна, просветитељска и модернизаторска. Присуство позоришта код становника овог града подстицало је осећај да су део културног света, подстицало је самосвест, стварало осећај за праве вредности, било мотив за нове напоре на сопственом изграђивању. Пожаревац је имао разноврсну публику. Она је слика и прилика провинцијске Србије, напола сељачке, напола грађанске. Ма шта да су били разлози доласка публике у позориште, ма колико репертоар имао или немао уметничку тежину и вредност, остаје чињеница да публика није излазила равнодушна. Позориште је давало подстицај за размишљање и делање. Упорност овог града да има своју позоришну кућу, настојање да је одржи у тешким временима да би у њој неговала духовне вредности, ипак га издваја међу осталим градовима међуратне Србије.

V.4. Штампарије

У периоду између два светска рата у Пожаревцу су радиле три штампарије и то Штампарија *Ђорђа Наумовића* (1897–1941), *Браничево* (1921-1923) и Штампарија *Јадран* (1928–1947).

Штампарија Ђорђа Наумовића најдуговечније је приватно штампарско предузеће у пожаревачком крају; у регистар занатских радњи уписана је 14. јула 1897. године, под редним бројем 14675, а избрисана је 30. марта 1941. године.[373]

Штампарија је 1908. године пресељена *у дућан г. Милорада Карамарковића, преко од Зојине кафане – до Пожаревачке штедионице*.[374] Већ

[373] ИАП, Регистар занатских радњи 1897–1939.
[374] *Окружне новине,* 29. јун 1908, 4.

1909. године Наумовић је технички осавременио своју штампарију: *Штампарија је са две брзе машине, разноврсном групом слова и шара и разним финим бојама. Нарочито је пажња обраћена чистој и техничкој изради, која је нужна при сваком штампарском раду*. [375] Па ипак, на један број захтева пожаревачких аутора Наумовић није могао да одговори; у рукупису збирке *Песме* Влада А. Поповић *многе је речи акцентовао, али у књизи акценти нису штампани, пошто штампарија није имала знаке за акценте.* [376]

Наумовић је био привржен штампарству и штампарским радницима: *У његовој штампарији који се једном уписаше, тај није умео више да мења место, нити да тражи другог послодавца. По двадесет и више година остајали су његови сарадници са њиме*.[377] У штампарији су 1911. године, поред власника Ђ. Наумовића, радили и типографи Божидар Недељковић, Милан Недељковић, Тоша Стефановић и Александар Смиљковић, књиговезац Милан Хаџић и машиниста Александар Николајевић. Наумовићева штампарија имала је непроцењиви значај за развој завичајне периодике. У њој су штампани забавно-поучни и политичко-књижевни листови (*Браничево, Српски грађанин, Грађанин, Истина*) и већи број службених и партијских гласила (*Општинске новине*, 1908–1911, *Пожаревачка самоуправа*, 1908–1910), верских листова и часописа (*Службени весник православне епархије браничевске*, 1929–1931, *Браничевски весник*, 1933–1941, *Светосавски пут*, 1940). Штампани су и бројни правилници и извештаји: *Основна правила Млавске банке за међусобно помагање и штедењу* (1911), *Правила пожаревачке трговачке банке* (1921) и др.

Историја штампарије Ђорђа Наумовића интегрални је део историје културе и књижевности пожаревачког краја прве половине 20. века. Наумовићево издање књиге Луке Зрнића *Митологија старих Грка и Словена* приказано је у часопису *Подмладак*: *Кад ученик прочита ову лепим српским језиком написану књижицу, увидеће како ће му много што шта бити јасније и појмљивије из археологије и скулптуре, а нарочито поезије, не само класичне, него и новије српске поезије*. Објављивањем ове књиге окончан је просветни и књижевни рад Луке Зрнића (1869–1928) у Пожаревцу. Милош Јанковић је прву свеску библиотеке *Будућност*,

[375] *Окружне новине,* 22. новембар 1909, 4.
[376] *Политика,* 14. март 1910, 3.
[377] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 3.

коју је приредио и припремио за штампу у селу Кобиљу 1908. године, штампао у Наумовићевој штампарији: *Носио сам све то Ђорђу Наумовићу, штампару у Пожаревцу, и ту штампао, а поштар би онда на леђима враћао пакет, па опет на леђима носио за читаоце претплатнике...*[378] Наумовић је штампао и књиге Аранђела Илића, Стевана Максимовића, Василија Живковића Ђакона, Косте А. Делинија, Константина С. Бодановића (*Збирка песама за ђаке основних школа*, 1928), Данила Поповића, Бранислава Тодоровића, више годишњих извештаја и правилника, као и две књиге које су незаобилазне за проучавање пожаревачке прошлости *Пожаревац* Миодрага Пурковића (1934) и *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез* Градимира Д. Вуловића (1939).

Након Првог светског рата стасала је нова генерација штампарских радника, међу којима се истицао Владан Симићевић. После смрти Ђорђа Наумовића (1940) штампарију је водила Косара Наумовић, Ђорђева супруга. У регистар штампарских радњи уписана је 30. октобра 1942. године и Штампарија *Наумовић*; реч је о некадашњој штампарији Ђ. Наумовића коју је преузео његов брат Божидар Недељковић.

После Првог светског рата у Пожаревцу су отворене две нове штампарије – *Браничево* и *Јадран*. Штампарија *Браничево* радила је само две године (1921–1923). Налазила се у власништву Саве Љ. Јовановића и Окружне банке, па је позната и као *Банчина штампарија*.

Штампарија *Јадран* основана је 24. децембра 1928. године. Власник је био Стојан Николић, а управник („стручни деловођа") Драгомир С. Николић, Стојанов син. Од 26. априла 1932. године власништво штампарије преузима Драгомир Николић. У овој штампарији штампане су књиге Ђорђа П. Иличића (*Прогутана црква*, 1930), Мирка Драговића (*Свети Сава није спаљен*, 1930), књиге за децу Александра Милићевића и Велимира Н. Вилимановића (*Пролеће и лето*, 1936), докторска дисертација Миодрага Пурковића *Авињонске папе и српске земље* (1934)… Николић штампа дела готово свих писаца који су стварали у Пожаревцу уочи Другог светског рата, а уз штампарију имао је и печаторезницу и књиговезницу. Као штампар књига и листова постао је тридесетих година достојан такмац штампарији Ђорђа Наумовића. У историји штампарства остао је

[378] Предраг Радовановић, 1980, 54.

упамћен по штампању првог дела капиталне студије Илије М. Петровића *Лорд Бајрон код Југословена* (1931). Штампао је и Петровићеву драму *Господарев зет* (1938).

У *Јадрану* су штампани и листови *Одбрана* (1928), *Браничевка* (1930), *Наша ризница* (1930–1931), *Наш лист* (1931–1934), *Млавски гласник* (1931), *Сељак* (1934–1935). Штампан је и један број часописа *Књижевни круг* који је 1931. године, као ученик осмог разреда гимназије у Смедереву, покренуо и уређивао Танасије Младеновић: *Занимљиво је да нисам као гимназијалац ни смео да потписујем тај часопис. Са штампањем је ишло још теже; један број штампан је у Пожаревцу, двоброј у Београду... Онемогућивани смо на сваком кораку, тако да је материјал једнога броја, на пример, морао ићи чак у Скопље, што донекле показује како је тешко било наћи штампарију*.[379] У часопису је била заступљена искључиво социјална литература, идеолошки обојена, па су прилози често цензурисани (*цензура је скоро све бројеве сакатила, брисала стихове, избацивала читаве чланке и то не у рукопису, већ у слогу*). Штампарију *Јадран* спомиње и Радомир Лукић који је у њој надгледао штампање *Наше ризнице*: *Истовремено сам већ од првог броја Ризнице вршио и коректуре и бринуо да се све одштампа исправно. Веома ми је годило да се налазим у штампарији Јадран, која је била тек на почетку рада и да се бринем о часопису, улазећи у штампарске тајне.*

Штампарија *Јадран* радила је и за време Другог светског рата, када су у њој штампани илегални списи. Драгомир Николић поново је своју штампарију регистровао 28. маја 1945. године.[380]

[379] *Књижевне новине*, 27. март 1959.
[380] ИАП, *Регистар занатлија 1897–1945.*

V.5. Штампа

Међу многобројним листовима и часописима забележеним у дугој и богатој традицији издаваштва у Пожаревцу, која почиње 1874. године излажењем првог листа под називом *Сељак,* појављивали су се и дечји листови. Први дечји лист у Пожаревцу појавио се 1886. године под називом *Родољуб - лист за младеж*, излазио је недељно, на осам страница Б5 формата, уређивао га је Милан С. Убавкић, цена му је била 3 динара и штампан је у штампарији Филијале штампарских радника у Пожаревцу.[381] Први дечји лист који се појавио у Пожаревцу у 20. веку био је недељник *Наше новине* (1910), чији је уредник и власник био учитељ Ненад Стефановић.

У периоду између два светска рата у Пожаревцу је излазио дечји лист *Браничевка*. Основали су га 1930. године др Драгољуб Јанковић, лекар и Александар Милићевић, професор француског и српског језика у Пожаревачкој гимназији. Лист је одобрен актом Министарства просвете Одељења за средњу наставу С.н.бр. 12016 од 30. априла 1930. године.[382] Лист је био намењен школској деци, излазио је месечно, осим јула и августа, на осам страница А4 формата, штампан у штампарији *Јадран* у Црквеној чаршији у Пожаревцу. Особеност листа била је да није објављивао огласе, издржавао се од помоћи и продаје, претплатници и сарадници били су углавном ученици основних школа и почетних разреда Гимназије, цена му је била 1 динар за број. *Из сваке пожаревачке основне школе, у сваком одељењу, по пет сиромашних а добрих ученика, на предлог г.г управитеља, добијаће бесплатно Браничевку.*[383]

Прва два броја *Браничевке* уредио је одбор. Као уредници забележени су Александар Н. Милићевић и Константин С. Богдановић. Наредне бројеве је уређивао само Александар Милићевић, професор који је писао и дечје песме и причице. Циљ *Браничевке* је био да *подигне духовни и интелектуални ниво нашег подмлатка, да буде верно огледало и слика културне делатности интелектуалаца нашег места и околине, да верно представи делатност на*

[381] Драган Фелдић, *Први пожаревачки дечји листови, посебно Браничевка*, у: Виминациум 10, зборник радова Народног музеја, Пожаревац, 1995-1996, 231.
[382] Исто, 236.
[383] Исто, 237.

културном пољу нашега места и околине.[384] У листу су сарађивали учитељи из Пожаревца и околине, најчешће Константин С. Богдановић из Костолца, Владислав Медурић, школски надзорник са народним предањима, легендама и занимљивостима из нашег краја, Атанасије Умрихин из Манастирице, Р.М. Тасић који је објављивао поучне чланке, загонетке и ребусе, Градимир Вуловић објављивао је фотографије Пожаревца и околине, за рубрику *Деца-деци* писали су само деца-претплатници на лист, а за рубрику о здрављу писао је Б.Д. Јанковић, лекар. Изашло је само шест бројева дечјег листа *Браничевка.*

Лист за политику, привреду и књижевност *Пожаревачки грађанин,*[385] покренут је као реакција на уређивачку политику редакције *Грађанина*, који се, по мишљењу Војислава Ј. Јовановића, одвојио од уређивачке концепције оснивача Јошке Јовановића и постао режимско гласило. Програм листа (*Наша реч*) објављен је 28. новембра 1931. године.

У листу је негована савремена завичајна књижевност, а нарочито приповедачка проза. Песме су објављивали Данило Л. Поповић и Војислав Богић. У песми *Преко Албаније*, која по форми подсећа на приповетку у стиху и која у поднаслову има назнаку *сличице из нашег повлачења 1915–1916*, Данило Л. Поповић даје атмосферу колективног страдања народа и војске. Војислав Богић оглашава се љубавном поезијом (*Заборави на сан, У вечери*). Приповетке и цртице објављују Александар Д. Ђурић, Миодраг Пурковић, Марко Д. Марковић, Миодраг Јовановић Јошка и др. У реалистичкој приповеци *Парничари* Александра Д. Ђурића долази до изражаја убедљива слика нарави стишког човека. Полазећи од мотива парничења родбине због имовине, похлепе и деоба, Ђурић је у позадини дао и одјеке минулог рата.[386]

Стварносним темама баве се и остали приповедачи. Миодраг Пурковић, иако не занемарује теме из прошлости (*Из књига старостaвних*, *Мујезин акшам виче*, *А била је окупација*), претежно пише кратке приче о конфликтима и

[384] Исто, 238.
[385] Велиша Јоксимовић, *Књижевност Пожаревачког краја, од 1379. до 1961. године*, докторска дисертација у рукопису, 2013; Власник и уредник Листа је Војислав Ј. Јовановић, Пожаревац, год. I , бр. 1 (12. децембар 1931), год. III, бр. 121 (1933). Штампан у Штампарији Војислава Ј. Јовановића у Београду.
[386] *Пожаревачки грађанин*, 6. мај 1933.

карактерима из савременог живота (*Каприц*, *Мала Шпањолка погађа*, *Неверство г. Симине жене*, *Поноћно звоњење*, *Са славе*, *Ситница*, *Тактика*, *Самоубица*).[387]

Још су веће тематске новине прозе Марка Д. Марковића, учитеља из Набрђа, вероватно и најзначајнијег прозног писца у листу. Марковић се бави темама из социјалног миљеа, наглашавајући немаштину, беду и глад, али и утицај окружења на поступке људи. У приповеци *Невоља* обрађује мотив проституције, који је у завичајну књижевност увео Сава Протић Јованов. Писац ову појаву тумачи друштвеним околностима. Марковић је писао и прозу инспирисану народним веровањем (*Кућење као један велики грех*). Људима са дна бави се и Миодраг Јовановић Јошка.

У листу су објављене и две значајне студије Илије М. Петровића и Миодрага Пурковића. Петровић је у раду *Први Југословени у Америци* писао о првим Србима, Хрватима и Словенцима на америчком континенту. Рад је 1933. године објављен као посебна књига (*Они који не осташе овде*). И Пурковићева студија *Бугарско–српско зближење кроз векове* преузета је из листа и објављена као посебно издање 1932. године. Разматрајући српско-бугарске односе од деветог до двадесетог века, Пурковић спомиње и историјске и политичке неспоразуме, сукобе и ратове, али у први план ставља чиниоце који суштински повезују два народа (језик, народни живот, обичаји, вера, култура).[388]

Чланке о друштвеним, политичким и културним збивањима објављивали су Александар Д. Ђурић (*Пожаревац пре сто година*, 14. јануар 1932), Миленко Стојановић (*Ђура Јакшић у Пожаревцу*, 1932, бр. 59), Михајло Миладиновић (*Алекса Крајинац*, 7. фебруар 1832; *Седамдесетогодишњица пожаревачке гимназије*, 7. јануар 1933), Војислав Живковић (*Технократија*), Живота Милојковић (*Криза наше земљорадње*), Војислав Јовановић, Војислав Богић. Лука К. Лазаревић, у тексту *Педесета је година* (1933) пише о спровођењу радикала, осумњичених за сарадњу са учесницима Тимочке буне у Пожаревац на издржавање затворске казне. Позоришне хронике писао је Миодраг Јовановић Јошка. У чланку *Од чега пати Пожаревац* (1933) Миодраг Пурковић расправља

[387] *Пожаревачки грађанин*, 1932,35, 2–3.
[388] Велиша Јоксимовић, *нав.дело*; Пасусе о првој српској царици, жени цара Душана, која је била Бугарка и једина жена која је ступила на тле Свете Горе, Пурковић је неколико деценија касније развио у обимну књигу *Јелена, жена цара Душана*. О српско-бугарским односима расправљао је и у тексту *Југословенство Ал. Стамболијског.*

о духовном стању града. Његови су закључци суморни: *Пожаревац чами као осуђеник на вечиту робију*. Пурковић сматра да су за лоше стање у пожаревачкој култури одговорни интелектуалци који нису везани за град или одлазе из града, али и чаршијски менталитет (*Пожаревац пати од ... оспоравања туђих способности и недавања својих).*

Од 1933. године лист Војислава Ј. Јовановића излазио је у Београду под називом *Слободни грађанин*, али је престао да се бави пожаревачким темама.

Новембра 1933. године појавио се у Пожаревцу први број антифашистичких недељних новина *Наш лист - за привредни и просветни напредак града и села* који је, са краћим прекидима, излазио до средине 1936. године. Укупно је штампано око 100 бројева, а тираж листа износио је до 2000 примерака. На челу листа налазио се редакцијски одбор различитих политичких схватања, у саставу Миодраг и Горица Јовановић, др Војислав Дулић, Стојан Фитликовић, Драги Владисављевић, Миша Обрадовић и Борко Стошић, а одговорни уредник је био Миодраг Јовановић.[389] Лист је штампан у штампарији *Јадран,* био је под непосредним утицајем комунистичке партије преко Велизара Косановића, Веселина Маслеше, Отона Крсмановића и других и најпре је објављивао текстове против фашистичке идеологије уопште, о положају интелектуалаца у фашистичкој држави, о положају ситних, средњих сељака и радника у таквој држави, доносио је написе против председника општине Душана Живојиновића, позивао на синдикалну борбу радника, на оснивање радничко-сељачке партије, у рубрици *Вести* доносио је актуелности из живота Совјетског савеза.[390]

Новине су, такође, писале о разним проблемима града и околине, као о штети коју наноси плављење река Могиле и Млаве и о потреби регулисања њиховог тока, о могућностима развоја индустрије у граду, о проблему незапослености, о комуналним проблемима; у рубрици *Лекарски савети* давана су практична упутства о чувању од разних болести, о симптомима болести и начину њиховог ширења, дају се савети жени са села приликом трудноће, после порођаја и слично. Новине су водиле пропаганду у корист оснивања здравствених

[389] Предраг Радовановић, *Антифашистичке новине Наш лист и њихов значај*, у: Пожаревачки алманах (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957, 62.
[390] Исто, 63-66.

задруга, јер је то била добра форма продора комунистичке партије на село, а престале су да излазе средином 1936. године.[391]

Према доступним подацима, у периоду између два светска рата, у Пожаревцу је, поред месечних, у континуитету излазио и један локални недељни лист.[392]

Код пожаревачких продаваца новина, поред *Политике, Правде* и осталих дневних, недељних и месечних листова штампаних у Београду и другим српским градовима, могао се набавити и лист *Грађанин* који је изазивао интересовање и знатижељу мештана, а која чињеница је сврставала Пожаревљане у ред урбаних средина које су спознале благодети штампе као цивилизацијске тековине и индикатора модернизаторског помака. Пожаревац као град у снажном привредном, демографском и просветно-културном успону и као административно-управно седиште пожаревачког среза, имало је свој лист који је унео дух у друштвени живот града, подстичући његову динамику, лагано потискујући уличну гласину деценијама уврежену у менталитет, начињући чувану приватност у породичним и пословним односима, доприносећи на тај начин либерализацији трговине, занатства, културних токова, друштвених навика, заводећи својеврсну контролу јавног мњења над радом општинске управе, подстичући колективну свест о потреби унапређења квалитета живота у граду решавањем комуналних проблема итд.

*Грађанин ј*е био лист за политику, привреду и књижевност који су покренули и одржавали пожаревачки радикали. Први број изашао је 25. новембра 1887. године. Излазио је у прекидима све до 1941. године. Први пут је обустављен 1895. године да би поново био обновљен 1900. године када је једно време излазио под називом *Српски грађанин*. Током Првог светског рата није излазио, да би био обновљен тек 1924. године и од тада без прекида излази до 06. априла 1941. године. Драгиша Лапчевић, један од његових најстаријих сарадника, бележи у

[391] Исто, 66.

[392] У међуратном периоду, у Пожаревцу су излазили следећи месечни листови: *Учитељска борба* (орган Клуба учитеља социјал-демократа, уредник Драгиша Михаиловић, 1911-1914, 1919-1921), *Демократа* (орган Демократске странке власника Ранковић Драгутина, 1921-1923), *Браничевски весник* (религиозно-просветни часопис Епархије Браничевске, уредник Богдан Жиропађа, 1933-1941) итд. у краћем временском периоду, као и недељни лист *Грађанин* (1887-1895, 1900-1914, 1924-1941); ИАП, *Периодика Браничева 1875-1941*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2002.

Грађанину 1927. године да *му је име дато у знак сећања на француску револуцију, јер је у грађанину требало гледати слободног човека у политичким правима.*[393] Један од оснивача листа и његов први уредник био је Јован С. Јовановић – Јошка, истакнути пожаревачки радикал. У име Радикалне странке власници су били Михаило Костић и Ђорђе Наумовић.[394] *Грађанин* је штампан ћирилицом у познатој пожаревачкој штампарији Ђорђа Наумовића, лист је у графичком погледу био професионално уређен.[395] Излазио је четвртком и недељом, коштао је 1 динар, тромесечна претплата износила је 25 динара, полугодишња 50 динара, а годишња 100 динара. За време свог постојања променио је 13 главних и одговорних уредника, а у међуратном периоду лист је уређивао Милорад Радовић – Раул.

Настојећи да стекне симпатије што ширег круга читалаца, уредништво је из броја у број уводило нове рубрике, а најчешће су биле *дневне вести, спорт, из медицине, пијачни барометар, питалице, писма читалаца,* затим разна обавештења, огласи, рекламе и сл.

У духу интегралног југословенства *Грађанин* је појашњавао бројна политичка питања оштро иступајући према политичарима странака чија је делатност била забрањена 6. јануара 1929. године (*политичким људима*), окривљујући их за *злоупотребу националног рада, за ускостраначке и личношићарџијске интересе, позивајући омладину да се појави на политичкој позорници.*[396] Такође, лист на својим страницама после увођења шестојануарске диктатуре, окривљује за све невоље Краљевине СХС/Југославије парламентарни систем који *дискредитује сам себе, који се претворио у роман у коме су се утркивали малим делом поштени и паметни, а већим делом неваљалци, глупаци и простаци, да буду главни јунаци*.[397] Окривљиван је и народ који је изабрао

[393] ИАП, *Периодика Браничева 1875-1941*.
[394] Ђорђе Наумовић, власник и штампар листа *Грађанин*. Од ране младости је припадао Радикалној странци, био је у врховима месне, среске и окружне партијске хијерархије. Године 1900. преузео је *Грађанин* кроз који је Радикална странка *сејала идеологију радикалну те хармонично допуњавала живу реч где она није могла да стигне*. Радикална странка се, повинујући се законским прописима о забрани и распуштању странака и удружења јануара 1929. године, повукла са политичке сцене без отпора, али је очигледно да је тај основни правац Странке у овом периоду преузео лист *Грађанин*; ИАП, *Грађанин*, 46/1931.
[395] Вук Драговић, *Српска штампа између два рата – Основа за библиографију српске периодике 1915-1945, I*, Београд, 1956.
[396] ИАП, *Грађанин*, 2/1929.
[397] ИАП, *Грађанин,* 3/1929.

погрешне људе што *значи да је сам грешио и ради њихове неспособности није могао протествовати.*[398] *Грађанин* је редовно позивао Пожаревљане на свечаност прославе рођендана Њ.В.Краља и Дана Уједињења, чији је програм прославе био одређен од суда општине пожаревачке и објављен на насловној страни листа у неколико бројева.[399]

Читаоци са села са нарочитом пажњом ишчитавали су чланке који су третирали она питања која су их највише интересовала, као што су савети среског пољопривредног референта и других стручњака за побољшавање приноса и унапређење производње, указивање на потребу оснивања пољопривредних читаоница у којима ће сељак добити *шире народно просвећивање и подићи своје пољопривредно образовање путем предавања из пољопривреде, хигијене, домаћинства,*[400]о виноградарству и коњарству, задругама, пијачним извештајима и др.

Новине су редовно информисале Пожаревљане о активностима општинских власти. Попут правог барометра градског јавног мњења, са страница листа упућивана су општинској управи кратка питања о разним проблемима које је она, у интересу грађана, требало да реши, попут оних *када ће нас полицијска или општинска власт заштитити од свакодневног терора појединих бекрија*?

Поклоници књижевности и ученици гимназије и осталих пожаревачких школа, на страницама *Грађанина* могли су сазнати нешто више о великанима југословенске књижевности, прочитати приказ неке нове књиге, чланак о поселима, итд.

Тежећи унапређењу здравственог нивоа, културе и свести својих читалаца, у уредништву су значајну пажњу поклањали темама из медицине објављујући низ поучних текстова и тиме посредно доприносили побољшању општих здравствених и хигијенских прилика у многим домаћинствима.[401]

Чести су били и прилози о спорту[402] и соколству, о позоришту,[403] читаоници, занимљивости из живота руских емиграната у Пожаревцу, о

[398] ИАП, *Грађанин*, 14/1929.
[399] ИАП, *Грађанин*, 101/1931.
[400] ИАП, *Грађанин*, 18/1930.
[401] ИАП, *Грађанин*, 1930.
[402] ИАП, *Грађанин*, 18/1930; лист је доносио извештаје са утакмица – најпопуларнији је био фудбал, па атлетика, бициклизам и женски рукомет тзв. хазена.

тешкоћама радника и напорима усмереним ка побољшању њихових животних и радних услова и слично.[404]

Грађанин је објављивао и информације о економско-финансијској кризи, отварању ловне сезоне у Пожаревачком срезу, постављању нових судијских приправника у Среском суду, опасностима по мир у Средњој Европи, седницама већа Дунавске бановине, о привредним сајмовима у Љубљани, Загребу, Осијеку за које је Генерална дирекција одобравала повластице за железнички превоз за посету Пожаревљанима.

Схватање да „ко оглашава тај напредује" лагано је преовладавало у свести носилаца привредних токова у Пожаревцу, нарочито трговаца и занатлија који су међу првима спознали моћ рекламе, тако да је последња страница *Грађанина* била намењена комерцијалним огласима и рекламама. Читаоци су тако обавештавани о понуди пржене и млевене кафе, шећера, пиринча, уља, бомбона, чоколаде, рума, ликера, о разним производима у радњама *Павловић и Мирковић*, о обући *најновијих фазона*, разним врстама сапуна, шеширима „за господу и даме", штофовима и готовим мушким оделима, дамским капутима, мантилима и костимима *по најнижој цени и најбољој изради*.[405]

На новинским ступцима оглашавани су станови и локали за издавање, лекарске услуге и итд. Они су коришћени и за исказивање јавних захвалности установама или појединцима, за честитања поводом разних празника, јубилеја, породичних слава, обзнањивање парастоса и помена, оглашавање продаје имања, кућа или локала путем лицитација.[406]

Са посебним узбуђењем читане су вести из „црне хронике" о разним пљачкама, убиствима, тучама и другим криминалним догађајима који су распаљивали машту читалаца доприносећи стварању разних верзија једног истог догађаја, као и изрицању осуда и лицитирања кривичним санкцијама пре одлуке судских органа.

Грађанин је својим читаоцима препоручивао часописе и листове из разних крајева Краљевине Југославије, а посебно оне који су пропагирали југословенство

---

[403] ИАП, *Грађанин*, 17, 28, 37, 45, 51, 56, 70/1929.
[404] ИАП, *Грађанин*.
[405] ИАП, *Грађанин,* 51/1919, 60/1926, 4/1927.
[406] ИАП, *Грађанин*, 84/1926.

- *Јужнословенска мисао, Југословенски гласник* и др. Тако је новембра 1929. године лист донео обавештење о условима претплате на недељни преглед штампе који издаје Централни Пресбиро Председништва Министарског Савета у коме су сабрани изводи из чланака о актуелним политичким, економским и културним проблемима. Поред тога, препоручивани су листови који су доприносили народном просвећивању. Даме су редовно могле да сазнају да је изашао нови број *Женског листа* из Загреба или *Нови живот* из Загреба, лист за безалкохолну културу, као и *Здравље*, месечни лист за здравствено просвећивање под највишом заштитом Њ.В. Краља Александра.

Лист *Грађанин* је био својеврсно обележје и хроничар једног динамичног периода у прошлости Пожаревца, у коме је он начинио дефинитиван отклон од паланке оријенталног типа и окренуо се узорима Београда и Европе. Упркос ентузијазму и залагању уредништва *Грађанина* да лист задржи ниво читаности и континуитет излажења, 06. априла 1941. године, након изласка последњег броја, лист је угашен.

V.6. Биоскопи

За „покретне слике“ као ново светско чудо чуло се у Пожаревцу крајем 19. века. Приче о великом платну на коме се виде људи, возови, фијакери и коњи у покрету, знатижељној пожаревачкој чаршији препричавали су „школци“ по повратку из Беча, Париза и других заподноевропских градова и трговци који су на неком од својих пословних путовања имали прилике да се упознају са „седмом уметношћу“. Њихове импресије код многих су будиле неверицу, узбуђење и знатижељу. На овај доживљај житељи Пожаревца морали су да причекају до 1909. године када је десетак година након пројекције у Београду, према сазнањима утемељеним на сећањима старих Пожаревљана, у вароши први пут гостовао путујући биоскоп.[407]

[407] Драгољуб Бакић, *Пет векова Крагујевца*, Крагујевац, 1972, 193; Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, 219.

Биоскоп *Тодора Најдановића – Неготинца*[408] давао је пројекције у хотелу *Гранд* од 1909. године. Програм биоскопа састојао се од осам тачака, осам кратких филмова. Почетак представа био је у *9 часова увече, а цене улазницама су биле за прво место – један динар, а за друго – педесет пара.*[409]

Од 1911. године у сали хотела *Берза* давао је представе *Амерички биоскоп*.[410] Представе су биле сваког дана са почетком у 8.30 сати увече, а цене улазница биле су само један динар и шездесет пара. Уз живо рекламирање у локалној штампи,[411] биоскоп је приказивао и филмове колорисане руком, као што су били *Савели – Завера против Наполеона III* и *Клеопатра.*[412]

Почетком 1912. године у Пожаревцу постоји сталан биоскоп у хотелу *Браничево*. То је и први домаћи биоскоп који је имао и новине – огласе слика са текстовима на тамном пољу и српском језику. Вредни Пожаревљанин Мика Ж. Стефановић – Џинџа учинио је много труда да отвори заиста модеран биоскоп који је, према рекламирању, у техничком погледу, са јасним и мирним сликама потпуно конкурисао београдским биоскопима.[413] Представе је давао средом, четвртком, суботом и недељом од 8.30 сати, а четвртком и недељом било је још и дневних представа са почетком у 3 сата поподне. Цене улазница за дневне представе биле су педесет и тридесет пара, упола ниже него за вечерње пројекције.[414] Овај пожаревачки биоскоп имао је уговор са највећом светском фабриком за производњу и набавку филмова *Пате Фрер* из Париза о *испоруци филмова најновијег датума уз то да досадашњи написи на страном језику као објашњења на сликама буду чисто српски исписана.*[415] Поред страних филмова, биоскоп је приказивао и кратке филмове из наше средине, као *Београдски корзо,*

---

[408] Тодор Најдановић Неготинац је родом из села Јасенице код Неготина. Био је човек немирна и предузимљива духа. Почетком века његов немирни дух га је одвео на нови континент. Живећи једно време у Америци успео је да набави покретни биоскоп 1908. године. По повратку у Србију, почео је најпре у Неготину, па и у већим градовима, да приказује „живе слике" – кратке неме филмове са Макс Линдером и Морисом Леманом. Од дужих филмова приказао је ратни филм *Битка за Порт Артур*. Поред тога, Најдановић је имао и менажерију дивљих животиња коју је такође приказивао; Босиљка Слијепчевић, *Кинематографија у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини 1896-1918*, Београд, 1982, 32-33; Драган Фелдић, *нав.дело,* 220.

[409] ИАП, *Грађанин*, 39/1909.

[410] Босиљка Слијепчевић, *нав.дело*, 34.

[411] „Слике се изводе без треперења, као у природи". Драган Фелдић, *нав.дело*, 222.

[412] ИАП, *Грађанин*, 33/1911.

[413] Босиљка Слијепчевић, *нав.дело,* 54.

[414] ИАП, *Грађанин*, 9/1912.

[415] ИАП, *Грађанин*, 13/1912.

Богојављање у Београду, Долазак у Београд првог транспорта бугарских официра, Пад Скадра, Долазак у Београд српских рањеника после мучког напада бугарске војске,[416] *Титаник* и др.[417] Биоскоп је живо рекламирао све филмове, а нарочито је био бучан у рекламирању *највеће уметнице на свету госпођице Асте Нилзен са Краљевског данског позоришта која игра у филму У последњем моменту.*[418]

Почетком 1913. године модерни биоскоп је наставио да даје представе, али у хотелу *Српска круна*. Тада су приказивани филмови *Маршираље српске војске Ниш, Врање, Зибевци, Куманово и Велес* или *Циганска свадба* (снимак са београдске Аде Циганлије).[419] Занимљиво је да су посетиоци биоскопа захтевали од директора истог да *забрани дамама да долазе на представе са шеширима јер с тим сметају гледање осталим гостима.*[420] У хотелу *Браничево* прорадио је нови биоскоп – *Гранд биоскоп Едисон,* тако да је Пожаревац, у то време, имао два стална биоскопа.[421] Из листа *Грађанин* се види да се у Пожаревцу дају филмови као и у Београду, па тако и филмови домаће производње Боторића, Браће Савић, Богдановића. Лист је наклоњен биоскопу: *ми топло препоручујемо ову корисну и поучну установу грађанству и околини*, пише *Грађанин. Модерни биоскоп у Пожаревцу је једина установа која пружа просветну поуку и забаву у сваком погледу*.[422]

Биоскопске представе у организацији аустроугарских власти одржаване су и за време окупације Пожаревца.[423] До својеврсне популаризације филмске уметности у овој средини дошло је у периоду између два светска рата.

Српска филмска сцена представља скуп појединачних подухвата филмских заљубљеника. Био је то резултат филмског ентузијазма, аматеризма, али и поред свих недаћа српски продуценти су успевали да одрже квалитет у филмској производњи. Многа филмска остварења тог времена добијала су бројне похвале и нимало нису заостајала за најзначајнијим делима светске филмске индрустрије.

[416] Босиљка Слијепчевић, *нав.дело,* 55.
[417] ИАП, *Грађанин*, 16/1913.
[418] Драган Фелдић, *нав.дело*, 222.
[419] ИАП, *Грађанин*, 17/1913.
[420] ИАП, *Грађанин,* 5/1913.
[421] ИАП, *Грађанин*, 19/1913.
[422] ИАП, *Грађанин,* 1912; Босиљка Слијепчевић, *нав.дело,* 207.
[423] Приказивани су неми комични филмови америчке продукције. Д. Обрадовић Кондис, *Живе слике – чудо на великом платну*, 1983.

Колико је тада бављење филмом у финансијском смислу било ризично на нашем простору говори и податак да је филмско предузеће Михајла Мике Поповића, после снимања филма *Са вером у Бога*[424] убрзо банкротирало.[425]

Почетком треће деценије 20. века филмови су приказивани у просторијама хотела и кафана. Наиме, тежећи да побољшају пословање, неки пожаревачки угоститељи доводили су повремено путујуће биоскопџије који су приказивали комичне филмове са великанима немог филма: Бастер Китоном, Чарли Чаплином, Станлиом и Олиом, Конрадом Фајтом, Глоријом Свансон итд. Публика је седела за кафанским столовима и током пројекције била послуживана кафом, разним пићима и мезетлуцима, а да би угођај био потпун ангажоване су и капеле које су звуцима својих виолина стварале посебну атмосферу. По овој врсти забаве посебно на гласу били су хотели *Српска круна, Гранд, Берза, Браничево*.[426] У сали хотела *Браничево,* на пример, приказан је филм *Љубав је јача од смрти*, историјска драма у шест чинова. Године 1926. у хотелу *Српска круна* отпочео је са радом *биоскоп Оријент великом пројекцијом Багдадски лопов.* Почетком 1927. године у хотелу *Златни плуг* радио је биоскоп *Шухарт,* тако да је Пожаревац имао три стална биоскопа.[427]

Четири године након што је децембра 1929. године у Загребу први пут на југословенским просторима приказан звучни филм, овај технолошки напредак у кинематографији имали су прилике да на платну хотела *Српска круна* виде и житељи Пожаревца.[428] Појава тон-филма оставила је без посла биоскопске свираче, а увела улогу „читача“ који је публици ненавикнутој да прати текст превода на платну или пак неписменим гледаоцима, читао оно што изговоре филмски актери.

На биоскопским платнима пожаревачки љубитељи филмова могли су погледати бројна остварења америчке и европске филмске индустрије разних

[424] Ово остварење, које одсликава страдање српског народа, сматра се најбољим српским филмом у периоду између два светска рата.
[425] Горан Митић*, Век филма Елипса*, у: Филмови које смо волели, 1947-1980, каталог изложбе, Медија Центар „Одбрана“, Београд, 2012, 10.
[426] ИАП, *Грађанин*, 101/1926.
[427] ИАП, *Грађанин*, 1927.
[428] Експанзију звучног филма и потискивање немог најбоље илуструју подаци о заступљености тон-биоскопа у Југославији почетком четврте деценије 20. века. У 1932. години било је 184 звучна и 154 немих, да би већ после три године број звучних биоскопа порастао на 263, а немих опао на 55; *Филмски годишњак* 1936, Београд, 1936, 7; Мирољуб Манојловић, *Срби и Грци са посебним освртом на Грке у Пожаревцу*, 175-203.

жанрова, а најгледанији су били филмови комичног и љубавног садржаја. Нарочиту пажњу изазивали су *Бен Хур, Мата Хари, Ана Карењина, Луана – рајска птица, Козаци, Дама с камелијама, Лукреција Борџија, Ромео и Јулија, Легија странаца, Јадници*, као и филмови у чијим главним ролама су се појављивали комичари Тантолини, Пат и Паташон, Макс Линдер, Чарли Чаплин, Ме Вест, Марлена Дитрих, Пола Негри, Џон Џилберт, Клерк Гебл, Роберт Тејлор, Симона Симон, Ширли Темпл, Гари Купер, а уздахе код „нежнијег пола" посебно је измамљивао Рудолф Валентино.

Интересовања су изазивала и остварења југословенске кинематографије, која се налазила „у повоју" – неми документарни филмови попут *Плаве гробнице, Плитвичких језера, Кајака на Дрини, Излета на море, Орлова Јадрана,* итд. Симпатије публике уживали су домаћи глумци: Светислав Петровић, Славко Воркапић, Тино Патиера, Звонимир Рогоз, Воја Ђорђевић, а својом популарношћу посебно се истицала Ита Рина.[429]

О томе колико је филм „заразио" Пожаревљане свих узраста и социјалних слојева, сведочи и чињеница да су током тридесетих година прошлог века у Пожаревцу радила три стална биоскопа и то у хотелима *Златни плуг, Српска круна и Браничево*.[430] Испред сваког улаза у биоскоп био је постављен плакат који је обавештавао гледаоца ко игра главне улоге, ко музиком прати филмове, колико коштају улазнице и када почињу представе. Имена редитеља бележе се тек почетком двадесетих година 20. века. Кратки садржаји филмова штампани су четрдесетих година прошлог века, а обичај да гледалац, уз купљену улазницу, добије и каталог одржао се до седамдесетих година.[431]

Осим већ стандардних жанрова, комичних и љубавних садржаја, у годинама пред Други светски рат популарност све више стичу филмови који обилују пуцњавом и акцијама *од којих је присутнима у сали застајао дах*, амерички вестерни, сторије о Тарзану и они у којима је главну улогу играла Грета Гарбо, *када су били редови да се купе улазнице*.[432]

---

[429] *Југословенски филмски алманах*, Београд, 1933, 68-75.
[430] ИАП, *Грађанин* за 1927.
[431] Милан Шпичек, *Помахнитали воз,* у: Филмови које смо волели, 1947-1980, каталог изложбе, Медија Центар „Одбрана", Београд, 2012, 8.
[432] *Филмски годишњак 1937/1938*, Београд, 1938, 104.

Биоскоп, као нови облик масовне забаве и филм као продукт модерне културе, унели су у прилично патријахалну средину каква је била пожаревачка, промене односа према забави и слободном времену, рушећи ригидни пуританизам, етичке и педагошке принципе на којима је почивало тадашње друштво.[433] Сцене насиља, убистава и „слободнијег“ односа међу половима, изазивале су, осим емпатије, и опречна мишљења о утицају филма на формирање људског карактера, посебно младих. Док су једни са одобравањем прихватали новотарије са целулоидних трака, дотле су поједини ђачки родитељи, а и школске власти са забринутошћу коментарисале ефекте „кинематографског бума“. Стога је по школама била заведена „интерна цензура“, тако да су ученицима читане наредбе којима се дозвољавало или забрањивало гледање филма који се тих дана приказивао у неком од биоскопа. Неретко је испред биоскопских врата дежурао и директор школе и контролисао поштовање наредби о забрани. Ученицима је такође забрањивано посећивање вечерњих пројекција које су почињале после 20 сати.[434]

Неки савременици посматраног периода филм сматрају „новом религијом“. Изазивао је велике критике, како од стране поборника традиционалних вредности тако и од стране ангажованих интелектуалаца, који су сматрали да већина филмова који се приказују даје лажну и површну слику света, која онемогућава народу да размишља о правим економским и друштвеним проблемима. И поред тога што су најпопуларнији били комерцијални филмови, без веће уметничке вредности, јавност је са великом пажњом пратила и најпознатија уметничка дела тренутка, какви су, на пример, филмови Фрица Ланга. Шестојануарски режим је и у погледу филмова имао велике амбиције. Рестрикцијом увоза покушао је да заштити и ојача домаћу производњу, али се тај покушај разбио о отпор међународних (америчких) дистрибутера. Неуспех заштите домаће филмске производње указује на немогућност замене предуслова за модернизацију државном интервенцијом.[435]

---

[433] Дејан Косановић, *Почеци кинематографије на тлу Југославије 1896-1918*, Београд, 1985, 61.
[434] Исто, 61.
[435] Предраг Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, 442.

V.7. Фотографија

За град у Србији друге половине 19. века какав је био Пожаревац није необично што је првог фотографа добило у лику Јована Влаховића. Фотографска радионица Јована Влаховића у Пожаревцу од 1871. године била је на гласу, позната по портретисању многих житеља вароши, из које су изашле многе фотографије добре занатске израде, формата визит-карте, са допојасним портретима или групама старих Пожаревљана.[436]

У Пожаревцу су се врло рано јавиле разгледнице са репродукованим фотографским сликама. У време изградње вароши према првом регулационом плану 1894. године грађена је зграда *Душманића апотека*, која је овековечена фотографском сликом. Такође, 1898. године фотографијом је овековечена свечаност откривања споменика Књазу Милошу у градском парку и велелепно здање Начелства из 1889. године, а која су репродукована на разгледницама.[437]

Током Првог светског рата у Пожаревцу је радио фотографски атеље Милана Димитријевића, у коме су се чланови породица појединих заробљених Пожаревљана, углавном супруге са малом децом, фотографисали и слике слали својим мужевима у Бугарску. Када су 1920. године у новој држави Краљевини СХС протоколисане занатске радње, међу њима нема фотографске са именом Милана Димитријевића.[438] Такође, током овог рата као фотограф фотографске секције Врховне команде српске војске радио је први прави Пожаревљанин фотограф Драгољуб Драга Павловић.

Драга Павловић је био први фотограф који је са својом камером излазио ван атељеа и фотографисао догађаје и личности у граду Пожаревцу. После рата, наставио је рад у својој фотографској радњи коју је протоколисао 4. фебруара 1920. године. У њој је правио велике фотографије *таблое* на којима су овековечени многи житељи пожаревачки. После две године од протоколисања фотографске радње, мајстор Драга Павловић је отворио нови фотографски атеље у главној пожаревачкој чаршији – Црквеној чаршији: *На знање, извештавам п.*

[436] Драган Фелдић, *Фотографија у Пожаревцу и околини*, Пожаревац, 2009, 18.
[437] Ове разгледнице *Душманића апотека* и *Откривање споменика Књазу Милошу Обреновићу* чувају се у збирци разгледница у ИАП.
[438] ИАП, *Књига за упис занатлијског еснафа за варош и срез Пожаревац – фотографи.*

грађанство да сам отворио моју нову фотографску радњу у главној чаршији до апотеке Ристића. Снабдевен најбољим апаратима и материјалом кога сам још на солунском фронту набавио директно из Париза а уз то мој досадашњи рад као и одликовање Врховне Команде за рад у секцији за време рата довољна су гаранција да ће сваки бити потпуно задовољан. Увеличавам слике на најмодернији начин и за најкраће време, Драга Павловић.[439] Фотографска радња Драге Павловића радила је до 1935. године.

Дакле, после Првог светског рата пожаревачки фотографи морали су да протоколишу своје радње у новој држави. Током 1920. године то су учинили Драга Павловић, Душан Живојиновић, Михајло Симић, Градимир Вуловић.[440] У својим фотографским радњама задовољавали су различите потребе суграђана за фотографисањем. Радили су све врсте фотографија, од оних најмањих за легитимације и друге документе, па до оних великих, кашираних на картонима посебне и лепе картонажне израде. Израђивали су и *таблое* разних корпорација, спортских друштава и сл. На некима од њих остављали су отиске својих штамбиља као доказе ауторства, а свакако и дискретног рекламирања. Пожаревачки фотографи најрадије су радили ђачке слике – снимали су ђаке многих одељења и разреда пожаревачких школа, са својим учитељима и професорима - разредним старешинама, затим венчане фотографије, фотографије познатих пожаревачких трговаца и занатлија пред њиховим радњама у Табачкој или Црквеној чаршији, фотографије власника пожаревачких кафана и хотела и њихове посетиоце, младе војнике у својим радњама и др.

Тридесетих и четрдесетих година 20. века у Пожаревцу је радило више фотографа који су добијали дозволу за рад од Начелства Среза пожаревачког и то: Живојиновић и Симић 1920. године (у улици Доситејевој 5), Светислав Плетњев 1933. године (Краљице Марије Трг 14), Војислав Јосимовић 1933, Лаковић Нудл Марија 1934. године (Краљева 22), Милан Стикић 1934. (Бранков трг 21), Милутин Адамовић 1937. (Душанова 5) и Војислав Грујић 1938. године (Цветни трг 14).[441] Фотографије направљене у радњама неких од ових фотографа као знак

[439] Драган Фелдић, *нав.дело,* 104.
[440] ИАП, Удружење занатлија среза Пожаревац, *Књига за упис чланова Занатлијског еснафа за варош и Срез Пожаревац – фотографи.*
[441] Драган Фелдић, *нав.дело*, 117; Градимир Вуловић, *нав.дело*, 44.

распознавања имају отиснуте штамбиље на полеђинама. На занимљивој фотографији овековечене су чланице пожаревачког Кола српских сестара, костимиране свесловенским костимима, снимљеној о њиховој традиционалној ускршњој забави 1936. године, на којој се налази отисак штамбиља *Фото Студио Стикић Пожаревац*.[442]

На полеђинама фотографија направљених првих дана рада ортачке радње *Живојиновић-Симић* отискиван је штамбиљ са текстом распоређеним у три реда *Фотографија Живојиновића и Симића, Пожаревац.* Таква је фотографија свршених ученица Занатске школе Пожаревачког женског друштва, снимљена у школском дворишту маја 1921. године, као и фотографија на којој је приказан део изложбе са женским хаљинама и костимима сашивеним умећем и трудом полазница курса кројења и шивења из 1921. године.

Са фотографија из тог времена види се нешто и од опремљености њиховог фотографског атељеа. Позадину на снимцима најчешће је представљао велики *рикванд* са осликаним ентеријером. Присутни су и поједини бело обојени комади мобилијара, тепих на поду, што се најбоље уочава на фотографијама младе Босе Симић, костимиране за маскенбал који је приређивало Друштво пријатеља Француске 1927. године. Све до Другог светског рата и окупације Пожаревца могао се виђати такав њихов штамбиљ на полеђинама фотографија Пожаревљана.

Прва жена фотограф у Пожаревцу била је Милка Антић која је раних двадесетих година 20. века држала сопствену угледну фотографску радњу. На њеним фотографијама био је отиснут печат у облику елипсе са текстом *Модеран фотографски атеље Милка-М.Антићка-Пожаревац.* Тих година многи угледни Пожаревљани били су муштерије фотографског атељеа *Милка.* Атеље је за позадину имао велики, осликани *рикванд*, а коришћена је и драперија, на поду је био вунени ћилим домаће израде што се уочава са фотографије петорице пожаревачке господе. У зимским дугим капутима, са борсалино шеширима и модерним качкетима, са рукавицама и камишнама преко лакованих ципела, овековечени су Драгољуб Митић, власник познате трговине са гвожђарском, стакларском, порцеланском и фарбарском робом, и његове колеге трговци. [443]

[442] Драган Фелдић, *нав.дело,* 120.
[443] *Исто,* 129.

Фотографска радња у Пожаревцу на име Градимир Вуловић протоколисана је априла 1923. године. На његовим фотографијама из тог времена запажа се осликани *рикванд* и наборана завеса, ћилим са једноставним шарама, различити штамбиљи овалног облика отиснутих на полеђинама фотографија, на којима су текстови *Фотограф Град.Вуловић Пожаревац* или *Градимир Вуловић фотограф Пожаревац.* Осим у атељеу, Градимир је фотографисао и у екстеријеру, као што је фотографија Црквене општине у Александровцу из 1924. године, фотографије ученика пожаревачких школа са професорима, фотографије трговаца и њихових радњи, фотографије архитектуре некадашње вароши и сл.[444]

Техничка и електротехничка радња *Трудић-Пожаревац* све до Другог светског рата је снабдевала потребном фотоопремом фотографске радње у Пожаревцу, преко својих проспеката рекламирала је да *има и фотографских апарата и фотоматеријала у великом избору за фотографе и аматере*.[445]

Професионална делатност бројних пожаревачких фотографа у периоду између два светска рата била је разноврсна. Зависила је пре свега од захтева, потреба и навика грађана Пожаревца и житеља околних места. Иако је њихова продукција била обилна, ипак није излазила из оквира занатског. Судећи по многим прегледаним фотографијама из збирке фотографија Пожаревачког архива може се закључити да су оне углавном производ добро савладаног заната. Поред осталог, то показује и њихова дуговечност, јер су сачуване у исправном стању до данашњих дана.

Поред професионалних фотографа, значајан траг оставили су и аматери. Технолошко усавршавање довело је до демократизације у коришћењу фотографија, што је охрабрило многе људе, иако нису имали претходног фотографског искуства, да сами забележе сцене из властитог живота, које су траг времена у којем су настали.

Највећи број фотографија, ипак, настао је у професионалним атељеима. Визуелна порука кабинет-фотографије и њено истакнуто место у симболичном ланцу слика, потврђује патријахалну идеологију у којој доминира улога оца. Фотографски портрет, направљен у режираном амбијенту атеља, представљао је део свеопште модернизације друштва: доприносио је оном истом претходном

[444] *Исто*, 140.
[445] *Исто,* 147; Градимир Вуловић, *нав.дело,* 31.

увежбавању понашања на који циљају и школа и друге едукативне институције грађанског друштва. Истовремено, фотографија популаризује и специфично нов, театрализован начин модерног самопредстављања и самоопажања. Жеља да се појавност идеализује била је у складу са каноном званичног сликарства, тако да је употреба ретуша радо практикована и у локалним фотоатељима.[446] До краја међуратног периода кроз фотографију се види утицај модернизације друштва, у центру пажње је појединац, кроз унутрашњу структуру фотографије читају се подаци о тадашњој моди, односу полова, положају деце у породици, као и о постепеном али сигурном модернизовању мале патријахалне средине која поприма европска обележја.

Фотографија је као и све модерне тенденције, дуго била привилегија града и грађанина. По рођењу везана за техничку и индустријску еру, фотографија је нужно припадала урбаном грађанском амбијенту. Ако је социолог Луис Вирт град дефинисао као *отисак друштва у времену*, онда фотографију можемо доживети као један од највернијих одраза некадашњег друштва који је доспео до нас. Неодвојиве од амбијента, личности и догађаја који је снимљен, фотографије представљају својеврстан визуелни ход кроз време. Истовремено, она је и израз личности аутора фотографија, закаснелих сведока једног прохујалог доба. Први фотографи били су модернизатори малих средина, људи који су коришћењем нових техника допринели регистровању већ постојећих норми живљења, али и конструисању новог погледа на породицу и приватност и на грађанску класну свест.[447]

[446] Милош Тимотијевић, *Албум старог Чачка (1870-1941), Град, људи, догађаји*, каталог изложбе, Чачак, 2012, 12.
[447] Исто, 9.

V.8. Кафане као средишта друштвеног и културног живота

Уз трговину и занатство, привредна делатност са најдужом традицијом у Пожаревцу било је угоститељство. Са порастом саобраћајног значаја града, појачаним протоком људи и робе, растао је и број угоститељских објеката. Могућност добре зараде наводила је многе да се опробају у овој делатности, што је стварало све јачу конкуренцију. То је нужно довело и до модернизације угоститељства по узору на европско, тако да су почетком 20. века кафане, гостионице и хотели постепено потискивали механе и ханове орјенталног типа.[448]

Отпочињањем Првог светског рата и аустроугарском окупацијом наступио је период стагнације пожаревачког угоститељства. Већину хотела и кафана окупатор је реквирирао за своје потребе, а онај мањи део угоститеља који је наставио рад, суочавао се са потешкоћама приликом набавки пића и хране и слабом посетом гостију, те су стога неки били принуђени да затворе своје радње.[449]

Ослобођењем Пожаревца настала је нова етапа у развоју његовог угоститељства. Динамични привредни успон града у другој половини двадесетих година прошлог века и пуштање у саобраћај пруга Дубравица-Пожаревац-Петровац, Пожаревац-Кучево, Петровац-Жагубица и Пожаревац-Свилајнац изазвали су економску имиграцију бројних радника и стручњака, од којих је био велики број самаца који су смештај и исхрану тражили код овдашњих угоститеља. Због тога су уз скоро сваки угоститељски објекат који није имао собе за преноћиште, оне изграђиване.

---

[448] Јасмина Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Браничево у историји Србије, Зборник научних радова III, том 6, Институт за новију историју Србије и Историјски архив Пожаревац, Београд-Пожаревац, 2008, 323-334.

[449] У јулу 1916. године окупаторски органи власти одредили су казне за „дубоко укорењено зло"-беспосличење по кафанама и гостионицама, сматрајући их за места окупљања „беспосличара, лењиваца и политички непоузданих особа". Стога је млађима од 18 година била забрањена посета овим објектима, осим на путовањима, док су одрасли у кафане могли да одлазе три пута дневно: за време доручка (од 5 до 8 сати), ручка (од 11 до 14 сати) и вечере (од 18 сати до забране која је почињала у 21 сат зими и у 22 сата лети). Божица Младеновић, *Град у Аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године,* Београд, 2000, 52.

Најгушћа концентрација угоститељских објеката била је на градском тргу и дуж улица које су се укрштале на њему – *Краљева, Хајдук Вељкова, Цветни трг, трг Краљице Марије, Дубровачка, Краљев трг, Виноградска и Пећска*.[450]

Изражена конкуренција и права тржишна утакмица временом су проузроковали неку врсту специјализације угоститељских објеката, тако да су у периоду између два светска рата у Пожаревцу, осим хотела и гостионица, постојале и радиле бројне кафане, крчме, бифеи, народне кујне и ћевабџинице. У зависности од врсте угоститељске радње и обима промета, зависила је и фискална оптерећеност, па су власници често мењали категорију своје радње настојећи да избегну опорезивање.[451] Број угоститељских објеката варирао је из године у годину. Према званичним статистичким подацима, 1927. Пожаревац је имао 3 хотела: *Гранд, Српска круна, Берза* и 80 гостионица, кафана, крчми, бифеа.[452]

Настојећи да квалитетом и разноврсношћу понуде привуку госте, хотелијери и кафеџије модернизовали су своје објекте, опремајући их скупоценим инвентаром набављеним углавном у иностранству (порцеланско посуђе из Чешке, есцајг из Аустрије, столице, пећи, итд), уводећи електричну расвету и текућу воду, украшавајући ентеријер керамичким плочицама, паркетом и тепих стазама, уметничким сликама, раскошним лустерима, инсталирајући радио-пријемнике, постављајући билијар столове и слично. Средином тридесетих година прошлога века Пожаревац је имао своје парно купатило, власника Бране Давинића, а закупца хотелијера Штерије, власника хотела *Браничево*.[453] О раду купатила постоји један занимљив запис из 1926. године, у коме се наводи: *Чистоћа самог*

[450] Градимир Вуловић, *нав.дело,* 26-28.
[451] Хотел је угоститељска радња са собама за преноћиште и више од 10 кревета, рестораном за услуживање хладних и топлих јела и одвојеном просторијом за точење пића. Кафана је угоститељска радња са већом просторијом за услуживање гостију и удобнијим смештајем и уређајима. У кафани се припремају хладна и топла јела и служе алкохолна и безалкохолна пића. Гостионица је угоститељска радња у којој се преко целог дана припремају и услужују топла и хладна јела и точе алкохолна и безалкохолна пића. Крчма је угоститељска радња са једном просторијом у којој се крчми пиће и служе хладна и топла јела и разни мезетлуци. Бифе је мања угоститељска радња до 5 столова у којој се крчми пиће, служи кафа и хладни мезетлуци. Народне кујне су облик угоститељске радње у којој се припремају једноставна и јефтина топла јела. У њима се није смело точити алкохолно пиће и служити црна кафа.
[452] Градимир Вуловић, *нав.дело,* 26-28; *Адресар Краљевине СХС за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду,* Београд, 1928; Владимир Јовановић, *Алкохол-задовољство, навика или порок,* у: Приватни живот код Срба у 19. веку, Клио, Београд, 2006, 567-592; Милан Совиљ, *Преплитање приватног и јавног живота, простор ваљевских пијаца и кафана између два светска рата,* у: Приватни живот код Срба у 20. веку, Клио, Београд, 2007, 612-634.
[453] ИАП, *Грађанин,* 94/1926.

локала је изванредна, а кабине са кадама као кристал. Под, врата, прозори, клупе, каде, огледала, све блиста и уверава те да овде влада чврста рука и силна воља предузимљивог духа... Веш чист, без ларме и сметње, јер има довољно када, а за сиротију класу базен са 8 тушева, сем тога и кабина са паром за реуматичаре која ради само суботом...свуда најбољи ред. Има и свог берберина, врло укусно уређен и богато снабдевен бифе...[454] Међутим, иако је то било *једино купатило* у вароши, закупац Штерија жалио се да је о*дзив публике испод сваке критике*, нарочито при том, да су *даме слаби посетиоци и да ће морати да смањи дане одређене за купање дама.*[455] Није сигурно да ли су често објављивани огласи о свакодневном раду парног купатила помогли да се побољшају хигијенске навике житеља, у чију корист је купатило и било уређено.

Најквалитетнија угоститељска понуда била је у хотелима *Гранд, Српска круна, Берза, Браничево*, у којима су путника намерника очекивале удобне собе и добра кухиња. Посебно на гласу били су хотели *Гранд* и *Српска круна*, спратна здања са двадесетак соба, од којих је свака била окречена у другачију боју и опремљена модерним намештајем, располагала купатилом са топлом и хладном водом, док су подови били обложени паркетом. С обзиром на то да су гостима *пружали све удобности једног велеградског хотела* били су, према постојећим угоститељским критеријумима, рангирани у прву категорију.[456] Неретко, у њиховим кафанама, као и лети за бројним столовима изнетим испред њих, тешко се могла пронаћи слободна столица.

Нарочита пажња поклањана је понуди јела и пића. На јеловницима су нуђени разни мезетлуци, салате (од барених кромпира, парадајза, киселог и слатког купуса, ајвар, цвекла, туршија, печена паприка са белим луком), разне врсте печења (прасеће, јагњеће, телеће), специјалитети са роштиља (ћевапчићи, ражњићи, бечка и париска шницла и сл), јела по поруџбини (свињски каре са прилогом од кромпир-пиреа, грашка, шаргарепе и келерабе, јагњећа сармица са киселим млеком, ћувеч), а у време поста риба. Они са префињенијим укусом и „дубљим џепом“ свој апетит могли су у хотелима *Гранд и Српска круна,* утолити специјалитетима француске кухиње.

[454] ИАП, *Грађанин*, 94/1926.
[455] ИАП, *Грађанин*, 94/1926.
[456] ИАП, *Грађанин*, 39/1927, 101/1926, 103/1926.

Љубитељи „добре капљице“ били су у прилици да „угасе жеђ“ хладним *Јагодинским*, *Вајфертовим* и *Бајлонијевим* пивом, неким од чувених жупских и смедеревских вина: тамњаника, хамбургер, смедеревски ризлинг, голубачки камењар, ореовачко бело вино, као и страним (грчким) вином у флашама, шприцером и разним врстама жестоких пића, а онима који су алкохол сматрали пороком, служени су клакер, кабеза, сок од малине и друга безалкохолна пића.[457]

Већина хотела и кафана за забаву гостију ангажовала је познате музичаре и оркестре чији репертоар су чинили различити музички жанрови, од народне музике до џеза. Уз „чаршијске свираче“ – Циганске капеле *Тобеји* који су шкрипавим звуцима својих виолина „свирали на увце“, најчешће гостима кафана *Последњи грош* и *Златни* плуг и севдалинки које је певала *чувена певачица Анка Мијатовић у Браничеву,*[458] у сећању Пожаревљана остала су „концертрирања“ хармоникаша и *оркестра под управом Воје „Ђоре“ из Ваљева* и отмене капеле у хотелу *Српска круна*, концерт Властимира Јецића, стипендисте Њ.В.Краља у хотелу *Берза*, „дамен капеле“ – певачице и играчице под управом капелника Драгутина Ковача у *Златном плугу и Империјалу*,[459] па до првокласног џеза - *оркестра Г. Николе Скородумова уз суделовање соло певачице српских, руских и страних песама госпође Галине*, концертрирања *руског чувеног оркестра „Џаз банд“ са певањем мешовитог хора под управом А. Трошицког, џез оркестра капелника светског гласа Г.Ф. и Р. Шварцмана* у хотелима *Гранд и Српска круна.*[460] Било је ту и других врста музике – у кафану *Браничево* 1929. године приспела је *Орјенталска музика под управом Сергија Алаћиана* која је певала српски, арапски, турски, грчки и јеврејски. Осим свирања и певања, поједине чланице групе играле су игре шамил, маздог и чочек.[461]

Кафане су биле центри свеукупног јавног живота и у њима су се, поред састанака на којима су покретане иницијативе и доношене важне одлуке о

[457] ИАП, *Грађанин*, 74/1927.
[458] Драган Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, 259.
[459] ИАП, *Грађанин*, 39/1927, 74/1927.
[460] Драган Фелдић, *нав.дело*, 108, 258.
[461] Исто, 259; Због приличног броја музичара, у Пожаревачком срезу, одлуком начелника среза, основано је 1930. године *Удружење музиканата свих врста инструмената и певача ма ког пола били, за међусобно помагање у случају болести и смрти.* Удружење је имало свој управни и надзорни одбор кога су чинили: Драгиша Николић, Влада Бановић, Ђорђе Андрејић, Иван Димитријевић, Миле Илић, Милан Петровић, Миодраг Стојичевић, Живота Ђорђевић, Никола Добрић, Рада Димитријевић, Иван Стевић, Станко Николић, Стева Драгомировић и Димитрије Андрејић; ИАП, *Грађанин*, 37/1930.

политичким, друштвеним и културним питањима, састајали и адвокати са клијентелом, пословни људи са својим партнерима, проводаџије са представницима заинтересоване породице, дужници и повериоци, радници и послодавци. Кафане су биле и својеврсне „радничке берзе“. Знало се у којим су се локалима окупљале занатлије и радници одређене струке, тренутно без посла, па су заинтересовани послодавци тамо одлазили и ангажовали појединце и групе који су им одговарали.

Угоститељски објекти били су и својеврсне културне институције у којима су одржаване бројне трговачке, занатлијске, официрске, учитељске, радничке и друге струковне забаве, кермеси, матинеи, посела, приредбе месних хуманих и спортских друштава и сл. У њима су, осим путујућих биоскопа, мађионичарских и акробатских трупа, често гостовале позоришне дружине из разних делова земље, попут путујућих позоришта, а током ускршњих празника 1927. године у пожаревачкој кафани *Златни плуг* гостовало је *Подринско повлашћено позориште* представама *Отмица Сабињака, Сеоска Лола, Осма жена, Дупла пуница и Кики* са чувеном Љубинком Бобић у главној роли.[462]

Кафане су се делиле и према културној припадности њених гостију. Стари трговци чаршије – Срби и Цинцари – који су имали дућане дуж пожаревачке *Табачке чаршије* и који су остајали верни орјенталном начину пословања, мишљења и животног стила, нису волели да се мешају са „новом господом“ која је уместо фесова носила цилиндре, припадницима модерног, европског цивилизацијског круга.

Сви ти ресторани, кафане, хотели, поред тога што су се трудили да својим гостима обезбеде што бољу храну и пиће и што су своја врата радо отварали за специјалне прилике (свадбе, балове, скупове), утркивали су се и у томе који ће од њих имати атрактивнији забавни програм и први увести неку новину. То је укључивало и разне друштвене такмичарске игре. У кафанама се учио билијар и шах.

Програми у пожаревачким кафанама одражавали су двосмерну културну орјентацију српске публике која је показивала велико интересовање за народни мелос, али све више и за европске музичке традиције. Тако су посетиоце

[462] Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, 204.

забављали разни народни оркестри, углавном цигански, али и инструментални састави који су на репертоару имали такозване космополитске композиције, укључујући и „дамен капеле“, певачице и играчице. Неретко су се у програмима појављивали и познати глумци који су говорили песме, монологе из драмских дела или учествовали у правим сценским извођењима краћих комада.

Проширењу репертоара забава допринела су и техничка открића. Нову врсту забаве представљале су и филмске пројекције уз живу клавирску или оркестарску пратњу у време гостовања путујућих биоскопа, приређиване су редовне биоскопске представе. Пројекције кратких филмова које су се често смењивале са другим тачкама давале су се и у ресторанима хотела *Гранд, Српска круна, Златни плуг и Браничево*, где су гости уз вечеру и пиће, посматрали и најновија остварења зачетака седме уметности.

Музичке и позоришне представе одржаване су у *Гранд* хотелу, а концерти и друга значајна културно-уметничка збивања још и у хотелима *Берза и Браничево* и кафани *Последњи грош*. Позориште је било омиљена културна институција у коју се радо и често одлазило, а гала представе, гостовања уметника и премијере биле су и прилика за ревију вечерњих тоалета.

Позориште и локали са програмом нису исцрпљивали све могућности за културне догађаје и забаве који су стајали Пожаревљанима на располагању. Приређиване су и многе друге вечерње забаве, игранке, концерти, села, најчешће као пригодне свечаности у част неког догађаја или у добротворне сврхе. Организовала су их разна удружења, али и појединци, а од организатора и прилике зависио је друштвени ранг таквог догађаја и степен свечаности. Мада су углавном приређиване током зимских месеци, било их је и у друга доба године. Лети су се одржавале на отвореном простору, у баштама и то су били популарни кермеси. Такође, у појединим кафанама и хотелима била су села са игранком у славу проглашења независности Србије, концерт са селом у част Ђуре Јакшића, игранка у корист завода и школе за сирочад, за подизање споменика изгинулим борцима у прошлим ратовима. То су биле добротворне приредбе које су организовала многа стручна и сталешка удружења са циљем наменског прикупљања средстава. Као организатори забава и игранки јављала су се и многобројна уметничка, односно певачка друштва од којих је најактивнија била

Слога. Забаве су све мање биле привилегија виших и средњих слојева, већ су их, према могућностима, укусу и потребама приређивали сви слојеви становништва, нижи чиновници, занатлије и радници.

Двадесетих година у самом средишту града заузиман је простор између парка и кафане *Велика Србија* (део улице *Цветни трг)* за приређивање кермеса, искључиво у добротворне сврхе. Улица је затварана за саобраћај и на њен коловоз су изношени кафански столови за којима су седели стари Пожаревљани, видно означени беџевима које су добили уместо улазница, приликом полагања добровољног прилога при уласку на кермес.[463]

Угоститељске радње су била и места на којима се „бистрила политика", у којима су одржаване страначке конференције и зборови, славиле партијске славе и прослављале изборне победе. Тако је „радикалски" клуб био смештен у једном од локала хотела *Гранд*.[464]

Кафане и хотели привлачили су и људе жељне коцке и окушавања среће. Будући да је коцкање на јавним местима било законом дозвољено, поборници хазадерства своју страст су упражњавали најчешће за кафанским столом. Готово у сваком локалу могли су се набавити нераспаковани шпилови карата, које би, у партијама покера, санса или фарбула, доносиле неком богатство, а неком очај и сиромаштво. Хотел *Гранд* имао је посебну просторију за коцкање, а у кафани хотела *Браничево* приређена је томбола *Аеро клуба* из Пожаревца 1930. године.[465]

Свака угоститељска радња имала је своју сталну клијентелу по којој је била препознатљива. Хотел *Гранд* био је репрезентативно стециште угледних и културних кругова Пожаревца – ту су приређиване многе забаве, прве биоскопске и позоришне представе. У хотел *Српска круна* навраћали су, на јутарњу кафу и читање новина разапетих на држачима од бамбусове трске, трговци и занатлије чије су се радње налазиле у близини, а у вечерњим сатима у његов ресторан залазили су чиновници и официри.[466] Кафана *Златни плуг* била је стециште веселих пожаревачких трговаца, трговачких помоћника и пословођа нарочито у време када је у кафану пристигла нова музика са певачицом, али и место

[463] Драган Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, 173.
[464] ИАП, *Грађанин,* 1931.
[465] Драган Фелдић, *нав.дело,* 70.
[466] ИАП, *Грађанин,* 74/1927, 50/1932.

окупљања сликара, посебно пожаревачког сликара наивца Драгослава Стојковића, познатијег као *Драга Четкин.*[467] У кафани *Последњи грош* окупљали су се многи пожаревачки Горњомалци. Ту су одржаване добротворне забаве *Одбора за подизање споменика изгинулим Горњомалцима,* а и Цигани су годинама славили своју славу „Чисти понедељак“. У кафани хотела *Браничево* приређена је прослава Божића 1931. године од стране спортског клуба *Славија* са великом забавом, игранком и шаљивом поштом.[468] Од неколико кафана и крчми у пожаревачкој *Табачкој чаршији (Врба, Тодорова механа, Златни плуг)*, најпознатија је била *Тодорова механа*. Поред многих гостију, у његову механу навраћали су и путници намерници, не само због обеда и соба за преноћиште, већ и због дилижансе, а касније и аутобуса који је одатле возио у неколико праваца.[469]

Кафане, гостионице и крчме лоциране ближе периферији дуж путева (*Врба, Кнез Михајло)* били су свратишта сељака, кириџија и трговаца из околних села. У складу са њиховим потребама, власници ових локала су изграђивали и простране магацине за робу и штале за смештај запрежне и товарне стоке о којој се старао, за то посебно упошљен радник „арџија“. Пазарним и у дане панађура, њихова дворишта била су закрчена волујским колима и мноштвом волова и коња чији домаћини су, уз чашицу и мезе, „заливали“ на пијаци обављени посао.[470]

Најчешћи посетиоци угоститељских радњи отвараних у близини железничке станице, попут хотела *Српски краљ*, били су радници самци који су се у њима хранили као абонирци („на кост“) и на вересију, као и путници који су возом пристигли у Пожаревац. Хотел је радио *преко целе ноћи, имао је одличну музику и првокласног певача Бору и друге певачице,*[471] а његове собе за преноћиште користили су официри који су похађали курсеве за везу све до почетка Другог светског рата.

Иако је под окриљем угоститељске делатности организоване проституције било и током 19. века, досељавање мноштва радника и присуство великог броја војних лица током тридесетих година прошлог века, подстакли су праву експанзију „најстаријег заната“ који су упражњавале „анимир даме“ пристигле у

[467] Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, 325.
[468] *Исто*, 70.
[469] *Исто*, 325.
[470] *Исто*, 325.
[471] ИАП, *Грађанин*, 5/1936.

Пожаревац из других делова земље и из иностранства. „Анимир даме“ су правиле друштво муштерији у кафанама *Српски краљ, Дарданели и Последњи грош* где су *сркутале ликер крушковац, офарбану водицу или чај који је муштерија плаћао као скупоцено пиће. Након што направи добар пазар у кафани, анимир дама је муштерију одводила у собу*. У време пред Други светски рат, у зависности од угледа кафане и категорије дама, *тарифа за проведену ноћ са „женском“ се кретала од 10 до 30 динара, од чега је половина припадала газди, а остатак анимир дами.*[472] Најгушћа концентрација бордела била је у делу града у близини старе железничке станице, а један део града имао је назив *Бурдељ мала*.

Угоститељи су имали заједничку струковну асоцијацију са другим радницима – били су организовани у *Удружење пожаревачких занатлија и раденика Слога* које је пред органима власти заступало њихове интересе од краја 19. до половине 20. века, као и *Принудно угоститељско удружење* при кафани *Код Џамбаса* у Тамбурашевој улици 13, о чему сведочи архивска грађа сачувана у Историјском архиву Пожаревац.[473]

Дакле, оно што је повезивало већину људи једне градске средине била су места њиховог окупљања, пре свега кафане. Оне су кроз читав међуратни период по својој основној намени очувале ранији значај, али су имале и велику важност у животу грађана и мештана из околних села, јер су преузимале улогу средишњих институција друштвеног живота. Простори кафана били су места сусретања људи разних друштвених категорија и занимања. Ту су се додиривала различита схватања, размишљања и начини живљења и преплитало се приватно и јавно.

Недостатак и скученост објеката за културни и духовни развој повећавао је значај кафана. Оне су постале места у којима је било могуће слушати концерте, присуствовати разним предавањима, гледати позоришне представе и прве биоскопске пројекције. Све веће прославе, годишње скупштине разних удружења и важни пословни састанци одржавани су у кафанама и пространим хотелским салама. Готово читав друштвени живот једног града нашао је своје место у кафанама, али и знатним делом приватни. У свакодневици, пре свега, мушке популације, кафане су постале неизоставни *продужетак приватног простора*. У

[472] Драган Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, 202.
[473] ИАП, архивски фонд *Удружење пожаревачких занатлија и раденика Слога, 1893-1950*, Пожаревац; Градимир Вуловић, *нав.дело*, 17.

кафане се одлазило на „чашицу разговора“, појединци су бежали од свакодневних проблема, породичних размирица или нечег другог, преносећи део свог приватног живота у кафане.

Пожаревачке кафане су кроз читав међуратни период биле готово једини облик разоноде, забаве и провода у граду, али и места у којима су се одржавали концерти, играле представе и приказивали филмови. Кафане су чиниле спрегу дневног и ноћног живота. На том простору било је могуће видети најразличитије људе, од оних који су поштено и мукотрпно радили и зарађивали да би прехранили своју породицу до људи са маргина друштвеног живота. Њихове судбине повремено су се укрштале, повезујући приватне животе грађана једног места као што је био Пожаревац.

VI СПОРТСКА КУЛТУРА

Развоју модерног спорта у Србији Пожаревац је дао велики допринос. После Београда, Пожаревац је захваљујући фудбалерима, гимнастичарима, соколима, савремено организованим коњичким тркама, био један од познатијих градова у којима је живео и неговао се витешки и такмичарски дух.

О зачецима организованих спортских активности у Пожаревцу, односно спорта као масовног феномена, зна се веома мало, а и извори који би упућивали на њих јако су оскудни.

Дуга традиција узгоја расних коња у Браничеву и оснивање државне ергеле *Љубичево* били су сигурна основа за развој коњичког спорта у Пожаревцу. Постојање државне ергеле *Љубичево* наметало је потребу оснивања коњичког друштва, организацију трка и изложби коња. Први помени спорта у Пожаревцу датирају из друге половине 19. века када су почела да се оснивају *кола јахача*, па је већ 1892. године и у Пожаревцу основано Коло јахача *Кнез Михаило*, као пододбор *Дунавског кола јахача кнез Михаило* из Београда. За председника је тада изабран генерал Илија Гојковић. Исте године изграђено је тркалиште, а 1892. године приређене су прве трке и изложбе коња.[474]

Године 1921. године обновљен је рад Кола јахача *Кнез Михаило* и одржана два тркачка састанка. Све до 1932. године прикупљана су средства за подизање и изградњу трибина на Пожаревачком тркалишту, када су подигнуте модерне покривене трибине са хиљаду седишта. Трке су из године у годину биле све боље, а коњи бројнији и квалитетнији. [475] Оваквих трка било је више пута у току године, а нарочито почетком септембра. И онда, као и сада у време одржавања *Љубичевских коњичких игара,* организован је низ културно-уметничких манифестација. Тако је у недељу 04. септембра 1932. године у време одржавања изложбе и трка коња на тркалишту *Михајловац*, организован концерт музике 9.

[474] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 429; Прве коњичке трке у Пожаревцу одржане су у *недељу, после Ђурђевдана, 26.априла 1892. године.* Отварање изложбе коња и трка одржано је у присуству краља Александра Обреновића. Трке су одржане на потециште (тркалиште) "Михаиловац", а стаза је била обележена са два стуба: полазни (Александров) и победнички (Михаилов). Помоћ у организацији Ђурђевских утакмица Дунавском колу јахача "Кнез Михаило" пружили су Стални одбор Окружне скупштине Пожаревачког округа и Општина пожаревачка која је издвојила 1.300 динара за предвиђене награде најбољим грлима и победницима у неколико тркачких дисциплина.
[475] Исто, 429.

пешадијског пука у градском парку са почетком у 11 часова пре подне, а увече је *Народно позориште Дунавске бановине* у Пожаревцу играло представу *Шампион бокса* од Шварца и Матерана. Тадашња два пожаревачка биоскопа *Шухарт* и *Круна*, на својим репертоарима у оквиру дневних и вечерњих представа, имала су филмове *Цјеливање дозвољено* са Нормом Ширер у главној улози и *Победоносни караван* са Рихар Арлери Фај Врај у главној улози.

Године 1895. оснива се прва стрељачка дружина која окупља велики број пожаревачких заљубљеника у стрељаштво. Годину дана касније у граду се оснива Ловачко удружење чији први председник постаје архитекта Феликс Далековић.[476]

Прву фудбалску лопту у Пожаревац, још пре Првог светског рата 1912. године, донео је из Београда др Михајло Андрејевић и заједно са својим вршњацима на пољанчету иза железничке станице започео исписивање историје фудбала у овом граду.[477]

Својом популарношћу, посебно у периоду после Првог светског рата, убедљиво се од свих спортова највише наметнуо фудбал, постајући свеједрсни масовни феномен. За „лоптање“ по пожаревачким улицама, баштама, зеленим површинама и другим слободним просторима, најзаслужнији су били ученици школовани у већим градовима, радници који су пристизали из других урбаних средина и официри који су служили у Пожаревцу. [478]

У Пожаревцу је фудбал почео организовано да се игра још од 1919. године, када је основан први клуб *Ђачки спортски клуб Стиг.* Клуб није имао правила, али је имао управу од три члана чији је председник био Трифун Вујовић-Буђа. По угледу на ђаке, сличне клубове оснивају трговачки помоћници и занатлије. Прво је основан *Трговачки СК Балкан* 1921. године. Исте године и група занатлијских радника из Горње мале у Пожаревцу оснива свој *Раднички спортски клуб*, на

[476]*Исто,* 430.
[477] Мирољуб Поповић Цицко, *Фудбалски клуб Млади радник Пожаревац 1926-2006, 80 година,* Пожаревац, 2006, 43; Михајло Андрејевић, професор Медицинског факултета у Београду, дугогодишњи спортски радник, члан Извршног комитета и председник медицинске комисије Међународне фудбалске федерације ФИФА и један од пионира развоја спортске медицине у Југославији, рођен је 1898. године у Пожаревцу.
[478] По завршетку Првог светског рата, прву фудбалску лопту у Пожаревац је донео брежански средњошколац Добривоје Добра Стојановић, који је ратне дане провео у Алжиру; Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело*, 45.

чијем челу је био Богољуб Бога Миловановић, казанџија.[479] Ниједан од ових клубова није био регистрован, нису имали правила, ни игралишта, ни материјалних услова, тако да је *Раднички Спортски Клуб* престао са радом 1924. године, а 1925. године расформиран је клуб *Балкан* и основан нови клуб *Славија.*

У кафани *Велики булевар* у Пожаревцу, 1926. године кројачки и опанчарски радници заједно са другим занатлијама и омладинцима основали су лоптачки клуб *Раднички* претечу садашњег фудбалског клуба *Млади радни*к.[480] На првој оснивачкој скупштини за председника је изабран Грујица Петковић, столар и познати синдикални борац, а у управу су изабрани Драгиша Рајковић, Живојин Микић, Ђорђе Игњатовић и Љуба Дичић као благајник.[481] Донета су правила клуба и утврђено је да боја клуба буде црвена.

Новоосновани Спортски Клуб *Раднички* је само после неколико дана од оснивања одиграо своју прву фудбалску утакмицу против Пољопривредне школе и победио са 12:0. Међу првим играчима *Радничког* налазили су се Љуба Дичић и Живојин Микић као голмани, затим Драгиша Рајковић Црвени, Цвеја Вучковић Ферда, Божидар Којић, Божа Јовановић, Димитрије Нечић, Ђорђе Игњатовић, Љуба Ђорђевић Баба, Мило Костић, Драга Марковић Мачак, Милан Станковић, Драга Перић, сви занатлијски радници.[482]

За пожаревачки спорт значајна је та 1926. година и по томе што је пожаревачки лист *Грађанин* увео сталну спортску рубрику. У броју од 3. јануара Драги Станисављевић – Куси пише да *у Пожаревцу спорт постоји већ пет година, но он не стоји на оној висини на којој би требало да буде. Узрок за то лежи сигурно у немању способних људи који њиме руководе и немању материјалних средстава*.[483]

Од маја 1928. године спортски клуб *Раднички* бива забрањен, тадашњи председник клуба Ибрахим Бабовић одлази из Пожаревца у Београд, где је 1930. године био ухапшен, затворен у Лепоглаву у којој је умро 1936. На иницијативу

[479] Исто, 45; Мирољуб Манојловић и Томислав Јевремовић, *Синдикални покрет Пожаревца 1870-2000*, 100.
[480] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 21; Кројачки радници Драгиша Рајковић, Цветко Вучковић, Димитрије Нечић, Момчило Васиљевић, Ђорђе Игњатовић, као и обућарски калфа Божа Јовановић и други, организовали су на оснивачкој скупштини прикупљање прилога за куповину лопте.
[481] *Исто,* 46.
[482] *Исто,* 49.
[483] ИАП, *Грађанин*, 3.1.1926.

Милана Богдановића – Пљуце, кројачког радника, браће Игњатовић Ђоке и Љубе, кројача Вучковић Цветка – Ферде и средњошколца Јевремовић Миодрага – Боме, клуб је спасен од гашења упркос забрани, заказана је и одржана редовна скупштина на којој је промењено име клуба у *Млади радник*.[484]

Средином фебруара 1929. године сазнало се да у Пожаревцу постоји спортски клуб *Млади радник* са управом састављеном од активних играча: Јаношевић Душан – председник, Миљковић Драган Пикола – секретар. Међутим, марта 1929. године одржана је ванредна скупштина на којој је изабрана нова управа са управником болнице у Пожаревцу др Војиславом Поповићем као председником, Економидес Ђорђем – замеником председника, Јевремовић Миодрагом – секретаром и Дичић Љубом – благајником. На предлог Београдског ногометног савеза *Млади радник* је примљен у чланство Југословенског ногометног савеза.[485] Прву првенствену утакмицу *Млади радник* је одиграо 13. октобра 1929. године у оквиру лиге Браничевско-подунавске жупе, против пожаревачког првака *Викторије* и изгубио.

У Пожаревцу је маја 1930. године основана заједничка спортска управа Браничевске жупе, о чему је београдски лист *Време* објавио да је скупштина изабрала прву жупску управу у саставу: председник Воја Живковић, први потпредседник Влада Милосављевић, други потпредседник Драг. Станисављевић, први секретар Бр. Марковић, други секретар Чед. Даниловић, благајник Тома Рајчић, економ С. Арсић из *Младог радника*, капитен П. Момировић, чланови управе др М. Димитријевић, Б. Савић и Мита Обрадовић.[486]

Млади радник је први пут освојио трофеј у јесен 1932. године, био је првак јесењег дела такмичења Браничевско-Подунавске жупе.[487] На скупштини клуба одржаној јула 1933. године изабрана је нова управа у следећем саставу: за председника Ђ. Економидес, за потпредседнике Жика Рајковић, абаџија и Александар Обрадовић, кафеџија, за секретаре Конрад Ференчек и Милан Станковић и за благајнике Жарко Милосављевић и Миодраг Јевремовић; у

[484] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело*, 61.
[485] *Исто*, 52.
[486] *Исто,* 52.
[487] Поред „Младог радника“ играли су и „Ђурђе“, „Викторија“, „Грађански“, „Железничар“, „Сартид“, „Металац“ и „Трговачка омладина“.

надзорни одбор Бернард Грисогон, шеф катастра, Миле Васић, судија и Чеда Недељковић, банк.чиновник.[488]

Од 1937. до 1941. године на челу клуба се налазио Љубомир Игњатовић, лончар са потпредседником Славком Арсићем Цвикерашом и секретарима Миланом Михајловићем Фрком, Ж. Стаменковићем и Драгославом Милојковићем. *Млади радник* је до почетка рата одиграо неколико пријатељских утакмица са *Слогом*, *Млавом*, *Викторијом* и СК *Југославијом*, а последња утакмица није завршена – прекинута је упадом немачке полиције и жандармерије и покушајем хапшења играча *Младог радника*. Међутим, сви играчи су отишли у рат.

Претеча женског рукомета *хазена* освојила је Пожаревљане 1925. године о чему је у Пожаревачком листу *Грађанин* од 16. августа 1928. године записано: *С обзиром да је тачно пре три године 16. августа 1925. године Ђорђе Пантић на седници клуба рекао да је задобио приличан број девојака за хазену и покренуо оснивање хазена секције, која је тачно пре годину дана захваљујући Драг. Станисављевићу, референту Браничевске жупе, ступила у јавни спортски живот...*[489]

Основан је хазена клуб *Викторија*[490] који је врло брзо постао један од најбољих клубова у земљи, а најбоља играчица пожаревачке хазене била је Љубинка Ст. Калчић. Прва међународна утакмица у Пожаревцу одржана је 03. јула 1928. године, о чему сведочи *Грађанин*: *Уторак 3. јул је значајан датум у историји овогодишњег спорта, када је наша млада хазена борила се са најбољом хазеном Чехословачке С.К. Славијом прваком света и изгубила са 13:4.*[491]

Спортско ваздухопловство у јужнословенској држави своју организациону форму добило је 14. маја 1922. године када је основан *Аероклуб Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Његовим спајањем са *Удружењем резервних авијатичара* 1932. године настао је Аероклуб *Наша крила* са циљем да *ширећи своју организацију по целој земљи упознаје наш народ са високим користима које*

[488] *Исто*, 53.
[489] ИАП, *Грађанин,* 16. август 1928; Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 431.
[490] ИАП, арх. фонд *Соколско друштво Пожаревац 1935-1940* - Екипа хазене *СК Викторија* су: Олга Стојановић, Олга Ђорђевић, Драга Мидић, Стана Живковић, Лепа Врбановић, Косара Станисављевић, Јелисавета Ћормитровић – фотографија.
[491] ИАП, *Грађанин,* 5. јули 1928.

ваздухопловство пружа човечанству; гаји и развија љубав према ваздухопловству као спорту и важном привредно-економском фактору; помаже подизању ваздухопловства у земљи као моћном средству народне одбране; ради на припреми становништва за одбрану од ваздушних напада; потпомаже развијање технике и науке у области ваздухопловства, водећи рачуна о припреми стручног и техничког подмлатка; као члан Међународне Аеронаутичке федерације врши функцију области аеронаутичког спорта која му према њеним статутима припада и окупља све поборнике ваздухопловства како би они могли стручним радом потпомагати извођење клубских задатака.[492]

Основано је низ месних одбора *Наша крила* у унутрашњости, па и у Пожаревцу. Према неким сазнањима, одбор у Пожаревцу конституисан је 24. марта 1935. године,[493] о чему лист *Грађанин* пише: *Оснивачка скупштина Аеро-клуба одржана је у гимназијској згради, ваља напоменути да је овд.гимназија прва гимназија у Краљевини Југославији која има организован подмладак аеро клуба Наша крила Краљевине Југославије*.[494]

Дакле, имао је свој управни и надзорни одбор и скупштину која се састајала једном годишње. Скупштина је морала садржати избор верификационог одбора и два бројитеља гласова, избор записничара и два оверача записника, извештај о раду управног и надзорног одбора, утврђивање буџета за наредну годину, разрешавање управног и надзорног одбора и бирање нове управе и делегата за обласну скупштину.[495]

Пожаревачки одбор одиграо је значајну улогу у популаризацији и развоју спортског ваздухопловства у овом делу Србије. Упркос прилично скромним материјалним могућностима, месни одбор је развио живу активност са циљем да што више пропагира цивилно ваздухопловство и да међу грађанством нађе што већи број пријатеља авијатике. Свој задатак остваривао је удруживањем свих пријатеља ваздухопловства, оснивањем пилотских, једриличарских, техничких и стручних школа и курсева, подизањем аероспорта и аеротуризма, живом речи,

[492] ИАП, Вариа, *Правила Аеро-клуба Краљевине Југославије „Наша крила“,* члан 1, 3/28; Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд, 1933, 617.
[493] Седиште месног одбора аеро-клуба *Наша крила* било је у улици Раткова 8 у Пожаревцу, а председник одбора био је Стојан Марјановић, пуковник у пензији; У: Градимир Вуловић, *нав.дело*, 18.
[494] ИАП, *Грађанин,* 21. март 1935.
[495] ИАП, Вариа, *Правила аеро-клуба....,* члан 47, 3/28.

литературом и сликама, утакмицама и изложбама и уопште пропагандом која може допринети извршењу задатка.[496]

У организацији месног одбора сваке године одржаван је аеромитинг на коме су се окупљали бројни посетиоци, не само из Пожаревца, а многи од њих имали су прилику да се први пут у животу возе авионом.[497]

Развој аутомобилизма и мотоциклизма у свету тридесетих година 20. века утицао је и на Пожаревљане, који 1931. године оснивају Мото-бициклистички клуб *Победа*, а јануара 1935. године соколско друштво оснива први смучарски клуб и организује прво скијашко такмичење у Пожаревцу. Старт скијашке стазе био је на Чачалици, а циљ код Саборне цркве, стаза је била дуга 12 километара, награда је била скије у вредности од 350 динара, а сви такмичари ове трке су морали да имају оверену потврду о извршеном лекарском прегледу.[498]

Прву одбојкашку лопту донео је у Пожаревац 1936. године Стеван Пијук, а одбојка се играла у оквиру соколског друштва, о чему ће бити речи на следећим странама.

VI.1. Соколство

Идеје соколства своје институционалне оквире у Пожаревцу добиле су 1910. године, оснивањем Соколског друштва *Душан Силни*, подружнице Савеза соколских друштава који је био члан Свесловенског соколског савеза. С обзиром на то да је соколство, због свог карактера, представљало идеално средство за војничко васпитање омладине, Друштво је, потпомагано од државних власти, убрзо стекло бројне присталице, посебно међу гимназијалцима. Агилношћу првог председника пожаревачких сокола потпуковника Саве Димитријевића, оно је развило гране телесног вежбања (редовне и просте вежбе, вежбе на справама, лака

[496] ИАП, Вариа, *Правила аеро-клуба,* члан 3, 3/28; ИАП ПТО 1935 XLIV 519 – Академски клуб „Наша крила“ одржао забаву у Пожаревцу, 03. јуна 1935. године; ИАП ПТО 1935 XLIV 545 – аеро клуб „Наша крила“ одржао конференцију свих удружења града Пожаревца 22. септембра 1935. године; ИАП ПТО 1937 XLV 771 – приређена аеро-лутрија у Пожаревцу; ИАП ПТО 1939 XLVI 928 - при аеро клубу ради и моделарска школа која је приређивала изложбе.

[497] Драган Фелдић, *нав.дело*, 323; ИАП Слога 1935 1973 - такав је био аеромитинг 13. октобра 1935. године у Пожаревцу, у организацији месног аероклуба *Наша крила*, на коме су, поред летова авиона, извођене разне акробатске вештине.

[498] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 431.

атлетика), поклањајући нарочиту пажњу вежбама са елементима војне обуке (стројеве вежбе, стрељаштво и слично).

Уједињењем јужнословенских народа у јединствену државну заједницу 1918. године створени су услови и за обједињавање соколског покрета. На седници представника српског, хрватског и словеначког соколства, одржаној 1919. године у Загребу, основан је *Соколски савез Срба, Хрвата и Словенаца* који је 1920. године преименован у *Југословенски соколски савез*.[499] Соколи, као организација либералног идеолошког усмерења, прихватајући идеолошки концепт новоформиране државе, постали су авангарда у његовом спровођењу, тј. главни носиоци југословенске националне идеологије, заузимајући централно место у физичкој култури Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Према соколском уставу, задаци ове организације били су *стварање физички здраве, крепке, морално и интелектуално развијене, националном свешћу прожете, духом словенске солидарности надахнуте и великим и општим идеалима човечанства задојене омладине која ће чувати тековине тадашње генерације – уједињење и независност*.[500]

Улога сокола код спровођења у живот југословенске националне идеологије била је посебно истакнута након прокламовања Шестојануарске диктатуре 1929. године. Залажући се за социјалну и националну једнакост становништва, они су се уклапали у нови идеолошки курс, уживајући зато пуну подршку његових креатора – краља Александра Карађорђевића и владе генерала Петра Живковића. Тако је Законом о народним школама од 05. децембра 1929. године, у школске планове и програме уведен наставни предмет *Телесно васпитање* који је извођен по соколском систему, док је Законом о средњим школама ученицима било забрањено учлањивање у све спортске организације осим соколске.[501]

Пожаревачко соколско друштво припадало је, у организационом смислу, Соколској жупи Браничево. Његовом делатношћу руководио је управни одбор

[499] АЈ, 71, Кратак преглед развоја и стања соколства у нашој земљи.
[500] Др Никола Жутић, *Крајишки соколи – Соколи Српске Крајине 1903-1941-1991*, Београд, 1998, 38.
[501] Никола Жутић, *нав.дело*; Закон о оснивању Сокола Краљевине Југославије од 05.12.1929. године – „Службене новине КЈ“ 287/1929.

биран на годишњим скупштинама Друштва.[502] На челу Друштва налазио се старешина, коме су у раду помагали секретар и благајник.[503] Вежбање са мушким члановима Друштва било је поверено начелнику. Илија Шпадијер, наставник гимнастике у Гимазији, током 1930/1931. године вршио је и дужност начелника соколског друштва. Ова дужност је била значајнија, јер је највећи број соколаца долазио од ученика гимназије. Поред Илије Шпадијера и други наставници пружали су помоћ соколском друштву, а посебно Срећко Џамоња, Александар Радојковић и Владимир Бакић, професори, као чланови Просветног одбора. Професор Џамоња је у току године држао соколцима више предавања, а врло често је присуствовао соколским вежбама ради надзора. Ученици су као чланови Сокола учествовали на јавним часовима телесног вежбања (у Пожаревцу 21. маја 1931, 24. маја 1931. у Петровцу), као такмичари Сокола у Панчеву и освојили прво место за ниже узрасте. Ученици су, поред тога, учествовали са вежбама на концертима који су приређивани на дан Светог Саве у корист Фонда сиромашних ђака, затим на слету у Смедереву поводом 500. годишњице смедеревског града.[504]

У редове сокола примане су особе оба пола старије од 18 година, под условом да су *исправне у моралном погледу и да нису противдржавни елементи.* Пре пријема сваки потенцијални члан испуњавао је пријавни лист, након чега би био примљен привремено на шест месеци, после чега би, уколико је управа Друштва била задовољна, добијао легитимацију и соколску значку. Према Правилнику соколске организације, сви чланови су приликом свечаности и других јавних наступа били обавезни да носе свечано соколско одело (блузу закопчану до грла и панталоне драп боје, блузу доламицу која се није сасвим облачила, већ је једна страна била пребачена преко рамена, и капу драп боје са соколским амблемом).

Бројност чланства варирала је из године у годину, крећући се у распону од неколико десетина до неколико стотина. Условљавало ју је више чинилаца, а један од најважнијих био је предузимљивост управе, посебно ажурност

[502] ИАП, *Соколско друштво Пожаревац,* Књига записника са седница Управног одбора и Скупштина за 1935-1940. годину.
[503] ИАП, *Соколско друштво Пожаревац, 1935-1940,* Књига Записника – на првој редовној одборској седници одржаној 20. фебруара 1935. године изабран је Света Кузмановић за старешину, М. Бадаковић за секретара и М. Петровић за помоћника благајника – фотографије у прилогу књиге.
[504] АЈ МПс 66, Ф 842, 1268.

начелника. Друштво је имало завидан број вежбача који су вежбајући на разбоју, козлићу, струњачама, лествама, конопцу и мотки за пењање, савладавали разне гимнастичке технике.

Предвођени својим старешином и начелником, пожаревачки соколи учествовали су на многим соколским слетовима и разним друштвеним манифестацијама у земљи и иностранству.[505]

Поред физичког васпитања, велики значај придаван је просветном раду као начину идеолошког утицаја на масе. Он је испољаван организовањем разних приредби, концерата, изложби, предавања, позоришних представа и сл. Обележавани су Дан Уједињења, рођендани и годишњице династије Карађорђевић, Ђурђевдан, Видовдан, Савиндан и др.[506]

Нарочиту пажњу грађанства побуђивале су свечане соколске академије приређиване сваке године на празник уједињења 01. децембра. Биле су то прилике за спровођење соколских замисли у живот и прикупљање новчаних средстава за рад Друштва.

Идеје соколства пропагиране су и путем соколске штампе (*Соколски весник*, *Наша радост)* која је пристизала у друштвену читаоницу и издавана члановима и грађанству на читање.[507]

Последња седница Скупштине Соколског друштва у Пожаревцу уочи Другог светског рата, одржана је 25. фебруара 1940. године, на којој је изабрана нова управа Друштва и то: за старешину др Петар Јаковљевић, за првог заменика старешине др Стеван Милосављевић, за другог заменика старешине Раде Марковић, за начелника Стеван Пијук, за првог заменика начелника Драгољуб Бранковић, за другог заменика начелника Јован Миловановић, за прву заменицу начелнице Вера Радосављевић, за другу заменицу начелнице Алојзија Цотић, за секретара Војислав Богић, за просветара Драгутин Маринковић, за благајника Драгослав Јанковић, за економа Светозар Врбановић, за статистичара Франц

[505] ИАП ПТО 1922 XLIII 56 – Пожаревачки *Соко* приредио утакмице на Ђурђевдан зарад помоћи за напредак соколства; ИАП ПТО 1933 XLIII 428 – Соколско друштво позива на прославу празника уједињења 1. децембар;
[506] ИАП ПТО 1922 XLIII 56 – Пожаревачки *Соко* приредио утакмицу на Ђурђевдан; ИАП *Слога* 1924 1127 – Пожаревачко соколско друштво организовало је јавни час соколства; ИАП ПТО 1933 XLIII 428 – Соколско друштво позива на прославу празника уједињења 1. децембар 1933. године; ИАП ПТО 1930 XLII 1081 – Соколско друштво позива Пожаревљане на свечаност освећења Дома ПТО која ће се одржати 31. августа 1930. године;
[507] ИАП, *Соколско друштво Пожаревац*, примерак листа *Соколски весник.*

Енгелсбергер, за књижничара Живота Урошевић, за лекара друштва др Милош Лазаревић, за заставничара Драгослав Јанковић, за референта за чете Света Кузмановић, за чланове управе Пера Јовановић, Ђорђе Костић, Никола Арсић, Сава Кузмановић, Атанас Манојловић, Милутин Адамовић, Милан Јеверичић, Милан Гајић, Љубиша Стојановић и Бориславa Јаковљевић, за заменике чланова управе Милутин Милојковић, Петар Павловић, Панта Поп-Ристић, Алојз Кавалар, Божидар Милошевић, Иван Железник, Војислав Живановић, Драгољуб Панић, др Нада Рутар и Милица Ђорђевић. За чланове Суда части изабрани су др Венијамин епископ, Војислав Стефановић и Димитрије Богојевић, а за чланове Ревизионог одбора Страхиња Циврић, Љубомир Достанић и Петар Алексић.[508]

[508] ИАП, *Соколско друштво Пожаревац*, Књига записника за 1940. годину.

VII ХУМАНИТАРНА И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА УДРУЖЕЊА

За српско друштво прве половине 20. века важну улогу имале су бројне хуманитарне организације. Делатност хуманитарних организација значајно је премашивала оквире хуманитарне помоћи. Многе од њих, попут Женског друштва, Завода за српску сирочад и других, оснивале су у оквиру својих интерната вечерње основне или недељно-празничне школе у којима су се школовала деца без родитељског старања, ратна сирочад. Радом хуманитарних организација биле су покривене „празнине“ и пружена подршка држави у настојању да се што већи број деце, али и одраслих образује, како не би заостали за временом у коме су живели и стварали. Држава је прихватила и подржала рад ових организација посредством Министарства просвете које је у исто време вршило и надзор над њиховим радом. Тако су се на индиректан начин ове установе повезале са образовним системом, чинећи тако једну целину, што је било од важности за модернизацију образовања. Присуство школских надзорника у школама ових организација обезбеђивало је не само контролу, већ и инструктиван рад, тако да се настава у њима одвијала као и у другим основним школама тога доба. Са друге стране, у раду хуманитарних организација учествовали су како учитељи и професори средњих школа, тако и ученици свих генерација: од основних и средњих школа до универзитета.

Ангажовање ученика у различитим активностима поменутих организација имало је вишеструки значај за њихово духовно сазревање. Тако су се на једном (хуманитарном и просветном) задатку нашли наставници и ученици, што је у сваком случају унапредило њихов узајамни однос и рад самих организација, јер су они деловали у једном новом амбијенту, ослобођени стега строге школске дисциплине.

Рад добротворних организација српског грађанског друштва развио се у толикој мери да је постао битна особина читавог поретка, дајући му хуману црту и делујући васпитно на све друштвене слојеве. Не само што је помагао српској држави преузимајући на себе велики део хуманитарно-социјалних послова, већ је код сиромашног народа створио осећање веће сигурности и незапостављености. Добротворна друштва су помагала градску сиротињу, а свој рад по селима

углавном су ограничавала на постизање културно-васпитних циљева, као и на издвајању талентоване и бистре деце те пружању помоћи за њихово даље школовање.

Према истраживањима хроничара Градимира Вуловића, током 1938-1939. године у Пожаревцу је било евидентирано 21 удружење.[509] У граду који је био више деценија административно и управно средиште Пожаревачког округа, изразито трговачко, занатлијско, све више индустријско место, постојало је неколико женских добротворних организација, међу њима и Коло српских сестара, Пододбор Друштва Српске мајке, Пододбор госпођица, Пожаревачко женско друштво, Друшто Кнегиња Љубица и друга, о чијем постојању и деловању ћемо говорити у следећем поглављу нашег рада.

VII.1. Женска хуманитарна удружења
Коло српских сестара и Друштво Кнегиња Љубица

Талас женског питања запљуснуо је Србију у којој су крајем 19. и почетком 20. века основана прва женска друштва са хуманитарним и просветитељским програмима. Најстарије српско женско грађанско хуманитарно друшво у Србији, основано 1875. године у Београду, било је Београдско женско друштво, *прво српско женско хумано друштво...са циљем да васпитава женску омладину за рад и самостални живот*.[510] Друштво *Кнегиња Љубица* основано је 1899. године као патриотско-хумано друштво са циљем помагања цркава и манастира у Старој Србији и Македонији. Социјално-хумано друштво *Српска мајка* основано је 1911. године са задатком да упућује неуке мајке у хигијенску негу деце и тиме смањи

[509] Градимир Вуловић, *нав.дело,* 18; То су била следећа удружења: Удружење *Слога* за међусобно помагање са певачким друштвом (Краљице Марије трг 36), Дунавско коло јахача (у Градском поглаварству), Друштво пријатеља Француске (Краљева 41), Југословенско друштво за чување народног здравља (Душанова 4), Коло српских сестара (Душанова 4), Месни одбор аеро-клуба *Наша крила* (Раткова 8), Месни одбор Јадранске страже (Душанова 3), Народни универзитет (Краљева 41), Официрска читаоница (у згради војног округа), Ватрогасна чета (Кнез Михајлова 1), Пожаревачко коло девојака (Душанова 4), Подофицирска читаоница (у згради војног округа), Просветно-музичко друштво *Будућност*, Пододбор Четничког удружења (Миланова 15-крчма Винова лоза), Пожаревачко женско друштво (Александра Николајевића 6), Пододбор друштва *Српска мајка* (Душанова 4), Сресни одбор Црвеног крста (Кнез Михајлова 1), Соколско друштво (Краљева 44), Стрељачка дружина и Црквено певачко друштво *Браничево* (у згради Бановине).
[510] Мира Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији,* 13.

морталитет код деце и да материјално помаже сиромашне мајке и њихову одојчад.[511] Друштво *Кнегиња Зорка* је хумано друштво чији је главни циљ морално и материјално помагање народног подмлатка, ратне сирочади, отварање потребних школа и интерната и др. Сва ова удружења имала су и своје пододборе у Пожаревцу у периоду између два светска рата.

Женски покрет у Пожаревцу има веома дугу традицију. Основан је 1878. године, оснивач је била Савка, супруга Чеде Поповића. Постојало је само неколико година. Рад Женског друштва обновила је 1897. године Даница Ага-Јевтић, супруга угледног пожаревачког трговца Михајла Ага-Јевтића.[512] Пожаревачко женско друштво као хуманитарна организација старало се пре свега о сиромашној деци из Пожаревца и његове ближе и даље околине и радило је на њиховом збрињавању, образовању и васпитању. Најплодоноснија делатност Женског друштва у Пожаревцу била је док је на њеном челу била председница Лепосава Павловић, супруга окружног инжењера Милосава Павловића. Тада је Друштво својим личним средствима основало школе за ћилимарство и трикотажу. За време председнице Катарине Петровић, Пожаревачко женско друштво такође је имало крупне резултате. Године 1932. отворена је кухиња за сиромашне ученице Занатске школе, као и за остале ученице пожаревачких школа, да би Друштво крунисало свој рад изградњом Дома Женског друштва 1934. године. Дом је свечано отворен 03. новембра 1935. године, уз присуство многих изасланика и делегата из Краљевине.[513] Друштво је тада прослављало и своју педесетседмогодишњицу друштвеног рада. Нова зграда је имала све потребне просторије за рад Друштва, тј. за Женску раденичку школу, за Ћилимарску школу, Школу трикотаже и ђачку трпезу, као и за женски ђачки интернат са педесетак нових кревета снабдевених новим рубљем.[514]

Пододбор Кола српских сестара у Пожаревцу званично је отпочео са радом 1905. године. Овај пододбор се први пут помиње у *Вардару* за 1909. годину, а у извештају Управе Кола у Београду (*Вардар*, 1911.) забележено је да се *ове године Коло српских сестара може похвалити и својим пододборима из унутрашњости,*

[511] Јасмина Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Народни муеј, Пожаревац, 2007, 29.
[512] Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, 234.
[513] ИАП *Слога* 1935 44 1972 – Позивница Пожаревачког женског друштва за освећење новог дома.
[514] Драган Фелдић, *нав.дело*, 237.

које сада има само у овим местима: Нишу, Крушевцу, Јагодини, Пожаревцу, Горњем Милановцу, Смедереву, Неготину, Врању, Паланци, Кучеву и Наталинцима.[515] Прва и дугогодишња председница пожаревачког пододбора Кола била је Босиљка Боса Павловић.[516] Чланице Кола су потицале из породица богатих пожаревачких трговаца, занатлија, индустријалаца. Угледне Пожаревљанке, жене и девојке, сматрале су престижном обавезом и чашћу да се укључе у рад овог или других добротворних и културних женских удружења. Углавном су то биле жене средњих година које су своје породичне и материнске обавезе привеле крају: деца су им одрасла, осамосталила се и засновала своје породице.

Коло српских сестара у Пожаревцу је 1919. године основало *Дом ратне сирочади*. Управу Кола која је основала овај Дом, поред Босиљке Босе Павловић, чиниле су угледне Пожаревљанке: Милица Ст. Вукчевић, Милица С. Радисављевић, Милка А.Љешевић, Милева Ђ. Стефановић, Љубица Б. Павловић, Лепосава Ј. Пауновић, Даринка П. Белосавић, Даринка С. Станисављевић, Драгиња Ж. Лазић, Ружа М. Стојановић, Љубица М. Ђорић, Цвета Р. Бикловић, Милојка Селаковић, Калиопа Т. Пантић и Косара Ђ. Наумовић.[517]

Управа Кола основала је у Пожаревцу 02. фебруара 1919. године и *Друштво за заштиту југословеске деце*, са циљем да се збрину и помогну нејака, незаштићена и напуштена деца, као и сирочад чији су очеви настрадали у Првом светском рату.

Многе угледне пожаревачке породице и појединци су честим новчаним прилозима помагали Дом ратне сирочади. Тако је Адолф Анаф, власник биоскопа *Оријент,* често даривао малим штићеницима Дома бесплатно приказивање дечијих бајки и филмова. *На овако великом поклону дародаваца који и до сада указиваху родитељску пажњу према ратним малишанима, Управа Дома изјављује најсрдачнију захвалност. Сирочад Дома умеће да цени овакве своје заштитнике, тек кад од њих постану корисни чланови друштва, а за сада се на милодару моле*

[515] *Вардар,* 1911, 46.
[516] Босиљка Боса Павловић, рођена је 1847. године у Крагујевцу. По женској линији је праунука Карађорђа Петровића. У Пожаревац долази са 16 година, где се удаје за Стојана Павловића, трафиканта. Велики део свог живота посветила је добротворном раду: била је у оснивачком одбору Женског друштва, председница пододбора Кола српских сестара у Пожаревцу, а 23 године била је председница пожаревачког пододбора Кола српских сестара.
[517] Јасмина Живковић, *нав.дело,* 80.

милостивом Богу за здравље својих искрених добротвора.[518] Дом сирочади био је смештен до 1928. године у згради тзв. Крстине куће у којој је пожаревачко Коло у то време имало своје просторије. Због малог броја деце Министарство социјалне политике укинуло је Дом ратне сирочади, а исте године у овој згради отворено је дечје забавиште.[519]

У лето 1929. године пожаревачко Коло је заједно са школском поликлиником и *Црвеним крстом* отворило летовалиште за опоравак *слабокрвне и малокрвне школске деце чији су родитељи сиромашни"*[520] Опоравилиште се налазило у згради стрељачке дружине, у близини војне касарне. Командант пука у Пожаревцу Душан Панић *Колу је ставио на расположење овд. Стрелиште где ће деца сваког дана, осим недеље, под надзором дежурне чланице, пре 7 часова ујутру, одлазити на ваздух где ће провести цео дан управљајући се према правилнику кога прописује шеф поликлинике др Заг. Поповић"*[521]

Преглед и упис деце у опоравилиште обављао се у пожаревачком Дому здравља, а предност при упису имала су *деца инвалидска, радничка, занатлијска, деца без мајке, деца сиромашних родитеља који нису у стању да им пруже хигијенски здраву храну*. Прве године у опоравилишту је боравило 35 дечака и девојчица, углавном ученика пожаревачке основне и Женске занатске школе. Боравак је трајао месец дана, у јулу и августу, и деца су за то време добијала четири до пет обилних оброка „јаке" хране.[522]

Управитељица опоравилишта била је Дара Антић, економ Дара Станисављевић, обе управне чланице Кола, госпођица Сегерова ангажована васпитачица са платом од 300 динара, лекари су биле др Загорка Поповић и др Аранђеловићка. Летовалиште Кола је 1933. године било пресељено у Љубичево, захваљујући предусретљивости директора Љубичева Милана Радисављевића који је уступио Колу зграду са смештај летовалишта. Године 1936. гостопримство дечици пружио је манастир *Сестроњин* чији је благотворни шумски ваздух допринео јачању школске деце и омладине. Исте године Коло је добило помоћ за организацију летовалишта од управника пољопривредне школе Дулића коме је

[518] ИАП, *Грађанин*,1925/96.
[519] Јасмина Живковић, *нав.дело,* 81.
[520] *Вардар*, 1930, 53.
[521] ИАП, *Грађанин,* 1929/80.
[522] Јасмина Живковић, *нав.дело*, 81.

захвалило *на колима која су уступили за превоз деце и ствари*, док је Управа Казненог завода поклонила прекриваче за дечје летовалиште.[523] Према благајничком извештају за период од 01. јула до 01. августа 1939. године летовалиште Кола имало је *новчаних примања у износу од 5.090 динара, а издавања 1.946,50 динара за трошкове фарбања кревета, кола за лекара, кола за дрва, превоз намирница, оправку купатила, плату надзорнице и куварице и потребне ситнице*.[524] За дванаест година постојања у летовалишту Кола окрепило се и одморило више од 150 сиромашне школске деце са подручја Пожаревца. Летовалиште Кола српских сестара успешно је радило захваљујући и подршци и помоћи Среског одбора *Црвеног крста*, *Друштва за очување народног здравља* и Градског поглаварства које је 1940. године помогло летовалиште са 1.500 динара. Прилоге у намирницама доносили су многи Пожаревљани, пре свега саме чланице Кола, као и чланице других женских друштава као Зора Протићева, Перса Николићка, Милева Радомировићка, Станка Стојановићка, Дара Миловановићка, Косара Радосављевићка, Анка Марковићка, Анета Лазаридес, Вука Радовановићка и др.[525] Финансијску потпору обезбеђивало је и само Коло приходовањем, организујући забаве и кермесе у парку, са којих је новчани приход коришћен за потребе летовалишта.

У периоду од 1929. до 1934. године председница пожаревачког Кола српских сестара била је Емилија Ст. Вукчевић,[526] а од 1934. до 1938. године функцију председнице пожаревачког Кола вршила је Живка Марјановић, у ком периоду је основана још једна хумана установа у Пожаревцу – ђачка трпеза.

Ђачка трпеза радила је током школске године у дому Кола. У њој су се хранили сиромашни ученици основних и средњих школа у Пожаревцу, највише путујући ђаци чији родитељи нису били у могућности да им пруже довољно хране. Већ 1938. године у трпези је свакодневно добијало храну преко 90 деце, на предлог лекара школске поликлинике др Загорке Поповић. У трпези су дежурале

[523] Исто, 82.
[524] *Исто*, 83.
[525] *Исто.*
[526] Емилија Мица Вукчевић је пореклом из старе угледне пожаревчке породице трговца Александра Николајевића; удала се за др Станојла Вукчевића, сенатора, председника Народне скупштине Србије и помоћника министра народног здравља Краљевине Југославије и дугогодишњег среског и окружног лекара у Пожаревцу; у браку са њим, дугом 40 година, изродила је четири сина и две кћери. Била је председница Кола српских сестара у Пожаревцу од 1929. до своје смрти 1934. године.

чланице Кола и Одбора госпођица при Колу, које су децу за време обеда училе пристојном и лепом понашању, али су пружале и драгоцену помоћ организовањем, у корист ђачке трпезе, забавних вечери са лутријом својих ручних радова.[527]

Коло српских сестара са Одбором госпођица приређује 1. марта 1941. године забавно вече у Гранд хотелу у корист исхране сиромашних ученика народних школа из места. Одбор гопођица улаже много трудада би ово вече пружило што више пријатности посетиоцима, па се стога и нада да ће цењено грађаство својим присуством и прилогом помоћи рад овог одбора.[528]

Сачуван је извештај благајне фонда Ђачке трпезе Кола за 1941. годину, према коме је у тој години за рад трпезе прикупљено 5.858 динара. Прилог су дали Друштво за очување здравља, Анка Марковић, Анђа Пантелић, Др Аранђеловић, Његово Преосвештнство Господин Венијамин, два члана ловачког удружења, Градски народни одбор, Стојан Кузмановић, Ото Брајер и Милан Симић.[529]

Тридесетих година 20. века у Пожаревцу је било преко 80 штићеника друштва *Привредник*, смештених код разних трговаца и занатлија у својству шегрта и калфи. Повереник *Привредника* је са послодавцем коме предаје штићеника закључивао уговор којим су били утврђени услови боравка штићеника, права и обавезе послодавца у односу на штићеника. Тако, штићеник борави код послодавца бесплатно, највише 4 године за које време се послодавац стара о његовој храни, одевању, стану, пријави на осигурање, упису у стручну школу и сл. Обавеза штићеника је била да уредно учи и у свему буде примерног понашања. Сарадник *Привредника* од 1925. године било је и пожаревачко Коло српских сестара. Старање Кола о *Привредниковим* питомцима огледало се у редовном обиласку питомаца, обавештавању код послодаваца о здрављу, понашању и учењу штићеника, али и месечним предавањима која су у Дому Кола одржавана за ученике.[530] Управне чланице Кола су, бринући о питомцима *Привредника*, сарађивале са сталешким удружењем *Пожаревачка трговачка*

[527] *Исто*, 87.
[528] ИАП, *Грађанин,* 1941/8.
[529] Јасмина Живковић, *нав.дело,* 87.
[530] *Исто*, 88.

омладина, чији су трговци помагали Коло. Године 1934. Коло је бринуло о 88 штићеника *Привредника*.

Пожаревачки пододбор Кола обележавао је православне празнике Материце, Божић, Светог Саву, Врбицу, Ускрс, Видовдан и славу Мала Госпојина, посебном активношћу. После смрти прве и дугогодишње председнице Босе Павловић, Коло је 1931. године увело новчану награду о Светом Сави за једног сиромашног а одличног ученика пожаревачке гимназије и исплаћивало је све до Другог светског рата. Почев од 1934. године Коло је увело награду за једног одличног матуранта. Од 1937. године у знак сећања на своју председницу Емилију Вукчевић Коло је оденуло топлом одећом и обућом две сиромашне ученице, а о празнику Врбица Коло је даривало неколико сиромашних ученика гардеробом, обућом или новцем.[531]

Посебним новчаним прилозима Коло је учествовало у изградњи православних храмова у Србији и подручју Краљевине Југославије. Тако је послато 200 динара прикупљених од чланица Кола за православну цркву у Љубљани, а помоћ је дата и храмовима у Карпатима, Хоргошу, на Сушаку и Раденцима.[532]

Коло српских сестара у Пожаревцу, заједно са Одбором Црвеног крста, Пожаревачким женским друштвом и пододбором друштва *Српска мајка*, организовало је прославу Материнског дана 1926. године. У Пожаревцу је 1930. године поводом Дана мајки изашао из штампе први и једини број *Материнског листа*, чији су уредници били Лепосава Павловић, председница Пожаревачког женског друштва и професор Александар Милићевић, директор Пожаревачке гимназије. Сваке године је Коло о Материнском дану припремало новчани прилог за сиромашне самохране мајке са децом.[533]

Средином двадесетих година 20. века, делатност пожаревачког Кола проширила се и на поље културе и просветитељства. Оранизоване су забаве за децу о Врбици или на Ивандан. У знак сећања на дан ослобођења Пожаревца, Коло је сваке године приређивало забаве и позоришне представе. Трећег дана Ускрса сваке године Коло је организовало костимирани Свесловенски бал у

[531] *Исто*, 91.
[532] *Исто,* 93.
[533] *Исто*, 95.

корист прикупљања новчаних средстава за подизање Дома Кола српских сестара у Пожаревцу. Тако је на балу 1937. године улазна цена била 15 динара за појединце, а за члана са породицом 10 динара, уз прописану народну ношњу или вечерње одело.[534]

Поред забавних вечери, пожаревачко Коло је имало образовни програм. Тако је 1934. године организовало течај за младе жене и девојке у области здравствене заштите и прве помоћи. Течај је био бесплатан, почињао је 01. септембра и на њему је предавало два лекара. Посебне бесплатне, двомесечне течајеве, Коло је организовало на тему материнства и неге одојчета, као и школе за домаћице у пожаревачкој области.[535]

Одбор госпођица при пожаревачком Колу основан је 1937. године као подмладак друштва. Управа Кола је окупила групу младих девојака у жељи да прошири своје патриотске циљеве и да пожаревачке госпођице упозна са радом *како би их упутила у извођењу племенитих циљева*. Овај одбор је посебно учествовао у организовању забавних и културних приредби. Свесловенски бал организован је од стране овог Одбора госпођица, као и добротворне лутрије за прикупљање новчаних средстава за акције Кола српских сестара и посела за прикупљање прилога за рад Ђачке трпезе.[536]

На иницијативу Кола српских сестара у Пожаревцу, основан је 1926. године пододбор Женског покрета. *На предлог Вере Јовановићке секретара Женског покрета из Београда, Коло сазива конференцију, позива Женско друштво и Коло девојака, и на тој конференцији основан је Женски покрет у Пожаревцу*. За председницу је изабрана др Софија Соја Љешевић.[537] Према правилима Обласне организације Женског покрета у Пожаревцу, циљ удружења је било просвећивање жене и стицање свих грађанских права. Свој циљ је Женски покрет остваривао приређивањем конференција и сазивањем јавних састанака у циљу развијања друштвене и политичке свести жене, организовањем течајева из просветно-културне, социјалне, васпитне, моралне и естетичке области,

[534] *Исто*, 100.
[535] *Исто*, 101.
[536] И*сто*, 102.
[537] *Исто,* 107; Др Соја Љешевић је трећа жена лекар у Пожаревцу, рођена 1882. године у Самаилу у свештеничкој породици. Школовала се у иностранству, Петрограду, а медицину је дипломирала у Паризу.

посредовањем код Владе у свим случајевима где су била повређена права женама. Женски покрет је отворио у Пожаревцу течај за неписмене жене, покренуо иницијативу за оснивање три установе у граду – школске поликлинике са купатилом, диспанзера за одојчад и мајке и дечјег обданишта, активно је радио на економском и друштвеном просвећивању жене и јачању њене улоге у друштвено-економским кретањима.

Пожаревачки пододбор Кола српских сестара иницирало је оснивање још два женска хуманитарна друштва: пододбора друштва *Српска мајка* и друштва *Кнегиња Љубица.* Пододбор Друштва *Српска мајка* основан је у Пожаревцу 30. марта 1930. године, на оснивачкој конференцији одржаној у Дому Пожаревачког женског друштва. Поред Кола, у оснивању је учествовало и Пожаревачко женско друштво.

Основано је и *Друштво Кнегиња Љубица* у Пожаревцу 1934. године,[538] са циљем да материјално и морално помаже просветне установе, а специјално да одржи и подигне култ православне вере помагањем цркава и манастира и осиромашеног свештенства. Хумани рад чланице овог Друштва усмеравале су на материјално-финансијску помоћ сиромашним и немоћним сугрђанима и разним установама сличног карактера у Пожаревцу и ван њега. Оне су куповале одећу и обућу за ратну сирочад основне школе и гимназијалце. Стагнација привредних токова и пораст незапослености у граду почетком четврте деценије 20. века побудили су ове хумане жене да уплате значајну новчану суму општинским властима на име социјалних програма за помоћ онима који су остали без запослења. Средства за свој хумани рад Друштво Кнегиња Љубица је прикупљало на разне начине. Осим годишње чланарине, која је била обавезна за све чланице, Управа је прибегавала организовању разних културно-забавних манифестација, вршећи на тај начин и својеврсну културну мисију. У сећањима старих Пожаревљана и данас су присутни бројни кермеси, циц-балови и забаве приређене под окриљем овог хуманог друштва.

Активно учешће пожаревачког Кола по „женском питању“ поткрепљује се чињеницом да је још 1928. године имало две овлашћене представнице на Конгресу Народног женског савеза одржаном на Бледу у Словенији, 1938. године

[538] *Исто,* 108.

делегацију пожаревачког Кола на Конгресу Интернационалног женског савеза у Дубровнику предводила је Даница Павловић, а 1940. године Коло је учествовало у раду Скупштине женског савеза секције Дунавске бановине и Главног одбора Југословенског женског савеза у Београду.[539]

Не може се са сигурношћу тврдити када је пожаревачки пододбор Кола прекинуо рад. Сачуван је извод из записника са годишње Скупштине одржане 08. маја 1940. године, према коме је Коло радило планирајући да поново отвори опоравилиште током лета, као и да продужи *користан рад за нашу отаџбину и води старање о сиромашним породицама и нежној школској деци*.[540] Скупштини су присуствовале последња председница пододбора Анка Марковић, потпредседнице Милева Радомировић и Лепосава Пауновић, секретар Зора Протић, благајница Мица Радисављевић и чланице управе: Јелисавета Марковић, Ангелина Стојићевић, Коса Смиљанић, Емилија Милошевић, Лена Давидовић, Перса Николић и Мица Јанковић. Исте године Коло је учествовало у оснивању Комитета жена, чија је сврха била да се за случај рата пружи помоћ породицама војних обвезника и избеглица. Велики број чланица Кола пријавио се за добровољни рад, многе су завршиле болнички течај како би биле стручно оспособљене да пруже прву помоћ у рату.[541]

VII.2. Певачка друштва

Постојање гимназије, значајно присуство војске и стални или повремени боравак бројних образованих појединаца у Пожаревцу, подстакли су развој музичке културе у граду. Она се најпре неговала у домовима ретких музички образованих интелектуалаца, а затим у оквиру новооснованих певачких друштава, школских хорова и на часовима нотног певања, да би најзад изашла на улицу у виду извођења музичких дела војног оркестра под вођством капелника, недељом и у време празника, или приликом разних свечаности у граду.

У Пожаревцу је прва певачка дружина основана 1867. године под именом *Певачка школа*, а затим под именом *Певачко друштво*, док се хорско певање у

[539] *Исто*, 109.
[540] *Исто*, 116.
[541] *Исто,* 117.

Пожаревцу јавља раније, још 1829. године, када је Ђачки хор у Пожаревцу певао у Саборној цркви за рођендан Милана Обреновића. [542]

Организатор културног и забавног живота у граду, до оснивања Пожаревачког певачког друштва, била је градска Читаоница, која се 1871. године ујединила са Певачким друштвом како би превазишла финансијске потешкоће.

Према доступним подацима у периоду између два светска рата у Пожаревцу су постојала и деловала разна певачка удружења, али је највише јавних наступа имала певачка дружина *Удружења пожаревачких занатлија и раденика Слога.*

После *Пожаревачког певачког друштва*, *Радничке певачке дружине Слога*, Пожаревац је добио још једно певачко друштво *Дружину трговачке омладине*. Године 1909. основана је *Певачка дружина Зора*, а 1925. основано је *Црквено певачко друштво*. Пожаревачка гимназија је такође неговала хорско певање.

VII.2.1. Културна делатност Радничке певачке дружине *Слога*

Основано 21. маја 1893. године удружење *Слога Пожаревачких занатлија и раденика* је до 1947. године узорно радило окупљајући генерације занатлија и радника Пожаревца. Већ на оснивачкој скупштини у циљевима удружења предвиђено је да се *Слога* стара *о умном развићу и васпитању својих чланова.* Прве године постојања удружења формирана је читаоница. За набавку потребне опреме сакупљани су добровољни прилози чланова и добротовора – књиге, часописи и опрема. Из 1897. сачуван је запис о поклону учитеља Мих. М. Стевановића и његовом доприносу читаоници – 60 књига међу којима су *Социјализам и радничко питање, Уређење народних школа, Песме против тираније, О суштини устава, Револуционар, Манифест комунистичке партије*[543] – што сликовито говори о схватањима читалаца чланова *Слоге*. Од многих

[542] Љубиша Обрадовић и Мирољуб Манојловић, *Два века музике и 50 година музичке школе „Стеван Мокрањац“ у Пожаревцу*, 12.

[543] ИАП, *Слога,* 1897, 234; Драгана Милорадовић, *Прилог проучавању социјалних односа на примеру архивског фонда удружења «Слога» пожаревачких занатлија и раденика у периоду 1893-1950,* у: Зборник радова *Браничево кроз војну и културну историју Србије II*, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 143-152.

часописа које је *Слога* добијала издвајамо лист Београдске трговачке омладине. На једном допису упућеном *Слози* налазе се потписи чланова редакцијског одбора Мих. Ђурића и пословође Милоја Васића.[544]

На ванредној скупштини 12. децембра 1893. године основана је *Певачка занатлијско-раденичка дружина под заштитом Слоге Пожаревачких занатлија и раденика.* Циљ дружине било је неговање српске и уопште словенске песме. Приликом оснивања прописана су правила певачке дружине. Певачка дружина финансира се улозима од редовних, помажућих чланова и добротвора, добровољним прилозима и *дохоцима од разних забава, концерата, предавања, погреба итд.*

Сваки члан певачке дружине био је обавезан да без накнаде пева у хору шест месеци. За свој труд певачи су често били награђивани чашом пива, потом би за свој допринос дисциплинованом и успешном раду добијали полугодишње тантијеме (награде). Уз мушки хор 1895. покреће се и мешовити хор.[545]

Из дописа протопрезвитера Округа пожаревачког види се да је певачка дружина имала заставу којој протопрезвитер замера *њезино грозно црнило и оскудицу крста на катарци њеној*. У одговору, оштрим тоном, поентира се да је застава привремена. Певачка дружина *Слога* је од самог оснивања *у циљу захвалности према сенима својих завештача и великих добротвора*, одржавала помене и певала делове *Литургије*. Уз бројне штампане плакате сачувана је и руком писана дозвола из 1926. године за парастос у цркви са потписом епископа Митрофана.[546]

Један од првих диригената хора био је Чех Август Валента. Чини се да разлози за велико интересовање Чеха за музички живот Срба од седамдесетих година 19. века нису примарно музички већ идеолошко-политички. Срби су се у Кнежевини Србији и у Црној Гори први међу словенским народима средње и југоисточне Европе изборили за политичку независност.[547]

Поред Августа Валенте, Јосипа Рожђаловског, Вацлава Ведрала, Конрада Масонга, хором су дириговали и Чеда Стојановић, Ђура Димитријевић, Милан

[544] ИАП, *Слога*, 1897, 9.
[545] ИАП, *Слога*, 1895, 194.
[546] ИАП, *Слога,* 1926, 1281.
[547] Милица Гајић*, Написи о српском фолклору у музичкој периодици Мокрањчевог доба*, Нови звук, Београд, 1993, 147-159.

Павловић, Љубиша Валић, Добросав Мијуца, Сергије Булашовић и други.[548] Треба напоменути да је композитор и диригент Вацлав Ведрал, професор у пожаревачкој Гимназији и строг председник и хоровођа певачке дружине *Слога*, компоновао *Венац српских народних песама* и оперу *Либуша* посветивши их кћери Либуши, а оба нотна штампана записа чувају се у нототеци музичке школе у Пожаревцу.

Певачкој дружини био је неопходан инструмент за рад. Године 1896. Удружење је покушало да набави хармонијум, па је управни одбор издао пуномоћје[549] Петру Мартићу за набавку хармонијума у Београду за певачку дружину, али не постоје даља сведочанства о набавци инструмента. Тек у записнику Градског народног одбора 1952. констатовано је да је у оставштини удружења *Слога* и стари полуконцертни клавир.

До нотног материјала било је веома тешко доћи. *Слога* је контактирала са другим хоровима и певачким дружинама размењујући партитуре. У архивском фонду се налазе дописи хорова *Станковић, Корнелије Станковић, Јакшић, Војислав* из Београда, *Љубић* из Чачка, хор из Беле Цркве и др. Руком преписиване партитуре у великом броју остале су сачуване – Мокрањчеве *Руковети, Козар, Сељанчица, Литургија, Њест свјат, Литургија* Корнелија Станковића, композиције Јосифа Маринковића, Даворина Јенка, Исидора Бајића, Станислава Биничког, Ивана Зајца и многих других композитора која говоре о озбиљности програма и о великој пажњи која је посвећивана неговању словенске песме.[550]

Забележени су бројни наступи *Слоге* у Пожаревцу, Дубравици, Костолцу, Кличевцу, Александровцу, али и у Смедереву, Смедеревској Паланци, Крагујевцу.[551]

Удружење *Југословенских музичких аутора*, које је предводио Коста П. Манојловић и чији је потпис на допису из 1940. године, тражило је од *Слоге* програме концерата одржаних у току године који су потребни ради евиденције изведених дела.[552] *Слози* су упућена још три занимљива дописа: СКЗ и њен

[548] ИАП, *Слога,* списи; Драгана Милорадовић, *нав.дело*.
[549] ИАП, *Слога*, 1896, 204.
[550] ИАП*, Слога*, 488.
[551] Љубиша Обрадовић и Мирољуб Манојловић, *нав.дело,* 23; Драгана Милорадовић, *нав.дело.*
[552] ИАП, *Слога*, 1940, 2285.

председник Стојан Новаковић 1909. припремају обележавање стогодишњице од смрти Доситеја Обрадовића – тражи се мишљење свих просветних и културних установа о начину на који би требало јубилеј прославити;[553] председник Топографског певачког друштва *Јакшић* Бранислав Нушић позива *Слогу* да присуствује великом концерту 1907. у Београду и прилогом учествује у преносу посмртних Јакшићевих остатака и постављања спомен плоче;[554] 1923. године као председник Одбора за пренос посмртних остатака Стевана Мокрањца, позивајући *Слогу* на комеморацију у Београд, потписује се Бранислав Нушић.[555]

Приређујући велике забаве са бројним гостима, притом добијајући позамашне прилоге од добротвора, *Слога* је јачала свој углед у граду. Традиционална забава *Слоге* приређивана је другог дана Божића, а најподесније место за свечане забаве са игранком било је у кафани *Српска круна* код Ксенофона.[556]

Чланство *Слоге* и грађанство позивано је да присуствује хуманитарној забави штампаним позивима и обавештењима у *Грађанину*. *Познат вам је хумани циљ Слоге, а управа само сматра за част да Вас срдачно позове и да бисте са породицом изволели доћи. Улазна цена од особе у породици 1 дин, а за самца 1,50 дин. Добровољни прилози примају се са захвалношћу. Почетак у 8 и по увече* – текст је једне позивнице.[557]

У записнику скупштине 1939. констатује се да хор има 25 чланова певача и да *без певачке дружине неби имали никаквог ефекта у грађанству и код чланова Слоге зато је стално вршена пропаганда.* Из ранијих спискова тантијема као и квита за преписивање нота, примећује се да је број чланова хора варирао између 24 до највише 30 певача.

У Пожаревцу су у периоду између два светска рата постојала бројна удружења – *соколи, Ратна сирочад, Коло српских сестара, Инвалидско удружење, Трговачка омладина, Коло девојака, Занатлијско удружење, Удружење железничар.* На многим пригодним свечаностима, у свечаним дефилеима узимали би учешће. Били су укључени и ђаци основне школе и

[553] ИАП, *Слога*, 1909, 738.
[554] ИАП, *Слога,* 1907, 559.
[555] ИАП, *Слога*, 1923, 1048.
[556] Драган Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, 93-96.
[557] ИАП, *Слога,* 1927, 1928, 1933; У књижице су даме записивале своје партнере за одређене игре.

Гимназије, војска, *Удружење резервних официра и ратника*, а међу првима дефиловала је *Слога. Удружење пожаревачких занатлија и раденика* учествовало је и на Ђурђевданским уранцима, Видовданским прославама, отварањима великих здања, откривању споменика,[558] црквеним свечаностима. *Слога ј*е учествовала и као приложник у многим добротоворним акцијама.[559] Концертни плакати сведоче о хуманитарним наступима – 1936. приређен је концерт у корист незапослених радника.

Уметничка музика је, захваљујући пожаревачким хоровима, постала веома радо слушана, па је на концертима и забавама бивало све више посетилаца. За доласке певачких дружина из других градова владало је знатно интересовање. Пред свако такво гостовање пожаревачке новине су благовремено обавештавале јавност и препоручивале такве програме.

VII.2.2. Културна делатност Певачке дружине Пожаревачке трговачке омладине

У време када је хорско певање придобијало све већи број поклоника, у Пожаревцу се појавила још једна певачка дружина. То је била Певачка дружина Пожаревачке трговачке омладине, основана 1892. године. Свој рад је обновила 1927. године. У извештају о раду Трговачке певачке дружине који обухвата време од 1927. до 1930. године се каже: *иницијативом неколико трговачких помоћника покренуто је питање о обнови постојеће Трговачке певачке дружине. Убрзо је сазвана једна прес конференција 15. децембра 1927. године, на којој је било присутно преко 40 особа. Већ 17. децембра је био први час певања и на том часу је уписано 36 певача. После тромесечног рада показао се велики мањак, јер се број певача свео на 22*.[560] У извештају се наводи да је после пет месеци ситуација била још тежа, јер је осипање певача настављено.

[558] ИАП *Слога* 1923 41 1015 – хор *Слоге* је учествовао у програму откривања споменика изгинулим горњомалцима у Пожаревцу априла 1923. године.
[559] ИАП *Слога* 1929 43 1447 – једна таква акција била је организација концерта у корист руског Црвеног крста; ИАП *Слога* 1929 43 1450 – акција за прикупљање помоћи за гладне.
[560] Љубиша Обрадовић и Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 26.

Међутим, рад и упорност људи који су водили Дружину заслужни су за њено одржавање и постигнуте резултате. Тако је априла 1928. године забележен први јавни наступ Певачке дружине. У тој години било је још неколико наступа, да би у 1929. години хор имао свој први концерт у пожаревачком *Гранд* хотелу, али се грађанство мало интересовало.

После четворогодишњег постојања и рада, Певачка дружина могла се похвалити да су певачи научили 27 песама од којих 5 црквених, а да се број певача кретао око 22 до 24 певача, и то 1927. године 36 певача, 1928. 22 певача, 1929. године 23 певача и 1930. 22 певача.[561]

Певачка дружина је из сопствених средстава морала да плаћа хоровођу, ситније и крупније материјалне трошкове и све друго што је било потребно за нормалан рад. Средства за покривање тих трошкова обезбеђивали су према Правилима трговачке певачке дружине и то *уписнина чланова редовних, помажућих и утемељача, приход од приређених забава, награде за разна суделовања као што су венчања, погреби, парастоси, прилози и завештања добротвора и родољуба*.[562] Средства су трошена за месечне хонораре хоровође, за расписане ноте за поједине песме. Тако је Август Валента потписао признаницу на 4.80 динара за препис песме Даворина Јенка *Даворје* у 24 примерка. Из ових признаница се може видети и које су песме певане – *Хајдук Вељко, Не питај ме, Где станак мој, Красно лишће, Кроз поноћ* и друге песме.[563] Од забаве коју је организовала ова Певачка дружина 1931. године, прикупљена су знатна финансијска средства у износу од 234.50 динара, а утрошена су за штампање позивница, закуп сале, за свираче, пренос клавира, бакшиш, пиво певачима, друштвено вече (вечера за певаче) и разношење позивница.[564]

Тридесетих година 20. века јавља се нови вид забаве, матинеа, која су се најчешће одржавала од раних поподневних до раних вечерњих часова.[565] За одржавање свих јавних наступа и састанака морала је да се добије сагласност и

[561] *Исто,* 27.
[562] *Исто.*
[563] ИАП *Слога,* нотне партитуре.
[564] ИАП ПТО 1931 XLIII 181 – молба од 22. маја 1931. године за коришћење сале за концерт Пожаревачке трговачке певачке дружине.
[565] ИАП ПТО 1931 XLIII 232 - У сали Дома трговачке омладине Певачко друштво је одржало у септембру 1931. матине; ИАП ПТО 1931 XLIII 272 – Певачка дружина одржала у децембру 1931. матине;

одобрење среског начелника. Тако је Певачка дружина тражила дозволу за организовање матинеа. Начелник Среза пожаревачког је издао дозволу следеће садржине: *Одобравам Пожаревачком трговачком певачком друштву да може држати матине у дворани Пожаревачке трговачке омладине сваке недеље и празника по подне од 3 до 7 часова*.[566]

Први председник Певачке дружине био је Димитрије М. Павловић, затим Мика Павловић, Мика Илић, Јосиф Кресловић, Сава Мирковић, Милутин Смиљанић, Велизар Цветковић. То су били први председници који су усмеравали рад Трговачке певачке дружине пуних 28 година, све до 1939. године. Уочи Другог светског рата ова Певачка дружина престала је да постоји.

VII.2.3. Културна делатност Певачке дружине *Зора*

У првим деценијама 20. века хорско певање је било веома заступљено на многим свечаностима, забавама и музичким концертима. Лист *Грађанин* забележио је крајем 1909. године да је у Пожаревцу основана још једна певачка дружина: *недавно је у граду Пожаревцу усталаштвом Жике Илића-Средњевца, адвоката, Иве Николића, судије првостепеног Пожаревачког суда и још неких млађих и већенијих трговаца и чиновника, установљена Певачка дружина Зора која има свој мешовити хор, који под управом свога капелника вреднога Вацлава Ведрала сваке недеље и празника у овдашњој старој цркви пева на литургији*.[567]

Установа за коју се са пуним правом може рећи да је у периоду између два светска рата представљала расадник у коме су поникли многи пожаревачки музички таленти и која је својом делатношћу ставила снажан печат на музички живот града, била је Певачка дружина *Зора*, основана са циљем да *песмом облагорођава срце и душу, да складном мелодијом црквених и световних песама буди и развија у народу религиозна и патриотска осећања.* Осим што су певали приликом црквених литија, чланови Дружине ишли су на *пратње и парастосе, само да би што више друштву користили, не тражећи никакве накнаде за себе,*

[566] ИАП ПТО 1934 XLIV 435 – дозвола Начелства Среза пожаревачког Певачкој трговачкој омладини за приређивање забаве; Љубиша Обрадовић и Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 28.
[567] Исто, 29.

већ једнако из љубави према православљу.[568] Њихова делатност наилазила је на добар пријем међу грађанством Пожаревца које је у великом броју присуствовало концертима и игранкама одржаваним у градским хотелима. На репертоару су се најчешће налазиле Мокрањчеве *Руковети*, дела Тајчевића, Пашанина, Којанова, Јенка, црквене песме и оперске арије. Певачка дружина *Зора* подједнако је певала духовну и световну музику. На својим концертима и поселима *Зора* се представљала као квалитетан ансамбл који је свој програм подешавао према укусу публике, али увек са добро одабраним песмама и композицијама. Била је често ангажована на многим свечаностима и забавама. Његови чланови потицали су из свих социјалних категорија, а највише из редова трговаца, занатлија и радника.

Током године у граду је било и 12 концерата, према наводима у листу *Грађанин,* као Светосавска забава ученика Пожаревачке гимназије за ученике и грађанство, *Зора* забава, Касинско забавно вече, Оркестар грађанске музике, забава *Слоге,* Духовни концерт *Зоре*, концерт *Слоге*, концерт Кола српских сестара, Радничка забава и др.

Упркос ентузијазму чланова и симпатијама Пожаревљана за рад Дружине, она је током четрдесетих година 20. века запала у финансијске потешкоће које су додатно погоршане одласком дотадашњег хоровође, што је узроковало дужи прекид његових активности.

VII.2.4. Црквено певачко друштво *Браничево*

Црквени хор *Браничево* основан је 1924. године од када ова певачка дружина врши културну мисију у Пожаревцу и пожаревачком крају. Његов репертоар чинила је црквена музика, али су певачи *Браничева* певали и световне песме. Нема довољно података на основу којих би се потпуније и детаљније говорило о раду и резултатима овог хора, осим новинских извештаја о наступима *Браничева,* о времену одржавања концерата. Један податак из листа *Грађанин* говори да је хор *Браничево* био у посети Петровцу.[569] У 1927. години исти лист наводи да *данас у четири сата по подне, у сали окружног суда, приређује наше*

[568] *Исто.*
[569] ИАП, *Грађанин,* 22.08.1926.

Црквено певачко друштво Браничево духовни концерт; улазница: добровољни прилог; љубитељи црквене песме треба да посете овај концерт.[570] Исте године хор *Браничево* је поново посетио Петровац и у кафани *Код Раће* приредио концерт са игранком. *Пријатељи лепе песме и уметности, треба да посете овај концерт.*[571] У архивском фонду *Пожаревачка трговачка омладина* има молби Певачког друштва *Браничево* за изнајмљивање сале у Дому трговачке омладине за одржавање концерата.[572]

У новинама се о концертима Црквеног певачког друштва *Браничево* најављује веома кратко, као *Соколско друштво прославило је сокoлски празник Први децембар; на програму су, поред других тачака, биле и хорске песме: државна химна, Патриотска песма, Море Адријанско*.[573]

Новине *Наш лист* донео је опширан чланак о одржаном духовном концерту овог Певачког друштва – *после првог неуспелог концерта, одбор свештеничког Удружења епархије браничевске приредио је својим верницима још једну трпезу духовне хране: други духовни концерт. Програм концерта састојао се из црквених хорских песама, рецитације и једног предавања. На репертоару су били мајстори црквене музике, али се у потпуном тумачењу њихових дела није много успело из чисто техничких разлога*.[574]

Учешће и рад у овом хору финансирала је црква одређеним средствима што је имало утицаја на недовољан број певача у хору и неодговарајућу поделу по гласовима, па самим тим и отежану реализацију музичке композиције. *Ствари које су изведене увежбане су врло добро, са доста искрене воље која се нарочито запажа код хоровође Сергија Булашевића, иначе јако спремног музичара, човека створеног за црквене музике.*[575]

Црквено певачко друштво *Браничево* је имало и знатан број других наступа којима је афирмисана црквена музика.[576] За културу и музичку уметност

[570] ИАП, *Грађанин*, 07.04.1927.
[571] ИАП, *Грађанин*, 1927.
[572] ИАП ПТО 1931 XLIII 253, ИАП ПТО 1933 XLIII 357; ИАП ПТО 1935 XLIV 510.
[573] ИАП, *Грађанин*, 29.11.1936.
[574] ИАП, *Наш лист*, 23.03.1935.
[575] *Исто.*
[576] ИАП *Слога* 1927 43 1296 – Црквено певачко друштво *Браничево* организовало је 4. априла 1927. године у Пожаревцу прославу славе *Благовести*; ИАП *Слога* 1931 42 1708 – црквено певачко друштво *Браничево* организовало је 1. новембра 1931. године у Пожаревцу свечано освећење своје заставе, те је упутило позиве и другим пожаревачким хоровима да узму учешће у свечаном

Пожаревца посебно је значајно што је на његовом тлу, захваљујући пожаревачким хоровима, афирмисана уметничка музика и стваралаштво.

Дакле, музички живот у Пожаревцу је из године у годину постајао све богатији, а појава певачких друштава и све чешћи музички програми, дошли су као последица промена у начину живота и савременијег гледања на културу као средства проширивања сазнајних видика и обогаћивања живота. Певачка друштва су била активни учесници у културном животу града и тиме су утицала на формирање укуса тадашње публике, указујући јој на значај уметничке музике. Озбиљност репертоара и велик број заступљених композитора свакако указују на то. Иако су понекад уметничке амбиције биле превелике, рад ових певачких друштава има своју вредност. Својим деловањем певачка друштва су формирала публику која је музику почела да посматра као самосталну уметничку грану и у томе је највећи значај њиховог постојања.

У периоду између два светска рата у Пожаревцу је деловала и културно-уметничка група *Абрашевић.* О њеном раду *Радничке новине* обавештавају да је *Секција уметничке групе Абрашевић у Пожаревцу приредила у суботу 22.о.м. своју прву забаву у овој години са позоришним комадом и игранком Кошава од Н.Јовановића. Било је великих тешкоћа при спремању – скромне снаге – материјалних трошкова. Највише се залагала другарица Рада Рајковић која је играла главну женску улогу. Режија С. Станојевића. Поред грађана, присуствовала и група другова из Смедерева који су дошли у посету својим друговима у Пожаревац*.[577]

Из прилога објављеног у *Радничим новинама* читамо да се *Уметничка група Абрашевић сваким даном све више развија и све њене приредбе које се приређују са играњем и позор комада увек су добро посећене. Ова група морално утиче на све раднике у Пожаревцу.*[578] *У* истим новинама налазимо да је у Пожаревцу 1939. године одржана Скупштина *Абрашевића* на којој је

програму; ИАП *Слога* 1933 44 1790 – црквено певачко друштво учествовало је у литији поводом прославе *Врбице*; ИАП *Слога* 1933 44 1804 – црквено певачко друштво учествовало у литији поводом првог дана *Духова*; ИАП *Слога* 1934 43 1884 – на свечаном устоличењу новоизабраног Епископа Браничевске епархије господина Венијамина учествовало је и црквено певачко друштво; ИАП *Слога* 1935 44 1918 – одржан је духовни концерт у Пожаревцу, марта 1935. године; ИАП *Слога* 1937 44 2088 – организована је недеља православља у Пожаревцу;

[577] Мирољуб Манојловић и Томислав Јевремовић, *Синдикални покрет Пожаревца 1870-2000*, 102.

[578] *Радничке новине*, 1938/49.

присуствовало целокупно чланство (45 активних чланова), коју је отворио Мијко Игњатовић, а Света Станојевић поднео је извештај о раду управе и благајнички извештај.[579] Управу су чинили Васа Бирчанин, Жика Степић, Драга Павловић, Миливоје Стефановић, Јован Миловановић и Богосав Марковић. Надзорни одбор чинили су Живан Стојановић, Милутин Миловановић и Димитрије Лазаревић. Уметнички одбор чинили су Света Стојановић, Драган Вранић, Душан Здравковић, Радмила Јовановић и Даница Стефановић. *Абрашевић* је наставио са радом све до априлског рата 1941. године.

VII.3. Синдикалне радничке организације

После Првог светског рата број незапослених радника био је повећан. Према попису из 1921. године укупан број лица у радном односу у Краљевини СХС/Југославији износио је 1.012.259.[580] Из извештаја који је радничка комора добила из 25 места из унутрашњости Србије види се да је 1919. године било запослених обућара 57, кројача 111, опанчара 85, металаца 77, грађевинара 141, дрводељаца 37, радника животних намирница 102, монополаца 538, саобраћајних радника 161, поштанско-телеграфских 7, обалско-магацинских 149, неквалификованих радника 228, фабричких радника 309, келнера 15, бербера 14, рудара 10, молерско-фарбарских радника 3, општинских службеника 6, свега 2.146.[581]

Стално претећа незапосленост омогућила је послодавцима да уз мизерну новчану надокнаду захтевају што дуже радно време. *Радно време траје као да не постоји закон о десеточасовном радном времену. Ради се по 14, 15 и 16 часова. Трговачки помоћници немају одмора ни недељом, радним даном радње се отварају у 4 часа ујутру, а затварају у 9 и 10 часова увече. Опанчарски радници раде и недељом на сепијама. Има металских радника који раде дубоко у ноћ. Шегрти страдају у свим радионицама, за њих нема ама баш никакве заштите.*[582]

---

[579] *Радничке новине*, 1939/10.
[580] Милица Миленковић, *Синдикални покрет у Србији 1918-1920,* Београд, 1971, 23.
[581] *Радничка комора 1914-1920* - издање Социјалистичке штампарије Туцовић, Београд, 1920, 16.
[582] Триша Кацлеровић, *Раднички покрет у Пожаревцу и срезу пожаревачком до Првог светског рата,* Пожаревац, 1956, 47.

Да би се заштитили од експлоатације, радници су приступили обнављању рада синдикалних организација. До средине 1919. године обновљен је рад 19 синдикалних савеза у којима је деловало 53 пододбора који су у свом саставу имали 5.598 синдикално организованих чланова. Већ крајем 1920. године бројно стање се повећало на 23.000 учлањених синдикално организованих радника кроз савезе и то, имеђу осталих, савез саобраћајних и транспортних радника и службеника, савез кожарско-прерађивачких радника, савез графичких радника итд.[583] Овај период је дао позитивне резултате, јер се тада обезбедило осмочасовно радно време, загарантоване су минималне наднице и запошљавање радника преко синдикалних организација, забрањен је ноћни рад, уведена је заштита на раду, спроведена заштита женске и дечје радне снаге и др.

Кожарско-прерађивачки радници запослени код приватних послодаваца дневно су могли да зараде од 10 до максималних 20 динара. Мајстори у коларским радњама имали су мало већи износ, од 18 до 30 динара дневно, док су ковачи имали од 6 до 10 динара дневно. Радници запослени на железници зарађивали су од 18 до 25 динара дневно, с тим што су радници на *Пожаревачким окружним железницама* своје плате примали и у размаку од 2 до 3 месеца. Тако, *Радничке новине* доносе обавештење о заради Боривоја Јагодића, машиновође 4 класе, који је на платном списку Железничке дирекције, примио за април 1920. године плату од 160 динара, станарину 32 динара, додатак 420 динара, укупно 612 динара као накнаду за проведених 360 часова на радном месту или 12 сати дневног рада.[584]

Ако погледамо цене основних животних намирница видећемо да овакве плате нису могле да покрију основне животне трошкове. Наиме, на основу података о кретању цена најважнијих артикала у Пожаревцу у периоду 1919-1920. године, видимо да цене непрекидно расту док вредност динара опада, а да би се четворочлана породица прехранила само за набавку намирница дневно је било потребно око 25 динара у 1919. години односно 25,50 динара у 1920. години.[585]

---

[583] Мирољуб Манојловић и Томислав Јевремовић, *нав.дело*, 69.
[584] *Радничке новине*, 1920/99.
[585] Милица Миленковић, *нав.дело,* 32; Цене појединим намирницама су биле: хлеб 1.50 динара, 1 кг меса 8.50 динара, 1 кг масти 10 динара, 1 л млека 1 динар, 1 кг пасуља 1.10 динара, 1 кг кромпира 1.15 динара, 1 кг пиринча 6.25 динара, 1 кг шећера 8 динара, 1 кг кафе 14 динара, 1 кг соли 2.50 динара, 1 кг црног лука 0.60 динара и 1 кг сира 6 динара.

У периоду од 1921. до 1932. године није било никаквих значајнијих радничких акција. Неподношљиви услови живота своју кулминацију су достигли 1933. године када се формира *Радничка комора* чији су чланови из Пожаревца били машиниста Јосип Фердинанд и обућарски радник Кика Американац.[586]

На Окружним железницама се, такође, обнавља синдикални рад. *У овом периоду створен је нови пододбор железничара у Пожаревцу. Овде су радници на железници одржали збор 14. фебруара 1919. године, основали свој одбор, изабрали управу и успоставили са Савезном управом у Београду, а већ почетком марта организовали су први шрајк на овој прузи*.[587] Синдикални пододбор железничарских радника бројао је 61 члана. Први железничарски штрајк у Србији започео је на Окружним железницама у Пожаревцу када је 200 радника обуставило рад због неисплаћених плата за протеклих пет месеци.[588]

Током 1919. године обновљен је и синдикални рад пододбора кожарско-прерађивачких радника у Пожаревцу. Опанчарски радници су радили у најлошијим условима у нехигијенским просторијама и уз минималну надокнаду која је износила од 10 до 20 динара дневно. Ово време доноси продор јефтиније обуће, јер индустрија почиње да производи шивене гумене опанке и тиме конкурише занатским опанчарским произвођачима што условљава опадање поруџбина, а самим тим и опадање опанчарских заната. Године 1924. затворен је пододбор кожарско-прерађивачких радника у Пожаревцу, да би обновио рад у периоду од 1927. до 1929. године са укупно 52 учлањена радника и отпочео синдикалну борбу за потписивање колективних уговора са послодавцима. Путем ових уговора опанчарски радници су остварили повећање зараде за 20%, десеточасовно радно време и признавање организације.[589] У 1938. години изабрана је нова управа пододбора, коју су сачињавали Стева Станојевић, Љубомир Матић, М. Петковић, Драг. Павловић, Р. Цвејић, Душан Дичић, Драг. Радивојевић, Жика Баштовановић, Мих. Милићевић. Надзорни одбор су чинили Стеван Стојановић, Васа Бирчанин и Јован Миловановић.[590]

---

[586] Мирољуб Манојловић и Томислав Јевремовић, *нав.дело,* 84.
[587] *Радничке новине*, 1919.
[588] *Исто.*
[589] Мирољуб Манојловић и Томислав Јевремовић*, нав.дело*, 91.
[590] *Исто,* 91.

Рад у пододбору текао је јединствено што показује извештај са скупштине кожарско-прерађивачких радника одржане 1939. године, када је констатовано да је постигнут велики успех потписивањем колективних уговора којима је скраћено радно време са 16 на 10 часова, а повећана надница за 30%. На овој скупштини изабрана је нова управа за 1939. годину и то Света Станојевић, Љубомир Матић, Миодраг Петковић, Рад. Цвејић, Драг. Радивојевић, Васа Бирчанин, Јова Миловановић и Миодраг Остојић. Надзорни одбор чинили су Миливоје Стефановић, Света Цоптовић и Драг. Павловић.[591]

И абаџијски радници Пожаревца имали су синдикалну организацију чији је први председник био Стеван Тодоровић. И кројачки радници су имали свој пододбор са председником Миладиновић Душаном, секретаром Јовановић Миланом и благајником Златић Димитријем. Свој пододбор имали су и терзијски, памуклијски и јорганџијски радници.[592]

Период од 1918. до 1935. године карактерише стално погоршање услова живота и рада. С обзиром да је индустријска производња снажно потискивала мануелни рад, то је било све мање поруџбина, а самим тим и мање посла што је довело до штрајкачких акција. Тако *кројачи радници су поднели послодавцима тарифу и колективни уговор, одржани су преговори са послодавцима...били су мало плаћени иако квалификовани и уз то радно време прелазило је занатске прописе*.[593]

Пожаревац је на злу гласу међу абаџијским радницима. Нигде као у Пожаревцу није лоше радити и живети; мала надница, слаба храна, неограничени рад, лоши поступак. Радник бежи из Пожаревца. У сваком месту може се наћи абаџијски радници који су изучили занат у Пожаревцу. Радници спавају у радионици на асталу, шиваћој машини, патосу, на властитом оделу или у оделу. Талас борбе и штрајкова продро је и у Пожаревац. Млађи и старији напустили су радионице, оставили шиваће машине, они се и данас налазе на улици, штрајкују, боре се за веће наднице, за краће и одређено радно време, за боље услове рада и бољи живот. Они су свесни својих права и победиће и

[591] *Исто*, 92.
[592] *Исто,* 94.
[593] *Радничке новине*, 1938/41.

победили су-послодавци су морали да удовоље оправданим захтевима и потпишу колективни уговор.[594]

Поред наведених синдикалних организација, у Пожаревцу су деловали и Пододбор савеза дрводељских радника са својим првим председником столаром Стокић Димитријем, затим Пододбор савеза молерских, фарбарских и лакирерских радника у чијем чланству је било 5 организованих и 7 неорганизованих радника. Пододбор металских радника и савез грађевинских радника су такође обновили свој рад због изузетно тешких и лоших услова рада.[595]

[594] *Радничке новине*, 1938/48.
[595] *Радничке новине,* 1939/38.

VIII УСТАНОВЕ

VIII.1. БОЛНИЦА

Уз ширење писмености и успостављање комуникација унапређење ниског нивоа здравствене културе био је један од најважнијих задатака, али и најтеже решив проблем на прелазу два века. Дуготрајућа, генерацијски таложена и предрасудама увреживана здравствена непросвећеност, са једне, те недостатак лекарског кадра уз скромне материјалне могућности државе за оснивање медицинских установа, са друге стране, били су основни узроци спорог напредовања свести о значају здравствене културе.

На организовању здравствене службе у Србији почело је да се ради у четвртој деценији 19. века. Прва болница у Пожаревцу почела је са радом 1831. године.[596] У периоду од 1839. до 1914. године стални окружни лекари у Пожаревачком округу били су др Максим Николић Мишковичев, др Аћим Медовић, др Константин Михаиловић, др Спиридон Јевтимијадес, др Сава Димитријевић, др Станојло Вукчевић, др Милан Јевремовић.[597] Пожаревачки народни шпиталь престао је да ради 1833. године и све до 1866. нема никаквих података о раду цивилне болнице у Пожаревцу.

Окружна болница павиљонског типа у Пожаревцу изграђена је 1885. године према Закону о подизању и устројству болница који је предвиђао постојање јавних и приватних болница, а што потврђује и окружни физикус Сава Димитријевић у Извештају о стању здравља народа 1871. године наводећи: *у овој вароши отворена је окружна болница у којој се примају и негују болесници без разлике пола и узраста*.[598] Њеним отварањем свест о значају здравствене културе лагано је потискивала празноверице и предрасуде тако да је вера у лекара, хигијенску исхрану и становање, спречавање болести и лек постепено замењивала веровање у судбину.

---

[596] Љубодраг Поповић, Јасмина Николић и Драгана Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века,* у: монографија *175 година болнице у Пожаревцу*, Пожаревац, 2008, 23.

[597] Мирољуб Поповић Цицко*, Нека сећање траје,* 300; Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918,* 249-252; Душан Кастратовић, *Историја медицине пожаревачког округа, 1822-1914,* Пожаревац, 1991.

[598] Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 242;

Први светски рат и окупација праћена пљачком хране, лекова, обуће и одеће од стране непријатеља и ширењем разних заразних болести (од трбушног тифуса до венеричних болести) погоршали су здравствене прилике у Пожаревцу. Стога је један од најважнијих задатака непосредно по ослобођењу била обнова рада здравствених установа, пре свега болнице.

По ослобођењу 1918. године, од потпуно уништених болничких павиљона није могло ништа да се учини. Окружни физикус је зато, по наређењу надлежног министарства, одредио среску зграду у којој је у другој половини 1918. године била смештена прво војна, а потом и Обласна болница.[599] Услови рада били су веома лоши, али је ипак у овој згради болница остала следећих 30 година тј. до пресељења у новосаграђену зграду 1948. године.

Први послератни управник болнице, од јануара 1920. године, био је др Лазар Бесарабић.[600] Следећи лекар који долази 1926. године у пожаревачку болницу био је др Душан Несторовић, који ради као одељенски лекар све до 1935. године када је постављен за управника болнице, а на ком положају остаје до новембра 1937. године.[601] Исте године дошао је и др Рафаило Алфандари, који је радио као шеф кожновенеричног одељења пожаревачке болнице од септембра 1926. до маја 1931. године, када је постављен за управника бановинске болнице у Пожаревцу, а коју дужност је обављао до 10. априла 1935. године.[602]

Лист *Грађанин* доноси следећи напис: *ових дана изашла је нова уредба о болници по којој ће се наплаћивати болесницима у три класе; прва класа плаћаће 100 динара дневно, друга 78 и трећа 20 динара. Сиротиња и то она сиротиња која нема ништа, лечиће се бесплатно. Болнички трошкови плаћају се за осам дана унапред. Болесници од неизлечиве болести и старци неће се примати у*

[599] Драган Живановић, Предраг Радовановић и др, *На почетку 20. века и даље...,* у: монографија *175 година болнице у Пожаревцу*, Пожаревац, 2008, 115.
[600] Др Лазар Бесарабић, рођен 1875. године у Великом Градишту. Медицински факултет је завршио у Бечу 1906. године. Био је управник болнице у Пожаревцу од 01. јануара 1920. до 23. јуна 1930. године, када је пензионисан. Био је саветник у Министарству социјалне политике и народног здравља до 1940. године, водио је активан друштвено-политички живот, учествовао у ратовима 1912-1918. године и више пута одликован; У: Душан Кастратовић, *нав.дело*, 99-100; Драган Живановић, Предраг Радовановић и др, *нав.дело*, 116.
[601] Драган Живановић, Предраг Радовановић и др, *нав.дело*, 117.
[602] *Исто.*

болницу. Поред плаћања болничких трошкова унапред, болесник има плаћати лекару свакодневно за преглед по 40 динара.[603]

Рад у пожаревачкој болници сводио се углавном на интернистичке гране медицине. Хирургија почиње свој развој у Пожаревачкој болници 1927. године, када је за хирурга постављен др Вукота Божовић,[604] 1928. године проф. др Миливоје Димитријевић, а затим 1929. године др Војислав Поповић. У град је дошао 1928. године и др Станоје Миливојевић, санитетски пуковник који је отворио приватну хируршку ординацију.[605]

Основа лечења у периоду између два светска рата била је приватна пракса. За разлику од сиромашно опремљене болнице, ту су се могли урадити квалитетнији и модернији прегледи, као што је био рентген.[606] Наставак развоја приватне праксе било је отварање прве приватне болнице 1931. године, на спрату изнад Кузмановићеве апотеке. Отворили су је др Вукота Божовић, др Војислав Поповић и др Јован Милојковић. Међутим, одлуком бана Дунавске бановине поликлиника је затворена, а поново отворена у згради поред Државне болнице 1932. године. Болница је имала 23 кревета и радила је до почетка Другог светског рата, када су др Божовић и др Милојковић отишли у заробљеништво.[607]

Побољшање здравствене службе у овом периоду огледа се и у отварању Дома народног здравља 1928. године. Смештен у баракама, имао је бактериолошко, хемијско и антибарично одељење, уз школску поликлинику. За првог управника био је постављен Аранђел Аранђеловић.[608] Постојала је и општинска амбуланта чији је лекар вршио дужност санитарног инспектора.

---

[603] ИАП, *Грађанин,* 14.април 1926.

[604] Др Вукота Божовић, истакнут хирург у периоду између два светска рата; рођен је 1894. године у Црној Гори, Медицински факултет завршио у Женеви 1921. године, а специјализацију из хирургије у Паризу. Радио у Пожаревакој болници од 1921. године као хирург; Објављвао је стручне радове у многим стручним часописима; умро је у немачком заробљеништву 1944. године; у: Душан Кастратовић, *Друштво лекара у Пожаревцу 1930. године,* Зборник радова Народног музеја *Виминациум* 6, Пожаревац, 1991.

[605] Драган Живановић, Предраг Радовановић и др, *нав.дело, 119.*

[606] Лекари који су имали рентген апарате у Пожаревцу били су: др Јован Милојковић у Браничевској 12, др Милутин Обрадовић у Душановој 9, др Петар Јаковљевић у Немањиној 10, др Стеван Милосављевић у Синђелићевој 1, Санаторијум др Поповића у Гимназијског 4, др Богдан Лазаревић у Душановој 11, др Момчило Ненадовић на Бранковом тргу 34 и др Миливоје Станковић у Милановој 5; у: Градимир Вуловић, *нав.дело*, 15.

[607] Драган Живановић, Предраг Радовановић и др, *нав.дело,* 119.

[608] Исто, 121; Градимир Вуловић, *нав.дело*, 14.

Такође је постојао и један срески лекар чија је дужност била да пелцује децу на читавој територији среза.[609]

Повећање броја лекара у граду, не само опште праксе него и специјалиста, резултирало је оснивањем удружења *Клуб пожаревачких лекара,* 29. марта 1928. године.

Повећање обима рада у Болници у другој послератној декади види се и из годишњег извештаја о раду болнице за 1930. годину. Вршилац дужности директора болнице др Алфандари наводи да *при овој болници постоје унутрашње одељење са 60, хируршко-гинеколошки одсек са 45 и кожно-венерични одсек са 15 кревета; прва два одељења смештена су у главној болничкој згради, а кожновенерични одсек у две бараке које су у најпримитивнијем стању. У ову болницу долази велики број венеричних болесника због чега су ове бараке недовољне и неподесне и дотрајале и требало би подићи један павиљон од 60 постеља. У приземљу главне болничке зграде налази се унутрашње одељење, канцеларије, апотека и стан економа, а на спрату хируршко-гинеколошки одсек, операциона сала, породилиште, превијалиште, канцеларија шефа хируршког одељења и одељење за смештај рентген апарата. Болничка кујна смештена је у сутерену главне болничке зграде, као и магацини хране и рубља, купатило и вешерница, две собе за душевно оболеле. Болесничких дана било је 23.358, а просечно дневно 64 болесника. Болница се издржава из Државне дотације и из болесничких прихода. Годишњи буџет за материјалне издатке је 502.300 динара, а за личне 553.142 динара.*[610]

На списку запослених лекара за 1930. годину налазе се др Рафаило Алфандари – управник, др Војислав Поповић – шеф хируршког одељења, др Миливоје Димитријевић – асистент, др Душан Несторовић – секундарни лекар, др Надежда Рутар – секундарни лекар.[611] Следећи извештај за јуни 1933. године приказује исти број кревета, као и број запослених лекара. Било је 1541 болеснички дан, 225 амбулатних прегледа, са просеком 7.3 прегледа дневно. Редовна месечна дотација бановине била је 30.000 динара.[612] У септембру 1933.

[609] Др Брана Радовановић, *Здравље, болнице и лекари,* у: Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957, 121.
[610] АВ, Ф 126 VI 2675-31.
[611] АВ, Ф 126 VI 33493-31.
[612] АВ, Ф 126 VI 26724-33.

године примљено је 138 пацијената, 118 је отпуштено као излечено, 14 као болесно, а 6 је умрло.[613] У 1939. години на лечењу је било 980 лица, углавном на хируршком одељењу, са укупно 9000 болесничких дана.[614]

Планови за изградњу нове болнице готови су били 1938. године када се и започело са изградњом, а која је обустављена 1940. године због раскидања уговора са предузимачем Душаном Стевићем, *због лабавог рада и обуставе рада ради тражења повећања цена.*[615]

Користећи се подацима из књиге *Путовођа-адресар кроз Пожаревац и срез* сазнајемо да је 1939. године у Пожаревцу радило 23 лекара, од тога 2 хирурга, 1 гинеколог, 1 интерниста. У граду је постојао приватни Хируршки санаторијум капацитета 23 постеље др Божовића, др Поповића и др Милојковића. Постојало је и 9 рентген апарата, радило је 5 дипломираних бабица, три зубара.[616]

Осим стационарног лечења и амбулантних прегледа у болници су обављане операције, аутопсије, лечени су оболели од заразних болести (туберкулозе, тифуса, богиња, куге, менингитиса, венеричних обољења), обављани порођаји, итд. Упоредо са овим, болница је вршила и својеврсну културну мисију. Њени лекари су, организујући низ образовних акција и предавања за школску децу и грађанство, водили борбу за здравији и просвећенији град.

О здрављу ђака бринули су школски лекари. У међуратном периоду школски лекари су били др Лазар Бесарабић (1919-1928), др Станоје Миливојевић (1919-1923), др Загорка Поповић (1923-1937), др Гојко Давидовић (1937-1941).[617] *Што се тиче здравља ученика, оно је врло рђаво: а) Данашња младеж је граничног костура, слабих и млитавих мишића, нежног састава, бледуњаве – анемичне, па стога и нервозне; б) Већи део ђака неразумно се храни и одева и без плана учи и развија се, па такви долазе од куће и улазе у овакву гимназију, у којој свакодневно проведу по неколико часова и тада није никакво чудо, кад има пуно туберкулозних ученика и склони њој, са нежним и већ начетим плућима око 25%.*

[613] АВ, Ф 126 VI 35207-33.
[614] Др Брана Радовановић, *нав.дело*, 121.
[615] АВ, Ф 126 ТО 16-40
[616] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 14-15; дипломиране бабице су биле Даница Лукић, Десанка Јовановић, Зора Марковић, Наталија Остојић, Стана Угричић; Зубни лекарари били су Живко Ивковић, Иларио Рутар, Јелена Стојановић-Обрадовић.
[617] АЈ МПс 66, Ф 842, 843, 1268, Пожаревачка гимназија, Годишњи извештаји од 1928. до 1941.

Баш око Божића сахранили смо два ученика од „галопирајуће јектике", а једног најодличнијег ђака у целој гимназији пре неки дан пустисмо из болнице, неизлечена од туберкулозе...[618] Тридесетих година, лоше здравствено стање ученика побољшано је повећањем хигијенских услова у школи, али и превентивним радом школских лекара. Тако је 1935. године др Загорка Поповић, школски лекар Гимназије констатовала *да је здравствено стање ученика задовољавајуће. Нарочито је примећен велики напредак у здравственом погледу код ученика нижих разреда према прошлим годинама*.[619] Из године у годину здравствено стање ученика се поправљало, јер су се битно поправиле хигијенске прилике *пошто је зграда нова и одговара хигијенским захтевима.*[620]

Рад на сузбијању заразних болести до Другог светског рата одвијао се без икаквог система. Тако је епидемија шарлаха у 1933. години лечена углавном кућном изолацијом болесника, док се о некој болничкој изолацији није могло ни говорити. Ова епидемија у Пожаревцу однела је неколико стотина живота. Године 1934. избила је епидемија трбушног тифуса, проузрокована загађеном пијаћом водом, која је захватила млађе особе, тако да је од 375 болесника умрло 11. У овом периоду нарочито велика смртност била је код деце до шест година старости, односно код одојчади до 12 месеци старости. Од укупног броја умрлих у 1939. години на најмлађе болеснике отпада 25%.[621]

Ипак, дезифенкција и вакцинисање утицали су на свакодневни живот, мењале га, упућивале у новом правцу, чиниле га лагоднијим, здравијим и културнијим. Здравствене установе, рад на здравственом просвећивању потискивао је незнање, примитивни живот, некултуру која је била погодно тле за ширење свих, а посебно, социјалних болести. У пожаревачкој средини где је постојала болница, диспанзер, саветовалиште, где се осећао утицај хигијенског завода и лекара, нестајало је надрилекарство, враџбине, поклањана је пажња како болеснима тако и здравима, напуштане су лоше навике и обичаји, брига за здравље замењивала је веровање у судбину која се не може променити. Здравствене установе мењале су целокупан живот. Успех се огледао у смањењу

[618] Годишњи извештај за 1927/1928, 10-11.
[619] Годишњи извештај за 1934/1935, 46-47.
[620] Годишњи извештај за 1940/1941, 43.
[621] Др Брана Радовановић, *нав.дело*, 121.

броја болесних, у већој хигијени куће, у здравијој исхрани, у стеченим хигијенским и културним навикама, у лаганом цивилизацијском напретку друштва, што говори у прилог чињеници да је здравствена служба имала успешан развитак у периоду између два светска рата.

VIII.2. АПОТЕКЕ

Своју прву апотеку Пожаревац је добио 03. априла 1857. године. Власник ове апотеке магистар фармације Јован Покорни[622] био је први пожаревачки апотекар који је ту дужност обављао 11 пуних година, до 1868. када је апотеку продао Чеху Јосифу Чечелском.[623] До тада лек се могао набавити једино у приручној апотеци неког од овдашњих лекара или у некој трговачкој радњи.

О раду апотеке Јована Покорног остало је сачувано доста архивске грађе из које се види да је апотека за кратко време постала веома популарна, али да је повремено имала и финансијских проблема. У апотеци су вођене прописане књиге, као и *Manual recepturni* у коме су евидентирани сви рецепти по којима су прописивани лекови од стране лекара за потребе болесних становника, под растућим редним бројем и датумом издавања.[624] Други власник прве апотеке у Пожаревцу Јосиф Чечелски[625] производио је сода воду, безалкохолна пића и сирће. Сејао је лековито биље за потребе апотеке, као и за извоз, на сопственом имању. У својим лабораторијама је производио парфимеријске и козметичке препарате, којима су се снабдевале и друге апотеке и трговине у Србији.[626]

---

[622] Јован Покорни, магистар фармације, родио се 1824. године у Рајецу у Словачкој. Фармацију је завршио у Пешти. Поднео је молбу за оснивање апотеке Начелству округа пожаревачког 13. јуна 1856. године, а пуштена је у рад тек 3. априла 1857. године. У апотеци у Пожаревцу продавао је новембра 1864. године први готов лек у Србији. Основао је другу апотеку у Белој Цркви, где је и умро 1904. године; у: Душан Кастратовић, *нав.дело*, 161-162; Драган Ступар, *Фармација у Пожаревцу, 1857-1997*, Пожаревац, 1997, 29-31;

[623] Драган Ступар, *нав.дело*, 33; Душан Кастратовић, *нав.дело,* 161; Мирољуб Манојловић, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918,* 252.

[624] Драган Ступар, *нав.дело*, 33.

[625] Јосиф Чечелски, магистар фармације, родио се августа 1836. године у Арнау, на чешкопруској граници. Фармацију је завршио у Бечу око 1858. године. Био је члан Либералне странке. Крајем 19. века сазидао је зграду апотеке у Пожаревцу на Великој пијаци. Продао је апотеку за живота Чеди Ристићу, због свађе са сином Јарославом. Чеда Ристић је радио у истом локалу до смрти Јосифа Чечелског 8. јануара 1908. године, а потом је преселио у зграду Живка Грујића. Апотека је остала његово власништво до 1949. године; у: Душан Кастратовић, *нав.дело,* 162.

[626] Помада Чечелског из Пожаревца је била позната широм Србије.

Снабдевао је лековима целокупно грађанство, Окружну пожаревачку болницу, Војну болницу у Пожаревцу и осуђенике Казненог завода у Пожаревцу.[627]

Андрија Марковић[628] је отворио другу апотеку у Пожаревцу 27. септембра 1881. године и водио је до 1885. године.[629] Од 1886.до 1892. године апотеку је водио Коста Николић, магистар фармације, а Рудолф Бан од 1892. до 1894. године. Пера Ђорђевић је апотеку водио од 1909. до 1911. године, Димитрије Станисављевић од 1911. до 1914. године, а Светислав Кузмановић је апотеку купио 1924. године и њоме управљао до 1949. године.[630]

Трећа апотека у Пожаревцу отворена је 5. августа 1892. године од стране Михајла Душманића,[631] који је подигао зграду нове апотеке на Великој пијаци у Пожаревцу 1895. године. До отварања четврте апотеке у Пожаревцу дошло је тек 1929. године, отворио је Сава Мумџић, магистар фармације, под називом *Апотека код спаситеља Саве Мумџића Пожаревац.*[632]Апотека је радила до 1949. године. Само три године после отварања апотеке Саве Мумџића, Пожаревац је добио и своју пету апотеку, коју је 7. јануара 1932. године отворио магистар фармације Мита Станисављевић, а која је радила до 1949. године, када је прешла у друштвене руке као и остале пожаревачке апотеке.[633]

Дакле, према званичним подацима, у периоду од 1918. до 1941. године у Пожаревцу је радило, у континуитету, пет апотека (Душманића, Станисављевића, Ристића, Мумџића и Кузмановића), које су све основане, како смо видели, још у 19. веку.[634] На рафовима апотека Душманића и Кузмановића могли су се, осим разних лекова, завоја и шприцева, пронаћи и препарати за сузбијање шуге, свраба, отклањање митисера, жуљева, брадавица, средства за чишћење флека на телу,

---

[627] Драган Ступар, *нав.дело*, 36; Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 253.
[628] Андрија Марковић, магистар фармације, родио се у Обреновцу 1853. године. Фармацију је завршио у Грацу око 1875. године, да би отворио апотеку у Пожаревцу 1880. и уредно је водио до 1885. године када је душевно оболео и убрзо умро у Пешти 1886. године; у: Душан Кастратовић, *нав.дело,* 163; Драган Ступар, *нав.дело,* 41-46; Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 254.
[629] Драган Ступар*, нав.дело*, 44.
[630] Душан Кастратовић, *нав.дело,* 164; Драган Ступар, *нав.дело*, 41-46; Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 254.
[631] Михајло Душманић, магистар фармације, родио се 1857. године. Фармацију је завршио у Грацу 1880. године. Био је вођа Радикалне странке у пожаревачком округу. Никола Пашић био му је кум и пријатељ. Издавао је лист *Истина (1901-1902)*. Био је председник пожаревачке општине 1918. године. Умро је 19. јануара 1929. године у Пожаревцу; у: Душан Кастратовић, *нав.дело,* 164; Драган Ступар, *нав.дело,* 46-49.
[632] Драган Ступар*, нав.дело*, 49.
[633] Исто.
[634] Градимир Вуловић, *нав.дело,* 14-15.

зуба, негу руку и ногу, освежавање ваздуха, бријање, против знојења ногу, дезинфекцију просторија, уништавање инсеката и глодара и сл. Припаднице лепшег пола у њима су куповале фарбе за косу, разне пудере, помаде, колонске воде и парфеме, а земљорадници су набављали лекове за сточне болести, течно и прашкасто сириште за добијање веће количине сира, средства за мерење јачине алкохолних пића и млека, за разбистравање вина, итд.[635] Издавани су лекови по рецептима свих лекара - приватних, самоуправних и државних, а осигурани болесници, војна лица, жандарми и сиромашни житељи Пожаревца и околног сеоског подручја, поједине лекове могли су добити бесплатно.

Све апотеке успешно су радиле до окупације Пожаревца 1941. године.

VIII.3. ПРАВОСУЂЕ

Прва управна институција која је 1918. године обновила рад био је Суд општине Пожаревац. Истини за вољу, овај суд је више као управни орган функционисао и током аустроугарске окупације, а основна улога била му је да *извршава наредбе војних и полицијских власти и да одржава ред по општини ради сигурности непријатеља*.[636]

Устројство, организација и рад судова општина у Србији у склопу ноформиране државе Краљевине СХС вршени су на основу Закона о општинама од 05. јуна 1903. године, његовим изменама и допунама, као и важећим законима из области кривичног и парничног материјалног права и судских поступака. С обзиром на чињеницу да су општине биле *основне управне и судске јединице* у систему самоуправе, као и делови државне целине, Суд општине је представљао прву и непосредну власт у општини, а чинили су га председник или његов заступник, два кмета и деловођа. Према законским регулативима, општински суд је обављао полицијску, самоуправну, управну, извршну и судску власт. Као полицијско-управни орган бринуо се о хигијени општинског атара, безбедности становника и њихове имовине, одржавању путева и мостова, противпожарној заштити, вршио надзор над мерама које се употребљавају у трговини, лицима под

[635] ИАП, *лични фонд Чечелски*, апотекар.
[636] О раду судова у Србији током окупације, видети више у: Божица Младеновић, *Град у аусторугарској зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, 2000.

полицијским надзором, сузбијао просјачење, старао се о здравственим приликама људи и сточног фонда, водио списак житеља општине, и сл.

Као самоуправни орган Суд општине је управљао општинском имовином, прикупљао општинске приходе, издавао уверења и друга службена акта и исправе, надзирао пупилне стараоце и друго. Судска функција општинског суда обављана је по специјалним законима и то у грађанским споровима, у кривичној области за „иступна дела“ и по полицијским уредбама.[637]

Прописи о организацији судова који су до 1914. године важили на подручју Краљевине Србије, наставили су да се примењују и у правосудној организацији нове државе до 1929. године до доношења јединственог законског прописа о судовима на подручју Краљевине. У том смислу је судство било организовано и у Пожаревачком округу, као једној од административних целина у земљи. У том периоду су у округу образована два првостепена суда. За подручје голубачког, моравског, пожаревачког и рамског среза надлежан је био Пожаревачки првостепени суд са седиштем у Пожаревцу, а за територију звишког, млавског и хомољског среза надлежан је био Млавски првостепени суд са седиштем у Петровцу.[638]

Првостепени пожаревачки суд је преузео стварну надлежност Првостепеног суда према законским прописима који су регулисали правосудни систем у Краљевини Србији. Подаци које садржи архивска грађа правосудне провенијенције сведоче о раду Првостепеног суда у Пожаревцу и у годинама Првог светског рата. Тако је 1914. године, за потребе рада овог суда набављен *један штамбиљ велики, један штамбиљ мањи, два метална жига, један жиг са датумом,* а све у вредности од 5730 тадашњих динара.[639] Према платном списку за април 1914. године, особље Првостепеног суда су чинили Драга Нешковић, као председник Суда, Иван Николић и судије Владимир Стојиљковић и Чедомир Јанковић. Службеници суда били су Јаков Ђуричић, Божидар Марковић, Влада

[637] Општински суд је судио у грађанским парницама све спорове имовинско-правне природе чија вредност не прелази 200 динара, у споровима око непокретности када вредност спора не прелази 100 динара, у меничним спровима до 100 динара, у трговачким споровима до 200 динара и у пољским службеностима; У: *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921/1922. годину*, свеска 2, Загреб, 1922, 4.
[638] ИАП, *Бранич,* 5-6, 1900, 202.
[639] ИАП, *ССП*, број 4368/1914.

Јанковић, Драгослав Глигоријевић, Божидар Филиповић, Војислав Филиповић, Божидар Димитријевић и Жика Харизовић.[640]

Нивелација правосуђа у заједничкој држави којом је целовито уређен систем редовних судова извршена је доношењем Закона о уређењу редовних судова усвојеног у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 24. септембра 1928. године. Завођење дикататуре краља Александра, који није желео да у материји уређења правосуђа остави на снази закон усвојен у народном представништву, проузроковало је доношење новог Закона о уређењу редовних судова 18. јануара 1929. године. Био је то ревидиран текст претходног закона модификован према интенцијама новог режима, њиме су прописани и услови за стицање звања судије, повластице које су из тога произлазиле и судијска одговорност.[641]

Првостепени суд је доношењем Закона из 1930. године поново добио назив Срески суд у Пожаревцу, пред којим су се решавали имовинско-правни односи, земљишно-књижни, ванпарнични предмети, предмети према закону о старатељству, извршења. У међуратном периоду, пред Среским судом у Пожаревцу, најчешће расправљани предмети односили су се на имовинско-правне односе, међу којима је огроман био број оставинских предмета, трајали су и по више година, као расправа масе Адолфа Анафа, познатог пожаревачког трговца и привредника.[642]

Поред оставинских предмета, честе су биле парнице по основу неисплаћених дугова или расправа око граница и међа имања. Значајни су земљишно-књижни предмети који су представљали основ за укњижбу права власништва на непокретности. Интабулациони протоколи су вођени пред Првостепеним (среским) судом, у смислу стављања хипотеке на непокретну имовину дужника до окончања правног посла. Међу ванпарничним предметима издвајамо предмете усиновљења, промене презимена, овере уговора, тестамената, изјава и др. Кривице које су расправљане пред Среским судом била су дела мање тежине, законом утврђена.[643] Његова надлежност се односила и на читав

[640] ИАП, *ССП*, 1914.
[641] Срђан Шаркић и др, *Историја српског правосуђа (12-20 век),* Београд, 1997, 88.
[642] ИАП, *Срески суд Пожаревац*, 1918-1944.
[643] Јасмина Живковић, *Пожаревачки магистрат, први Нахијски суд у Србији, 1821-2011*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 70.

првостепени поступак по свим преступима млађих малолетника, а за старије малолетнике и пунолетна лица *за које Закон предвиђа казну затвора до једне године или новчану казну, или обадве, за суделовање у припремном поступку због свих кривичних дела за која је надлежан окружни суд, уколико се не тиче млађих малолетника.*[644]

Срески суд у Пожаревцу је радио у шест одељења уочи Другог светског рата. Сви предмети из надлежности суда решавани су у оквиру ових одељења. Земљишно-књижне предмете и предмете малолетника расправљало је само једно одељење, док су послови из других надлежности били подељени по одељењима, у зависности од подручја са кога долази странка у конкретној расправи, што је представљало прерасподелу послова како би се исти могли завршити у складу са годишњим планом рада суда.

Судије Среског суда су током 1934. године биле: С.Николић као председник суда, судије Милош Милановић, Радмило Урошевић, Радован Здравковић, Драгутин Гођевац, Богољуб Мидић, Иван Карп, Петар Таушаловић, Слободан Илић, Видомир Лазовић, Живојин Живановић, Светислав Марковић и Наталија Марковић.[645]

Судије Среског суда су током 1939. и 1940. године биле: Божидар Станојевић, као старешина суда, судије Гаврило Вишњевски, Михајло Стевановић, Боривоје Ђорђевић, Хаим Абраванел, Мијат Катић. Судијски приправници били су Стеван Поповић, Љубиша Николић, Никола Арсић, Душан Петковић. Особље суда чинили су Видомир Лазовић, Драгиша Јовановић, Живко Миленковић, Ђорђе Бољановић, Илија Јовановић.[646]

Реорганизацијом правосудног система Краљевине Југославије спроведеном средином априла 1938. године Пожаревац је, поред постојећих Општинског и Среског суда, добио и Окружни суд, чија се територијална надлежност, као другостепеног судског органа, односила на Пожаревачки округ.

Све послове Суд је обављао у оквиру А и Б групе. Група А је обухватала суђење и доношење свих одлука по кривичним делима за која је Окружни суд

---

[644] *Исто.*
[645] ИАП, *Окружни суд у Пожаревцу*, Пов.бр. 19 од 16.03.1934. године.
[646] ИАП, *Срески суд у Пожаревцу*, списак Пов.бр. 13/39-2 од 12.09.1939. године; Јасмина Живковић, *нав.дело,* 71.

надлежан као „Зборни“, изузев кривичних дела за која је предвиђена смртна казна или казна *вечите робије*. Другу област рада у групи А, представљало је решавање у погледу „истражног затвора“ односно свих истражних радњи и спорова који у истражном поступку настану између странака и истражних органа, као и приговоре на решења о притвору која је доносио Срески суд. Послови групе А су вршени у оквиру четири одељења. Прво одељење било је стварно надлежно за кривице са подручја пожаревачког и моравског среза, док је друго одељење било надлежно за кривице са подручја млавског и хомољског среза. Треће одељење било је надлежно за суђење у првом степену у кривичним делима за која је била предвиђена казна смрти или доживотне робије. Четврто одељење представљао је рад судије појединца у предметима одређеним законом. У оквиру групе А налазио се *суд за млађе малолетнике* који је обављао првостепени поступак за дела млађих малолетника. Истражно одељење, надлежно за *вршење припремног поступка по кривичним делима за које је надлежан судија појединац или Окружни суд као зборни*, али и за истраге по *закону о сузбијању злоупотребе у званичној дужности*, уједно је у оквиру ове групе послове вршило и надзор над *притвором овог суда*.[647]

Група Б обухватала је суђења грађанских спорова и разврстана је у оквиру више одељења. Прво одељење је расправљало предмете земљорадничких и занатских задруга и задруга за пољопривредни кредит, затим све ванпарничне предмете и предмете по Закону о извршењу и обезбеђењу, уколико спадају у надлежност Окружног суда у првом и другом степену, као и све грађанске спорове по старом Грађанском судском поступку. Друго одељење решавало је све *протоколације и таксене кривице*, као и предмете *неуредности јавних продаја*. Треће одељење обављало је призивне послове.[648]

Из праксе Окружног суда у Пожаревцу у периоду између два светска рата издвајају се кривични предмети и то за најтежа кривична дела. Честе су биле и расправе стечајне масе, на пример Пожаревачке трговачке банке, али и других новчаних завода за подручја територијалне надлежности суда.

Судије Окружног суда у Пожаревцу у 1940. години били су Добросав Станојевић, Момчило Стојановић, Спасоје Мартиновић, Новица Шошкић,

[647] Јасмина Живковић, *нав.дело,* 72.
[648] *Исто,* 73.

Чедомир Арсенијевић, Миодраг Васић, Милош Милановић, Миодраг Обрадовић, Радован Здравковић и Владимир Карапешић. Председник Суда био је С. Николић.[649]

Упоредо са развојем правосудних установа растао је и број „правозаступника“ – адвоката који су, важећи за једне од најчувенијих људи са дугогодишњим правничким и животним искуством, заузимали високо место на лествици друштвене хијерархије. Њихове канцеларије смештене што је могуће ближе судској згради, биле су „места наде“ за оне који су у њих улазили тражећи правну помоћ, било да су тужени или тужиоци. Борећи се за законитост, правду и правичност, адвокати су давали значајан допринос развоју и унапређивању правне културе, учвршћујући код својих клијената и осталих учесника у поступку свест о нужности поштовања закона.

Ступањем на снагу Закона о адвокатима од 17. марта 1929. године, термин „правозаступник“ је замењен службеним називом адвокат. Адвокатура је стекла висок степен аутономије, што се убрзо одразило и на постепени пораст броја адвоката у Србији. Пожаревачки адвокати, којих је 1930. године било 10 уписани су у именик адвоката при Адвокатској комори у Београду, конституисаној 08. јуна 1929. године.[650]

Обнављањем рада Окружног суда 1938. године број адвоката у Пожаревцу се повећао, па их је јуна 1939. године било 17: Александар Лазаревић, Влајко Николајевић, Добрица Димитријевић, Драгољуб Владисављевић, Драгутин Ранковић, Димитрије Богојевић, Драган Ђорђевић, Жика Илић, Иван Николић, Милан Марјановић, Милорад Обрадовић, Миодраг Јеличић, Михајло Крстић, Недељко Бранковић, Никола Јовановић, Рада Марковић и Тодор Илић.[651]

[649] ИАП, *Окружни суд у Пожаревцу*, акт Стр.Пов бр. 1/40 од 01. јануара 1940. године.
[650] Азбучни именик адвоката и адвокатских приправника за 1930. годину, Београд, 1931.
[651] Градимир Вуловић,*нав.дело,* 19.

IX ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ

Становништво нове државе припадало је различитим вероисповестима и налазило се под различитим режимима духовне јурисдикције. Попис становништва 1921. године показивао је да су најбројнију верску популацију од 46,8% укупног становништва чинили припадници православне вероисповести. Видовданским уставом из 1921. године усвојено је начело пуне слободе вере и савести и осигурана је пуна равноправност свих законом признатих вера, али није прихваћен принцип одвојености цркве од државе односно верске заједнице су јавне установе са специјалним положајем у држави и специјалним привилегијама.[652]

Вишевековна традиција православља на простору Пожаревачког краја учинила је то да су православна црква и свештенство важили за једну од најзначајнијих друштвених институција Пожаревца у периоду између два светска рата. Дубока укорењеност значаја цркве у свести овдашње српске популације, пресудно је одређивала и однос аустроугарских окупатора према овом српском духовном стожеру – његовим верским објектима, имовини, свештенству и верницима. Попут многих других цркава и манастира, и пожаревачки храм био је предмет рушилачких порива аустроугарских војника. Ослобођењем земље створени су услови за обнову и нормализацију верских прилика.

Браничевска епархија (са седиштем у Пожаревцу) обновљена је и успостављена после Првог светског рата. Свети архијерејски сабор на седници одржаној 30. августа 1921. године донео је одлуку: *Излазећи у сусрет живим потребама и жељама народа и цркве, свети архијерејски сабор одлучио је да се оснује Епархија браничевска*.[653] Истог дана за првог епископа обновљене Епархије браничевске изабран је архимандрит Митрофан (Рајић) конзисторијални бележник епархије пакрачке, који је управљао Епархијом до 1930. године.[654] У

[652] Радмила Радић, *Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно*, у: Милан Ристовић, Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, 646.
[653] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 62.
[654] Митрофан Рајић, рођен 1873. године у Будимпешти. За време боравка у Пожаревцу, као епископ браничевски уредио је црквени живот у Епархији, помогао богомољачки покрет, уредио је до сада једини *Шематизам српске православне патријаршије* по подацима и 1924. године издао *Јеврејски молитвослов*. Умро је 1930. године и сахрањен је у пожаревачкој Саборној цркви. У: Мирољуб Поповић Цицко*, нав.дело,* 64.

периоду од 1930. до 1934. године Епархијом браничевском управљао је Јован (Илић), који је спровео црквену организацију на основу новог Устава Српске Православне Цркве. У периоду од 1934. до 1952. године Епископ браничевски био је Венијамин (Таушановић) који је подигао 19 нових и започео изградњу 13 цркава, изградио 37 нових парохијских домова и Епархијски двор у Пожаревцу.[655]

Весник Српске цркве пише 1923. године да се свештеници више баве политиком него духовним питањима, да у домове својих парохијана иду само када имају чинодејства, да уопште нередовно врше богослужења, слабо иду у цркву, али зато редовно седе по кафанама, коцкају се, избегавају ношење свештеничког одела и др. Свештеницима се замерало да су ревносније радили на организовању друштава за чување народног здравља, земљорадничких задруга, соколских друштава и културних лига[656] него на старању о духовном стању своје паствe, искорењивању кривоклетства, пијанства, самоубистава, коцкања, блудничења, псовања Бога и др. Због таквог нерада, храмова није било довољно и били су слабо посећени, празноверице и заблуде су биле веома распрострањене у народу, верска настава је била запуштена, није било јаког богословског кадра итд.[657]

Иако је Законом о народним школама и правилима о похађању цркве стављено у дужност васпитачима да уредно одлазе у цркву, то није био случај у пракси. Министарство је зато наглашавало да ће посебно водити рачуна о оним васпитачима који предњаче у редовном одласку у цркве са децом, у лепом појању, спремању ђака за учешће на литургијама. Синод СПЦ је писао Министарству вера 1928. године да наставници основних школа скоро никако не посећују са ученицима свету литургију, а од Министарства просвете је тражено да се изда наређење надлежним школским властима да су дужни без изговора посећивати недељне и празничне црквене службе са ученицима.[658] Ђаци пожаревачких основних школа учествовали су, ипак, у литијама поводом празника Лазареве

[655] *Исто,* 65.
[656] ИАП ПТО 1934 XLIV 443 – Православно старатељство је приредило духовни концерт на дан 25. фебруар 1934. године у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу; ИАП ПТО 1934 XLIV 479 – Архијерејски намесник Среза пожаревачког, поводом устоличења новог епископа Венијамина, организовао је духовни концерт у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу; ИАП ПТО 1934 XLIV 488 – Епископ браничевски Венијамин наредио је одржавање духовног концерта блажено почившем Краљу Александру; ИАП ПТО 1935 XLIV 510 – Црквени суд православне Епархије браничевске тражио је салу Дома трговачке омладине за извођење духовног концерта, марта 1935.
[657] Радмила Радић, *нав.дело*, 650.
[658] AJ, Министарство вера КСХС,69-165-261.

суботе, Свете Тројице и др. Прве седмице Ускршњег поста у Пожаревцу је обављано причешће ђака свих школа по утврђеном распореду, као и о Божићном посту.[659] Осим у дане причешћа, школе нису радиле и о празницима Богојављање, Свети Сава, Спасовдан, Свети Духови и Видовдан. Везе цркве и школе нису се огледале само у наведеним примерима, већ и у другим манифестацијама верског карактера у којима су учествовали ђаци основних школа. На Цвети 24. априла 1932. године Православно хришћанско старатељство српске православне црквене општине пожаревачке приредило је, у сарадњи са ученицима основних школа, духовни концерт са сврхом прикупљања прилога за помоћ пожаревачкој сиротињи.[660] Половином тридесетих година све више се ширила идеја светосавља, посебно у школама и у јавном животу. Тако је Светосавска свечаност 1930. године обављена у згради школе *Свети Сава* резањем славског колача, а после подне је приређена ђачка игранка.[661] Видовдански ђачки концерт био је традиционалан, најчешће одржаван у дворишту *Петрикине школе* као централне школе Пожаревачке основне школе. Тако су 1927. године на видовданском ђачком концерту први пут учествовали и ђаци из Дечијег забавишта.[662] Улазница за концерт била је добровољни прилог који је ишао у фонд за ђачке екскурзије.[663]

У једном извештају из 1935. године о односу према вери се каже: *народ са малим изузетком заборавио је и на цркву и на веру не мисли, због великих такси за чинодејства, јер их свештеници одређују по пракси од раније (наплаћују папрено, без обзира на правилник законом одређен); цркве су празне а народ празником ради и тера стоку као и радног дана*.[664]

Свештеници су критиковани због неморала, разврата, материјализма, расипања црквене имовине, алкохолизма и недоличног понашања, као и живота у ванбрачним заједницама. Као реакција на стање у цркви почео је да се шири богомољачки покрет, који је помаган и од стране Епископа Браничевског Митрофана. Богомољци нису пили алкохол, нису пушили, постили су средом,

---

[659] ИАП, *Грађанин,* 97/1931.
[660] ИАП*, Грађанин*, 32,33/1932; ИАП ПТО 1934 XLIV 443 – Православно хришћанско старатељство је приредило духовни концерт на дан 25. фебруар 1934. године у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу.
[661] ИАП, *Грађанин,* 8/1930.
[662] ИАП, *Грађанин*, 50/1927.
[663] ИАП*, Грађанин*, 35. и 36/1930.
[664] АЈ, Милан Стојадиновић, 37-62-378.

петком и све остале постове, недељом и на свеце нису радили и чували су се греха, проповедали су целибат, носили су дугу косу, браду и крст о врату.

Верници су поштовали постове, посебно у сеоској средини. Свака кућа и село имали су своју славу која је прослављана редовно један дан у години. Највећи број празника у току године обележаван је тако што се тог дана није радило – нерадних дана у току године било је чак 135. Сељаштво је веровало да постоји Бог који је створио свет и који узима, награђује и кажњава. Богу се обраћало пре оброка и после њих, пред спавање, када се славило крсно име, крштавало, венчавало, сахрањивало и полазило на пут, молило се да година буде родна, да се отера болест и да се зауставе ратови. Било је укорењено веровање у судбинску предодређеност. Верници су обично два пута годишње приступали исповести и причешћу после великих постова.

Православна црква је дуго штитила стари патријахални поредак са његовом строго утврђеном хијерархијом у којој је владао принцип драговољне потчињености млађег старијем и жене мушкарцу. Породица је била први и најважнији извор религијског васпитања од кога је зависио религијски афинитет, те су због тога породица и брак били стални предмет црквене бриге. Према православном црквеном праву муж је глава породице и њему припада право да управља и влада породицом, употребљавајући при том савет а избегавајући сурове мере. Жена је по истом праву требало да буде неодвојиви пратилац мужа, која му у свему помаже и слуша га. Она је добијала име од мужа и уживала све предности његовог друштвеног положаја. Жене нису имале право да сведоче при венчању, да буду кумови, а као озбиљна сметња браку и разлог за развод, сматрано је недевичанство невесте.[665] Брак је морао бити склопљен у православном храму, деца су морала бити крштена у православној вери.[666] У периоду између два светска рата био је повећан број развода бракова, више на

[665] Брачна правила СПЦ - према православном црквеном праву муж је имао право да тражи развод у случају прељубе жене, ако му жена ради о глави, кад жена убије у себи зачети плод, кад жена гости са туђим људима, кад жена без оправданог разлога и без знања мужа проводи ноћи у туђим кућама, кад жена против воље мужа похађа јавна места која нису прилична за поштену женскињу. Жена је могла да затражи развод због прељубе мужа, ако јој муж ради о глави, ако је муж јавно наводи на блуд и ако је јавно и неправедно окривљује за прељубу; Радмила Радић, *нав.дело.*
[666] Исто, 658.

штету жене, тј. у корист мужа. Тако је у Браничевској епархији 1920. године склопљено 6.921 брак, разведено 53 на штету жене и 20 на штету мужа.[667]

Српска православна црква је између два светска рата отворила већи број сопствених школа, заводе, радионице, штампарије, књижаре, продавнице црквених потреба. Покренула је изградњу нових цркава и обнову старих, држана су предавања о основама вере, покренут је велики број црквених листова и часописа. Тако је у Браничевској епархији подигнут епархијски двор, 19 цркава и 37 епархијских домова. Месечно је излазио лист Црквеног суда у Пожаревцу под називом *Браничевски весник* (први уредник Миодраг Пурковић) који је штампан у пожаревачкој штампарији *Наумовић,* у периоду од 1932. до 1941. године.[668]

Дакле, за разлику од руралних средина у којима су религиозна осећања била више базирана на традицији него на хришћанској догматици, улога Цркве у друштвеним токовима и свакодневици житеља Пожаревца имала је знатно садржајнији карактер. Међу Пожаревљанима је било доста оних који на богослужења нису одлазили само у дане великих празника, на завршетку поста или због крсне славе, већ су активно учествовали у хуманитарним и културним активностима организованим под окриљем Цркве – у раду Женског хришћанског покрета, певачке дружине, прославама недеље православља и слично, а чији задатак се састојао у просвећивању, оплемењавању, вршењу добрих дела за личности и друштво.

[667] АЈ, Министарство вера КСХС 69-183-295-296.
[668] Војислав Живковић, *Пожаревљани су још 1842. гледали на својој сцени Ромеа и Јулију*, у: Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957, 45.

X СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ

Када посматрамо Пожаревац у периоду између два светска рата видимо два света која живе један поред другог, два времена која теку паралелно. Време прошло се држи за блатњаве улице, за мале дућане и радионице старих занатлија дуж *Табачке чаршије*, за фијакере и воловске запреге које одбијају да уступе место фордовима и шевролетима. Разликују се и по начину одевања, становања, говору, забавама. На једној страни су становници пожаревачких мала – *Бурјан мале, Бугарске мале, Горње мале* – који су живели на сеоски начин, бавили се пољопривредом и облачили код абаџија и ћурћија, обували код опанчара, славили заветине своје мале код записа. Са друге стране, адвокати, лекари, професори, трговци, чиновници, били су варошани, градили за себе модерне куће, школовали своју децу на факултетима у земљи и иностранству, возили аутомобиле, шили одела код кројача и модисткиња по последњем модном журналу, посећивали забаве које су се одржавале у пожаревачким хотелима и кафанама.

Стари Пожаревац нам може измамити носталгична осећања ако помислимо на бројне забаве, на *кермесе* у градском парку у коме је лети сваке недеље свирао војни оркестар, на боемски живот који се одвијао у око 80 кафана, на угледне госпође и господу који су редовно давали прилоге хуманим удружењима и фондовима за своје сиромашне суграђане и градили школе и домове за образовање и васпитање деце. Са друге стране, видимо варош чији се само средишњи део са неколико улица може назвати градом, док је остало више личило на веће село. *Азијатска прљавост је још увек главна уочљива карактеристика нашег града, а блата зими и прашине лети не можемо се ослободити све дотле док имамо толико непоплочаних уличица, док у центру вароши имамо турску калдрму*.[669]

Проблем прљавштине се могао решити увођењем водовода и канализације, али ова достигнућа цивилизације Пожаревац ће упознати тек крајем педесетих година 20. века. Питање је колико је домова у граду уопште имало било какву врсту купатила. Парно купатило индустријалца Ђорђа-Ђоке Давинића, које је давано у закуп, врло лоше је пословало. Закупци су у *Грађанину* обавештавали

[669] ИАП, *Грађанин*, 21/1929.

поштовано грађанство да је купатило снабдевено *домаћим удобностима, хигијенски уређено, са приступачним ценама – прва класа у порцулан кадама са вешом динара 12, а друга 8 динара, да располаже са великим базеном са 8 тушева.*[670] Међутим, изгледа да никаква реновирања, па ни богато снабдевен бифе и сопствени берберин, нису могли да промене чаршијски менталитет и лоше навике и да је ипак 90% грађанства чекало лето да се окупа у Морави, како је приметио Д. Келефатовић у свом чланку.[671]

Општинска управа је настојала да својим наредбама допринесе хигијенском уређењу града. Тражено је од власника јавних локала и приватних домова да пред кућом или радњом почисте улицу, смеће ставе у сандук који ће се општинским колима износити уторком, четвртком и суботом ван града.[672] У граду је био мали број калдрмисаних улица, тако да је саобраћај кроз неке од њих практично био немогућ. Грађани су морали калдрмисане улице свакодневно поливати, чистити и чупати траву са њих, како је наређивао општински суд, али очигледно је да ова наредба није много поштована. Са друге стране, поред издавања наредби, може се рећи да је једина интервенција општине у периоду од 1919. до 1931. године било пошљунчавање путева, попуњавање рупа и засипање блатишта, што је обављано кулуком, који се могао заменити плаћањем висине наднице обичног радника - 25 динара за пешачке радове и 150 за радове колима. Иако је једна од главних пожаревачких улица - Железничка[673] била непроходна због великог блата и бара, Министарство грађевина је тек 1927. године одобрило општинске планове за калдрмисање ове улице и изградњу бетонских тротоара на Бранковом тргу, Јовановој, Краљевој и Душановој улици.[674] Тротоари су били оивичени, подигнути и насути отпадом од калдрмисања улица шљунком и песком.[675] Улице у најужем градском језгру у вечерњим сатима и током ноћи осветљавала је електрична расвета са стубова равномерно распоређених дуж

[670] ИАП, *Грађанин*, 47/1929.
[671] ИАП, *Грађанин*, 21/1929.
[672] ИАП, *Грађанин*, 26.03.1929.
[673] Сада улица Лоле Рибара.
[674] Сада Трг Браће Вујовић и улице Моше Пијаде, Стари корзо и Др Воје Дулића.
[675] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 125.

тротоара. Насупрот њима, улице на периферији града су још увек оковане блатом и барама зими, а лети обавијене прашином.[676]

Иако стање пожаревачких улица није било на завидном нивоу, ипак су се градом возили аутомобили. Из огласа које налазимо у *Грађанину* сазнајемо да је највише било аутомобила америчке производње, марке Форд, Доџ и Шевролет, док је из Француске долазио Цитроен. Многи добростојећи Пожаревљани могли су себи да приуште такав луксуз за то време, али су морали и да науче како се управља возилима. По жељи љубитеља аутомобилизма, Михаило Нићота, машински инжењер и директор пожаревачких обласних железница, држао је двомесечни курс за "ауто возаре", са теоријским и практичним делом,[677] који су похађали угледни Пожаревљани као Сава Мирковић, трговац, Милан Стојадиновић, директор Трговачке банке, Мита Богојевић, обласни комесар, Драг.Душманић, апотекар.[678]

У међуратном периоду услови становања мењани су набоље. Куће су грађене од здравијих материјала и са више просторија. Уочљиви знаци естетског улепшавања окућнице – уређење башти са цвећем – један су од сигурних показатеља културног уздизања и модернизационог процеса.[679]

Важан фактор за разумевање стања духа, културе и могућности за развој модерности у Пожаревцу била је чињеница пораста градске популације у периоду који нас интересује досељавањем околног руралног становништва. Пораст градске популације је свакако знак модерности, али треба узети у обзир и да је слаба урбана култура Пожаревца оног времена имала тежак задатак да асимилује тако бројне придошлице. То је, такође, једна врста прожимања утицаја културних образаца, животних навика, обичаја, која је свакако текла двосмерно, а све то је давало општи профил читавом граду током међуратног периода.

Велика распрострањеност социјалних болести (акутне заразне болести, туберкулоза, венеричне болести, маларија, алкохолизам, хроничне и

[676] Исто, 123-126.
[677] ИАП, *Грађанин,* 36/1929.
[678] ИАП, *Грађанин*, 42/1929.
[679] Милош Тимотијевић, *Град у унутрашњости, облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку*, у: Приватни живот код Срба у 20. веку, Клио, Београд, 2007, 579-611; Сретен Вујовић, *Градско становање и приватност у Србији током 20. века*, у: Приватни живот код Срба у 20. веку, Клио, Београд, 2007, 267-317; Ђурић Војислав, *Урбанизација као процес ширења градских културних образаца*, у: Зборник за друштвене науке, 54, Нови Сад, 1969; Исић Момчило, *Сељаштво у Србији 1918-1941*.

дегенеративне болести)[680] на својеврстан начин је сведочила о начину становања, исхрани, хигијени, ниском нивоу здравствене просвећености и културе. Брже прихватање хигијенских навика утицало је на то да смртност од туберкулозе опада у граду. Одсуство уређених водовода, канализације, озиданих септичких јама и сточних ђубришта, као и основне личне хигијене погодовало је ширењу трбушног тифуса. Искорењивање сифилиса било је у директној вези са порастом степена опште културе, просвећености, хигијене. Услови становања, исхране, болести, одражавали су се на укупан природни прираштај становништва. Статистички подаци показују да се број оболелих из године у годину смањује, неке болести престају да имају облик епидемија, успоставља се успешна здравствена превентивна служба, што је све показатељ општег друштвеног напретка.

У зиму 1931. године у Пожаревцу је владала епидемија грипа, па су лекари саветовали да се избегавају јавни локали. Раул, уредник *Грађанина* је сумњао да је тај њихов савет оправдан и то је поткрепио својим коментаром: *У Пожаревцу има око 80 које механа које кафана. Толики свет је подлегао епидемији грипа, а до сада се није ни један кафеџија разболео*.[681] Епидемија шарлаха је у 1933. години лечена углавном кућном изолацијом болесника, док се о некој болничкој изолацији није могло ни говорити. Ова епидемија у Пожаревцу однела је неколико стотина живота. Године 1934. избила је епидемија трбушног тифуса, проузрокована загађеном пијаћом водом, која је захватила млађе особе, тако да је од 375 болесника умрло 11. У овом периоду нарочито велика смртност била је код деце до шест година старости, односно код одојчади до 12 месеци старости. Од укупног броја умрлих у 1939. години на најмлађе болеснике отпада 25%.[682]

Свест о потреби побољшања хигијенских услова споро је напредовала. Многе болести су настајале као последица нечистоће, нехигијене и непостојања минималног знања о њима. Ипак, дезифенкција и вакцинисање утицали су на свакодневни живот, мењале га, упућивале у новом правцу, чиниле га здравијим и

[680] Више о томе видети у: Љубодраг Поповић, Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, *нав.дело;* Владимир Јовановић, *Здравље и нега тела*, 359-384.
[681] ИАП, *Грађанин*, 11/1931.
О свакодневици видети више и у: Мирослав Перишић, *Ваљево – град у Србији крајем 19. и почетком 20. века (поглавље: Свакодневица)*, Ваљево, 1997, 287-325; Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941 (поглавље: Свакодневица и новотарије*), Краљево, 2006, 321-341.
[682] Др Брана Радовановић, *Здравље, болнице, лекари*, 121.

културнијим. Здравствене установе и рад на здравственом просвећивању потискивао је незнање, некултуру која је била погодно тле за ширење свих, а посебно, социјалних болести. У пожаревачкој средини где је постојала болница, диспанзер, саветовалиште, где се осећао утицај хигијенског завода и лекара, нестајало је надрилекарство, поклањана је пажња како болеснима тако и здравима, напуштане су лоше навике и обичаји. Здравствене установе мењале су целокупан живот. Успех се огледао у смањењу броја болесних, у већој хигијени куће, у здравијој исхрани, у стеченим хигијенским и културним навикама, у цивилизацијском напретку друштва, што говори у прилог чињеници да је здравствена служба имала успешан развитак у периоду између два светска рата.

Недовољно развијене саобраћајне везе, неквалитетни путеви и недостатак других комуникација осим друмских утицали су на малу покретљивост становништва. На путевима пожаревачког округа нису се често могли срести становници Пожаревца. Највише се путовало у Београд. У иностранство су најчешће одлазили трговци и други пословни људи.[683] Највећи део становништва није имао потребе ни могућности за напуштање свог боравишта. Живот му је пролазио у уобичајеним дневним активностима, окренутим задовољењу основних потреба и у основи борби за преживљавање, што је давало основни тон целокупном животу града.

Најинтензивније се у граду живело пре подне, када је стари део града – чаршија, трговинско-занатски центар, добијао пуна обележја пословне зоне у којој се кретао највећи број људи, продавала и куповала роба, залазило у кафане ради склапања посла. Трговци су робу набављали у Београду или у Бечу и Пешти и били истовремено носиоци модернизације. Упознајући део европске цивилизације, одређене навике, форме понашања и идеје преносили су у своју средину. Захваљујући њима у Пожаревац је пристизала индустријска роба која је изазивала велику радозналост грађана. У овом периоду, Пожаревац је имао неколико пијаца на којима се одвијала целокупна трговина. *Житарска* или *Велика пијаца* налазила се у центру града, недалеко од ње налазила се *Мала пијаца* која је служила за продају рибе и разне друге робе, затим *Дрварска пијаца*, а од 1928.

[683] Јасмина Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, 89-94.

новоизграђена је *Сточна пијаца* која је једина у Србији испуњавала услове прописане законом.[684]

После поднева живот из радњи, канцеларија и са улице полако се преносио у кафане. Најпосећеније су биле оне које су се налазиле у центру града. Градска елита – пожаревачки трговци, индустријалци, рентијери, лекари, политичари и остали пословни људи, сакупљала се у хотелима *Гранд*, *Српска круна* и *Берза.* Осим наведених, отменијим кафанама сматране су *Последњи грош, Крива врба и Златни плуг*, где су организована предавања, позоришне представе или забаве.[685]

Међутим, постојале су и старе и мемљиве кафане, где су столице биле расклиматане, столови без столњака, где се пило најјефтиније пиће, у које је одлазио посебан свет, склањајући се од кише и ветрова, зимских мећава, летњих врућина, пили су, проводили се, тешили и разонодили, свађали и тукли, певали и запевали – боеми, пијари, млекари, носачи и кочијаши, рибари, продавци испод капута, ситни продавци, подводаџије, преваранти, силеџије, босоноги циганчићи и свирачи, сви са изношеном одећом, неиспавани, увек са чашом најјефтиније ракије и флашом пива у руци, распредали су исте приче и правили планове које никад неће реализовати.[686]

Живот у граду замирао је у првим вечерњим сатима. Све радње су биле затворене, капије закључане, а улице опустеле. Вече је било време породичног окупљања. Породица је била најснажнији чувар патријахалног начина живота. Најбројније су биле са 4-5 чланова, а сасвим ретке са више од 10, што је био видљив знак бржег нестајања породичних задруга у граду него у селу. Глава куће и апсолутни господар био је отац, док је жена, поред биолошке, имала још социјалну и васпитну улогу. Отац је водио све послове, доносио одлуке, његова реч је пресудно уважавана од укућана. Без његовог знања и пристанка ниједна се крупнија одлука у кући није могла донети. Од његове нарави, мудрости и калкулација зависила је будућност кћери или сина. Жена је највише времена проводила у кући заједно са осталим женским члановима домаћинства. Она је

[684] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 236; Градимир Вуловић, *нав.дело,* 22; У Пожаревцу је 1939. године било шест пијаца: Марвена пијаца на западној страни града, Дрварска пијаца на југоисточној страни града, Житарска пијаца, Зелена пијаца, Пилићарска пијаца у непосредној близини општине и Рибарска пијаца код Градског поглаварства.
[685] Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, 185-196; Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 188.
[686] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело,* 187.

била стуб породице. Бринула се о кућним пословима, начину исхране, васпитању деце, поштовању обичаја, одржавању народног веровања, упражњавању народне медицине, била је баштиник разних предрасуда, празноверица, религиозних форми понашања, симбол штедљивости, умереног начина живота и чувар очевог ауторитета. Њена социјална мобилност била је мала, девојка први пут напушта кућу приликом удаје, а удаје се између шеснаесте и двадесете ређе двадесет друге године. Мушкарци су се женили после тридесете или четрдесете године, када би стекли какву-такву економску основу за формирање породице. Уобичајена разлика у годинама између мужа и жене била је 10-15 година. Брак је склапан путем проводаџисања јер могућности за виђање девојке и момка скоро да није било, изузев на кратко у пролазу у друштву родитеља. Живот девојака текао је у кругу породице, комшилука и ближих рођака.[687]

Свакодневни устаљени ритам живота био је повремено прекидан, обично када су прослављани празници или када је општинска власт разним објавама најављивала ванредна догађања. Пожаревљани су се забављали и веселили у својим кућама, одлазили на излете у околину, посећивали вашаре, гледали циркуске представе, представе путујућих позоришних група и путујућих биоскопа, углавном у хотелским и кафанским салама. Верски празници су били и државни празници. Два највећа хришћанска празника Божић и Ускрс посебно су слављена, као и Крсно име као најважнији породични празник. У јесен пожаревачким улицама, *Табачком чаршијом*, често су пролазиле свадбене поворке са пешкирима и цвећем искићеним фијакерима, некад и пешице, уз пратњу музике и песме. На дан пожаревачке заветине – Свете Тројице, од Саборне цркве улицама Пожаревца кретала се литија на челу са Епископом Браничевским и свим пожаревачким свештеницима, градоначелником, представницима војске и полиције, а за њима трговци, занатлије и остали грађани.[688]

Сваке године на дан годишњице проглашења Краљевине Југославије грађани би истакли заставе на својим домовима и радњама, ишли би на јутарњу службу у цркву, а увече би учествовали сви у весељу. Радње су биле затворене читавог дана, а улице испуњене шетачима обученим у најразличитија одела, што

[687] Радина Вучетић, *Жена у граду, између резервата приватног и освајања места у јавном животу,* у: Приватни живот код Срба у 20. веку, Клио, Београд, 2007, 132-164.
[688] Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело.,* 420.

је била највидљивија слика традиционалног и модерног.[689] Посебно лепо су изгледале жене утегнуте у хаљине. Како су освајале слободу облачења, постајале су лепше и привлачније. Мушкарци европског начина одевања носили су црни капут реденгот, мек црни шешир са великим ободом и сат.[690] Људи слабијег имовног стања и нижег друштвеног статуса носили су гуњ, панталоне од сукна, на глави шубару и на ногама чизме.

Дакле, један од најбољих показатеља модернизацијских промена на чијем примеру се огледао цивилизацијски преображај појединца и његова подложност утицајима колективних образаца јесте мода.[691] Она представља специфичну социјалну форму отпорну на све привредне и друштвене промене, феномен који опстаје чак и у најдубљим кризама, ломовима и оскудици. Како истиче Пеђа Марковић, *мода је карактеристичан пример проширених хоризоната.*[692]

Оно што је у погледу моде карактерисало сва провинцијска места у Србији у периоду између два светска рата, па самим тим и Пожаревац, била је „загледаност" у Београд као својеврсног генератора и катализатора модних кретања. Сви новитети, модни трендови и детаљи настали у некој од познатих модних престоница (Паризу, Бечу, Риму) пристизали су најпре у Београд, одакле су се модни валови разливали по унутрашњости земље. Европску моду у Пожаревац доносили су трговци на повратку са својих пословних путовања, ђаци и студенти школовани у југословенској метрополи, путници на пропутовању, економски имигранти, а ширењем штампе као моћног медија она је пристизала и са страница модних ревијалних часописа попут београдског *Жена и свет* или париских *Ellite, Femina, Vogue, Paris Elegant* и других који су се могли набавити код колпортера, власника помодних радњи или у књижарама.[693]

Посебно подложне модним утицајима и променама, које се нису огледале само у спољашњим променама гардеробе и фризура, већ су остављале далекосежније утицаје на свест и доводиле до мењања моралних норми и форми

---

[689] Више о томе видети у: Ана Влајовић, *Грађанин и друштвени живот Пожаревца од 1929-1931. године*, дипломски рад у рукопису, Београд, 2002.
[690] Градимир Вуловић, *нав.дело,* 45; У Пожаревцу су биле следеће радње часовничара: Драгољуб Стефановић у Дубровачкој 16, Драгутин Адамовић у Краљевој 8, Драгомир Јанковић у Краљевој 16, Миодраг Вељковић у Краљевој 2а и Михајло Сергијевић у Краљевој 17.
[691] Мирјана Прошић-Дворнић, *нав.дело;* Бојана Поповић, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века,* у: Приватни живот код Срба у 20. веку, 318-341.
[692] Предраг Марковић, *Београд и Европа 1918-1941*, Београд, 1992, 66.
[693] Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, Београд, 2000, 56.

понашања разарајући традиционалну српску патријахалну породицу, биле су жене. Упркос отпору традиционалиста, мода је, нарочито у периоду економског бољитка средином двадесетих и тридесетих година прошлог века, заузимала све чвршће позиције мењајући систем општеприхваћених друштвених вредности. Сигурно да су модни трендови били „кривци“ за либерализацију форми женског понашања.[694]

Најбољи индикатор модних кретања, поред разних забава, матинеа, соареа, игранки, био је корзо у главној улици, на коме су се у вечерњим сатима могле видети девојке, жене, младићи и старији мушкарци одевени у складу са разним модним обрасцима. Осим тога што су одећа, обућа, фризура и други естетски детаљи показивали друштвени стандард и статус на социјалној лествици, они су били и обележје једне временске епохе. У годинама непосредно после Првог светског рата Пожаревац је запљуснуо талас, у то време доминантне *шими-моде*: панталоне уских ногавица, добро нафатирана широка рамена на сакоима и капутима, уске женске сукње и хаљине *једва нешто мало преко колена тако да су се могле добро запазити и лепе ноге и облици женских тела и култне шимике – шиљате ципеле за жене и мушкарце.* На главама мушкараца запажали су се шешири широког обода, а код жена филцани и кожни звонасти шешири са подврнутим ободом, дубоко набијени на чело, тзв. шапо-клош, који су својим обликом подсећали на калпак средњевековног витеза.[695] На прелому треће и четврте деценије прошлог века пристигла је тзв. чарлстон мода из Америке коју су одликовале широке ногавице на панталонама, са манжетнама, равна рамена на капутима и сакоима, приметно краће сукње и хаљине „са појасом на бауш“ и понекад са фронцлама, знатно комотније од оних особених за *шими-моду*.[696]

Ствар престижа представљало је ношење шешира познатих светских марки: италијанских *Борсалино* и *Паница,* бечког *Хабига*, лондонских *Лок и компанија*, а неизбежни детаљ у кишним данима били су кишобрани и свилени мушки мантили произвођача *Брабери, Алигатор*. Све ово било је могуће набавити у познатим локалима моде и „мануфактурно-помодним трговинама“, а они

[694] Радина Вучетић, *нав.дело,* 132-164.
[695] Димитрије М. Кнежев, *Београд наше младости 1918-1941*, Београд, 2001, 196; Бојана Поповић, *нав.дело*, 40-52. Градимир Вуловић, *нав.дело*, 45 – У Пожаревцу је шеширџија био Сретен Драгановић, у улици Краљева 21.
[696] Бојана Поповић, *нав.дело*, 40-52.

имућнији су за облачење по последњој моди потезали чак и до Београда. Разноврсношћу понуде истицала се мануфактурно-галантеријска трговина *Павловић и Мирковић,*[697] или *радња готовог одела Војислава Поповића* на Краљевом тргу 12,[698] а они Пожаревљани са „плићим џепом“ и другачијим модним склоностима опредељивали су се за набавку јефтиније мушке одеће вараждинске конфекције *Тивар* – плава карирана одела и зелени зимски капути од „лодна“, тзв. хубертуси, спортског кроја који су били непромочиви и отпорни на јаке ветрове.

У Пожаревцу је било више кројачких салона мушког и женског одела за које се сматрало да су на високом нивоу. Према Адресару за град Пожаревац за 1939. годину кројачи мушког одела били су: Анте Ивезић на Краљевом тргу 12, Богдан Богдановић у Љубовијској улици 26, Богољуб Дичић у Пећкој 2, Војислав Павловић у Краљице Марије 40, Владислав Богојевић у Краљевој 28, Војислав Манић на Цветном тргу 33, Владимир Петровић у Дубровачкој 10, Владимир Милентијевић у Краљевој 1, Душан Миладиновић на Цветном тргу 33, Драгиша Рајковић у Душановој 2, Ђорђе Игњатовић на Краљевом тргу 8, Живко Перић у Краљице Марије трг 6, Живко Рајковић у Дубровачкој 26, Живојин Ивковић у Милановој 2, Љубомир Милићевић у Душановој 7, Миливоје Јанковић у Дубровачкој 22, Милован Рајчић у Краљице Марије трг 12 и Светомир Стокић на Краљевом тргу 1.[699] У већини кројачких радњи могле су се купити квалитетне тканине и детаљи за израду одела. Кројачи женских одела били су: Драгица Чолаковић у Немањиној улици 13, Ђурђина Лакић у Ломиној, Елизабета Ракум у улици Александра Николајевића 15, Евдокија Зборовскаја у Давидовићевој 8, Живка Данчевић у Таковској 3, Живка Пауновић у Јошкиној 28, Јелена Лазаревић у Гојковој 15, Јелена Станисављевић у Виноградарској 3, Лепосава Милосављевић у Кнез Михаиловој 22, Лепосава Михајловић у Душановој 8, Марија Коча у Југ Богдановој 12, Марија Милошевић у Кнез Лазаревој 4, Милица Јанковић у

[697] ИАП, архивски фонд *Трговачка мануфактурно-галантеријска радња Павловић и Мирковић, Пожаревац* (даље: ТРМП), 1932. Иначе, Павловић и Мирковић су били најпросвећенији и најобразованији трговци свога времена, и то не само у пожаревачком крају. Припадали су кругу најобразованијих, у европском духу васпитаваних привредника Србије.
[698] Градимир Вуловић, *нав.дело*, 31.
[699] Исто, 37-38.

Крајинској 3, Надежда Ђорђевић у Кнез Лазаревој 2 и Цвета Радивојевић у Високој 5.[700]

Осим ових радњи и салона, постојало је и више трговина које су продавале „готову“ обућу, израђену у сопственој радионици према моделима из страних журнала.[701]

Током двадесетих година у Србији је почела индустријска производња обуће. У Пожаревцу је радила продавница *Бостон АД* у Дубровачкој улици 11, пословође Живојина Нинковића, која је продавала јефтину мушку, женску и дечју обућу од домаћих сировина и по моделима из најновијих париских, лондонских и бечких журнала.[702] Највећа међуратна европска фабрика обуће *Бата* отворила је свој погон у Борову 1931. године и доминирала је на српском тржишту, у време када је економска криза наметала потребу за јефитинијом и трајнијом обућом, а *Бата* продавница обуће у Пожаревцу се налазила у Дубровачкој улици 9 пословође Вид. Јевремовића.[703]

У складу са модом која је еволуирала, водило се рачуна и о изгледу фризуре. Парна, „марсел“ и електроондулација постајале су саставни део навика пожаревачких дама које су уз то пажњу поклањале и козметичким препаратима – пудерима, кремама, парфемима (*парфимерија Миодрага Стокића* у Пећској улици),[704] а најчешће коришћени су били кремови за лице *Пондс, Нивеа, Токалон, Филипон крем* који је израђиван у варошкој апотеци *Чечелски.*[705] Оне које су више

[700] *Исто,* 38.
[701] У Пожаревцу су били следећи обућарски мајстори: Божидар Стојановић у улици Краљице Марије трг, Бранислав Протић у Дуровачкој 34, Војислав Перић на Цветном тргу 50, Војислав Лазаревић на Цветном тргу 56, Војислав Марјановић у Душановој 12, Велимир Јотић на Цветном тргу 33а, Војислав Лилковић у Душановој 7, Војислав Калчић у Пећској 1а, Љубомир Пауновић на Цветном тргу 1 и Краљевом тргу, Љбомир Јотић на Цветном тргу 33, Михајло Милићевић у Краљевој 22, Миливоје Стефановић у Јошкиној 10, Михајло Милошевић на Бранковом тргу 8, Миливоје Цветковић у Кнез Михаиловој 1б, Милија Михајловић на Бранковом тргу 10, Миливоје Стојановић у Синђелићевој 2, Никола Стокић у Краљевој 22 и Сава Котра у Дубровачкој 46; Градимир Вуловић, *нав.дело*, 40-41.
[702] *Исто,* 32.
[703] *Исто.*
[704] *Исто,* 31.
[705] Последњих година 19. века, Чечелски је на главном тргу у Пожаревцу сазидао прву зграду са посебном наменом за апотеку, са просторијама лабораторије, простором за смештај и складиштење лекова и станом на првом спрату. Била је то једна од првих престижних грађевина у Пожаревцу 19. века у којој је наследник Чечелског 1908. године основао прву дрогерију у Пожаревцу. Апотеку са дрогеријом Чечелског касније је преузео апотекар Чеда Ристић, који је исту после рата 1918. године обновио, тако да ће успешно радити до 1945. године; ИАП, *лични фонд Јосифа Чечелског,* апотекара пожаревачког, Пожаревац; Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело*, 301.

тежиле екстраваганцији, при том одбацујући традиционалне стеге и предрасуде, бојиле су косу турском *каном,* за коју се веровало и да је добра за јачање њеног корена, док су мушкарци за обликовање фризуре употребљавали брилијантин или шећерну водицу.[706]

Оно што је у погледу модних трендова Београд представљао за Пожаревац, то је Пожаревац био за сеоско подручје Пожаревачког среза. Под утицајем „варошке моде" традиционални начини одевања лагано су нестајали из сеоских средина.

Осим у изменама облачења и личног изгледа, нови модни трендови изражавали су се и кроз нове игре, обичаје и друштвене ритуале. Игре карактеристичне за круто и достојанствено традиционално друштво, каква су била кола *чачанка, врањанка, травничко, влашко, занатлијско, докторско, трговачко, звонце*, све више су уступале простор модерним латиноамеричким плесовима и окретним играма, од којих су највише играни *танго, фокстрот, полка, мазурка, кадрил, инглишвалс, румба*, *чарлстон,* а нарочиту популарност међу Пожаревљанима млађег доба имао је *мађарски чардаш*. Играло се по журевима, по славама, банкетима, после скупштина, по вашарима, после концерата, по кермесима, на излетима, за време народних празника, у учионицима, кућама, где год је постојала прилика. Приређивани су маскенбали и костим балови (даме су биле обучене у народну ношњу, а господа у фрак, смокинг или војну униформу) током зимске сезоне.[707] Матинеа, од 16 до 20 часова, организовала су разна друштва и школе, а најотменији су приређивани у Официрском дому. Дасинг недељом поподне био је обавезан. Модерни су били и приватни журеви на којима се играло уз звуке *портабл* грамофона. Забаве са игранкама и *добровољним прилозима* организовала су разна удружења – хуманитарна, занатлијска, трговачка, спортска и политичка. Од пролећа до зиме разна удружења су приређивала кермесе у добротворне сврхе. Шетња на корзоу, излети у природу, постали су саставни део градског живота. О томе колико су ове модерне игре, које представљају својеврсну демонстрацију слободе опхођења и покрета, имале

[706] Димитрије М. Кнежев, *нав.дело,* 197.
[707] ИАП ПТО 1934 XLIV 438 – Клуб француских пријатеља организовао је у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу маскенбал; ИАП ПТО 1936 XLIV 595 – Удружење „Пријатељи Француске" приредило маскенбал у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу, 22. фебруара 1936. године.

поклоника у Пожаревцу, говори и податак да је још 1912. постојала и радила школа играња или „танцшуле“ у хотелу *Браничево*.[708]

У данима летњих жега омиљено место окупљања Пожаревљана била је река Морава. Сезона купања отпочињала је о Ђурђевдану и трајала до октобра, мада је код старијих Пожаревљана постојало уверење да са овим ужитком треба престати након Преображења, када се, како традиција каже „преображавају вода и гора“. Навала купача стварала је проблеме са одржавањем хигијене плаже, тако да је моравска плажа углавном била запуштена. Купалиште на Морави било је својеврстан полигон за доказивање спретности и одважности. Сан сваког младића био је да победи у брзом пливању, пливању уз матицу, роњењу и скоковима са моста. Пожаревачка плажа представљала је и модну писту на којој су се могле видети разне креације купаћих костима. Жене су обично за купање облачиле дугачке комбинезоне са бретелама, девојке су имале једноделне купаће костиме са обавезном сукњицом до изнад колена, а мушкарци су долазили на плажу у црним гаћама попут фудбалских које су биле припијене уз бутину или у дугим белим гаћама које су повијали у висини колена.[709]

Убрзани привредни и урбани развој Пожаревца у периоду између два светска рата, велики и брз прилив имиграната са различитим вредносним системима, пораст различитости становништва, слабљење традиционалних друштвених институција и друштвене контроле, умногоме измењени услови материјалног живота људи и немогућност задовољења новопробуђених потреба, утицали су и на развој онога што савремена социологија града назива *урбани социјални криминал и патологија*.[710]

У криминалном миљеу најзаступљенији облик биле су крађе, провалне пљачке, ситна џепарења. На мети крадљиваца најчешће су биле трговинске и занатске радње у граду. Да на разне криминалне појаве нису биле имуне ни неке државне институције, сведочи случај Пожаревачке окружне банке из 1930.

[708] Драган Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, 65. Часове су давали Драга Павловић, фотограф-ујак Милене Павловић-Барили и Божа Бањић, бакалин; Бојана Поповић, *нав.дело*, 14; Мирољуб Поповић Цицко, *нав.дело*, 417-420; Мирољуб Манојловић, *нав.дело*; ИАП ПТО 1931 XLIII 231 – школу играња у 1931. години, у сали Дома трговачке омладине у Пожаревцу, држао је дипломирани учитељ играња Алекса Бевски.
[709] ИАП, Вариа, *Лист Недељне илустрације* 37, 9. септембар 1934, 28-29.
[710] О граду и неким појавама урбане патологије више у: Љубинко Пушић, *Град, друшво, простор: социологија града*, Београд, 1997.

године, чији су чланови Управног одбора и Павловић Милан, председник „због више кривичних дела“ осуђени пресудом Првостепеног пожаревачког суда.[711]

Највише узбуђења од свих догађаја који су повремено прекидали устаљени свакодневни градски ритам живота стварала су убиства. Њихове позадине, мотиви, околности и епилози бивали су данима главна тема чаршијских препричавања, распаљујући машту и производећи на тај начин мноштво разних верзија једног истог догађаја. Тако се 1940. године кроз Пожаревац пронела вест о свирепом убиству пожаревачког лекара хирурга Станоја Миливојевића, кога је убио Александар Мартиновић, осуђен на казну „вечите робије“.[712]

[711] ИАП, ССП, 4566/1930.
[712] ИАП, *Грађанин*, 20/1940; Јасмина Живковић, *Пожаревачки магистрат, први Нахијски суд у Србији 1821-2011,* 117.

XI Дискусија

Развој градова Србије у другој половини 19. века и првој деценији 20. века одвијао се неуравнотежено. На то је утицало више чинилаца попут броја становника, близине државне границе, саобраћајне повезаности са осталим деловима земље, климатских услова, географско-историјског наслеђа, удаљености од престонице, изграђености државних и културно-просветних институција. Настанак државне заједнице јужнословенских народа крајем 1918. године означио је нову фазу у развоју градова на тлу Србије. У раздобљу између два светска рата измењена је демографска разгледница великог броја градова Србије, посебно оних који су израстали у значајне индустријске центре (Београд, Ниш, Крагујевац) или су се у њима налазиле веће војне јединице попут Пожаревца. У њих се временом усељавао приличан број Хрвата, Словенаца и припадника несловенских народа поданика нове државе, било у потрази за запослењем било по службеној дужности (официри, жандарми, државни чиновници, просветни радници), за које се везује низ промена, пре свега на културном плану, нарочито појачавање европског културног модела живљења.

На повећање броја градске популације у Србији у посматраном периоду утицали су и економски моменти који су деловали подстицајно на становнике руралних подручја да могућности за обезбеђивање сопствене егзистенције потраже у градовима, нарочито у оним у којима је процес индустријализације ухватио дубље корене. Неродне године, недовољне количине намирница за исхрану многобројних сеоских породица које је обезбеђивао мали земљопосед, потреба за напуштањем устаљеног начина живота и одређена доза авантуристичког духа, покретали су сељаштво ка градовима. Градови су на овај начин постајали својеврсни „вентили“ за вишак становништва са заосталих сеоских подручја, играјући значајну улогу у модернизацији и културном преображају српског друштва у првој половини 20. века.

У овом раздобљу Пожаревац је прошао цивилизацијски еволутивни ход од типичне трговачко-занатлијске вароши, са тешким бременом наслеђеним током балканских ратова и аустроугарске окупације, до индустријског града чији динамични успон је прекинут новим ратним вихором у коме се југословенско

друштво нашло након две мирнодопске деценије. Мало је градова који су попут Пожаревца у релативно кратком временском интервалу доживели снажну демографску промену да је број његовог становништва увећан, мењајући при том физиономију, менталитет, свакодневни живот и још много тога што даје колорит једном граду. Он је постао стециште бројних економских имиграната из других делова југословенске државе и иностранства који су га претворили у конгломерат различитих нација, конфесија, језика, културних афинитета, традиција и слично. Култура је до Пожаревца допирала као ехо или одраз оног што се под средњоевропским утицајима и напором првих генерација српске интелектуалне елите догађало у престоници Србије.

* * *

Сва друштва стално пролазе кроз одређене модификације, адаптације и иновације. То су најчешће нормални, мирни и континуирани процеси који се одвијају без потреса по систем. Са друге стране, постоје и сасвим другачије, дубоке и радикалне промене које, под унутрашњим или спољашњим притисцима, кроз лиминалност „друштвене драме“, кроз серију потреса који се могу означити и као веће или мање револуције, доводе до скоро потпуне дезинтеграције претходног система и постепеног настајања сасвим другачије структуре.[713] Те промене настају бурно и нагло, са рушилачком снагом, али је за њихово консолидовање и интеграцију потребан дужи период. За тај период транзиције карактеристично је „хаотично стање“ дисконтинуираног развоја, пуно противречности и конфликата између затеченог система који почиње да слаби, да губи значај и способност репродуковања, и новоприхваћеног који, у простору старог, отпочиње да се изграђује. Истовремено постојање различитих друштвених, политичких, економских и културних модела траје све док се унутрашњим трансформацијама, независно од тога да ли су изазване унутрашњим или спољашњим почетним импулсима, не постигне стање веће уређености система, састављеног од нових културних елемената и на основу нових организацијских принципа. У комплексним друштвима нужно је да постоје хетерогени културни модели или субкултуре, које одговарају интересима, потребама и тежњама појединачних друштвених група, условљених њиховим

[713] Мирјана Прошић-Дворнић, *нав.дело*, 490.

специфичним положајем у друштвеној структури, али које почивају на заједничким основама без којих не би било могућно ни постојање културне целине ни комуникација између њених делова без обзира на то да ли су ти односи комплементарни, симетрични или конфликтни. После великих друштвено-културних промена неопходна је интеграција постојећих и прихваћених елемената у нову структуру, а затим модификовање новог глобалног модела према захтевима група које чине социјалну структуру.[714]

Трансформације кроз које су пролазили Пожаревац и Србија у периоду између два светска рата припадају радикалној категорији промена. Тај период био је испуњен променама које су, захватајући све сфере живота како је наведено у претходним поглављима рада, сустизале једна другу, преплитале се и почињале своје трансформацијске захвате још док су се претходно консолидовале.

На почетку тог периода како смо приметили, Пожаревац је био готово запуштена орјентална варош са тек наговештеним и ограниченим елементима модернизације. У географском смислу, он се налазио на северу Србије које је уживало одређене географско-историјске погодности које су га диференцирале у односу на просечне српске вароши. Са географског аспекта, Пожаревац је уживао погодности својих специфичности као:

- Град који се налази у делу северне Србије где се наставља, у модификованом облику Панонска низија, односно град и околина се налазе на ободу Панонске низије. Конкретне погодности овог фактора се изражавају у малој морфометрији рељефа (преовлађује низија), што омогућава развој аграра. Овоме треба додати квалитет тла (чернозем) што представља, такође, погодност за развој пољопривреде. Његов развој поспешује и чињеница задовољавајуће количине падавина које има пожаревачки крај, чему треба додати и обиље стајаћих вода и подземних извора. Преовлађивање равнице у северном делу Србије омогућава и лакшу изградњу саобраћајница, као и шире погодности за низ других антропогених делатности;

- Град и околина се налазе близу Дунава и Велике Мораве што су посебне погодности, између осталог, и у саобраћајном и привредном смислу;

[714] Исто.

- Пожаревачки крај се налази у зони која се граничи са Војводином која је као развијена културно-привредна регија позитивно деловала на околне области. Није неважно ни то, да је југ Баната који се налазио у граничној области са пожаревачким крајем још у периоду кад је био под Аустро-Угарском, а нарочито у периоду између два светска рата био већински насељен српском популацијом, што се одражавало на поспешивање привредних и културних веза са сународницима јужно од Дунава;

- Дунав као река међународног значаја имала је посебну важност за Подунавље, нарочито од прокопавања Сипског канала крајем 19. века. Најзад, важан је фактор да, иако због географских и физичкогеографских елемената, Војводина представља јединствену, хомогену и јасно омеђену регију, управо Подунавље и Дунав представљају изузетак који релативизује јединственост војвођанске регије. Наиме, река Дунав постаје све више осовина развоја захваљујући посебностима на које делује у односу на своју околину (Подунавље), а пре свега у саобраћајном смислу, у развоју делатности специфичних за њу (рибарство, туризам, угоститељство, рекреација), док само Подунавље одликује равница са могућностима гушће насељености. Временом Подунавље прераста у нодалну регију која повезује обе стране Дунава, што дугорочно приближава његова приобаља у привредном и културном смислу и релативизира и умањује специфичност Војводине и других области уз Дунав као независних и међусобно одељених регија. Ови процеси су били веома поспешени у анализираном периоду, ако имамо у виду да је реч о јединственој држави и административној области (Дунавска бановина).

Када су у питању историјске околности и специфичности пожаревачког краја, издвојили бисмо следеће:

- Пожаревачки крај је међу последњим потпао под турску власт, приближно када је и нестала средњовековна српска држава обележена падом Смедерева 1459. године;

- Пожаревачки крај је у три наврата, у периоду од краја 17. до краја 18. века био у саставу Аустрије, од чега четврт века у периоду 1718-1742. када је изграђена средњоевропска култура и становништво се нашло у новом културно-цивилизацијском амбијенту у односу на више векова проведених под Турцима;

- Пожаревачки крај је потпао под ослобођену устаничку српску државу током Првог српског устанка, а потом и од 1815. године у оквиру аутономне Србије кнеза Милоша. Он је у том периоду привремено био и престоница Србије;

- Пожаревачки крај се у нововековној српској држави нашао у граничном подручју према развијеној и културној Дунавској бановини што је позитивно деловало на привреду и културна струјања овог краја;

- Пожаревачки крај се у међуратном периоду нашао, административно посматрано, у Дунавској бановини са развијенијим војвођанским крајевима и центром у Новом Саду, што се одразило на прожимање култура ових до тада, у посебним државама, организованих области.

На крају посматраног периода, Пожаревац је ипак био модеран европски град који није много заостајао за сличним градовима. Тај пут није био ни лак, ни једноставан, ни континуиран, али је Пожаревац ипак успео да га савлада. У њему су дуже време коегзистирале одлике и једног и другог типа, тако да је Пожаревац дуго, стицајем историјских догађаја делимично и до данас, припадао категорији прелазне друштвене средине.

Прелаз од орјенталне вароши ка модерном граду, изазван крупним историјским догађајима, одвијао се у контексту великих међународних превирања и прекрајања света која су се одражавала и на позицију Краљевине Југославије и Србије. Међународни односи у посматраном периоду су пролазили кроз више фаза и промена. У политичком домену, период од средине тридесетих је био обележен затезањем односа међу великим силама и порасту напетости. На економском плану, највећи утицај је имала Велика економска криза која се на простору Југославије одразила у првој половини тридесетих година. У унутрашњем политичком животу саме Краљевине Југославије постојали су различити периоди, али се може рећи да је највећа промена настала након атентата у Скупштини 1928. године и Шестојануарске диктатуре која је привремено укинула парламентаризам који се у пуном обиму обновио до половине тридесетих година. Наведени политички и друштвени односи, како смо видели, имали су своје последице и рефлексију на друштвени живот и посебно културна кретања. Међународни политички односи нису имали посебно видљиве последице по свакодневицу друштвеног живота, рецимо једног града као што је

Пожаревац, осим можда уочи Другог светског рата и то само кроз учестале војне вежбе и позиве резервистима, појачано интересовање јавности за „европске напетости“, а од јесени 1939. и „европски рат“.

Насупрот томе, велика економска криза се рефлектовала на свакодневни живот у Југославији и Србији, и то од почетка тридесетих до средине те деценије. Напротив, привредни полет двадесетих и оживљавање привреде друге половине тридесетих година се позитивно одразио на живот обичних људи, као и на развој просвете, спорта, установа, културе, а изнад свега због веће платежне способности становништва.

Промене кроз које је пожаревачко становништво прошло у посматраном периоду, у друштвеним наукама познате су као процеси модернизације, урбанизације и индустријализације. На културном плану, посебно када је у питању егзогена модернизација која подразумева преузимање културног модела са стране, конкретно западноевропског обрасца, као и сусретање различитих подкултура истог друштва, оне се манифестују као процеси енкултурације,[715] асимилације[716] и акултурације.[717] У Пожаревцу и Србији сучељавале су се две главне културне струје. Са једне стране, био је то затечени српски патријахално-фолклорни образац, а са друге стране, налазио се импортовани културни модел, развијен током модернизације у Великој Британији и Француској који су још од 19. века па до данашњих дана подражавала најпре друштва у централној и источној Европи, а потом и у осталим деловима света, са променљивим успехом и достигнућима.

У питању је био радикалан раскид са прошлошћу и постепено грађење нове реалности засноване на новом погледу на свет, новим вредносним системима, етичким начелима, организацијским принципима мишљења и деловања.

Модернизација је подразумевала процесе европеизације што је значило да је Пожаревац требало поново да учи како да буде европски град. Распадање патријахалног друштва и породице узело је маха у међуратном периоду, паралелно са повећавањем удела урбаног становништва у земљи. Како је показала

[715] Учење правила другачије културе.
[716] Доминација једног културног обрасца над другим.
[717] Међусобно позајмљивање и прожимање различитих култура и субкултура.

анализа просветних прилика у Пожаревачком крају, повећан је број писмених, потом удео оних који су завршили различите нивое образовања (основну, средњу, као и више школе). Појединац се у модерном друштву, које је постепено узимало маха и у Србији међуратног периода, све више налазио наспрам најважнијих егзистенцијалних питања, попут школовања, запошљавања, формирања породице и опште одговорности за своју судбину. Распадање патријахалне породице и породичне задруге имало је своје показатеље у сталном смањивању величине просечне породице, опадању наталитета, померању просечног годишта за ступање у брак, смањивању удела руралног становништва у укупној популацији земље и друго.

Дакле, кључна основа модерности била је индивидуализација личности и усмереност на будућност, спремност да се прихвате иновације и да се стално иде у корак са променама.[718]

Модернизација, индустријализација и урбанизација, замишљени као универзални кључеви за просвећивање читавог света, убрзо су показали низ диференцирајућих импликација. Оне су наиме, захваљујући неједнаком развоју у преструктурирању света, створиле нове глобалне односе зависности на релацији центри:периферија. Модернизација и са њом повезани феномени утичу тако не само на унутрашњи развој друштва, већ и на односе међу друштвима. Промењени односи моћи, што је једна од њених последица, знатно су побољшали положај мањег броја земаља на рачун већине. То је омогућило да у оквиру јединственог процеса модернизације паралелно и истовремено теку процеси унификације и диверсификације, неки као последица спољашњих фактора, други као резултат свесних избора изнутра.[719]

У тако комплексној мрежи односа, као њихов одраз, али и као реакција на њих, одвијале су се трансформације Пожаревца током прве половине 20. века. Само постојање супротних елемената и структура унутар целине не мора да представља препреку у развоју. Традиција може да олакша и поспеши процесе трансформације, али их може и спречити, зависно од тога како се реинтерпретира и употребљава. Прединдустријске друштвене структуре могу помоћи, на пример,

[718] Мирјана Прошић-Дворнић, *нав.дело,* 497.
[719] Весна Вучинић, *нав.дело*, анализа; Бранко Ћупурдија, *Суботица и околина*, 14-16; Мирјана Прошић-Дворнић, *нав.дело*, 497.

новим досељеницима са села да се брже и лакше прилагоде граду, али могу бити и препрека модернизацији државне управе уколико опстају у облику непотизма. Са друге стране, институције које са собом доноси модернизација, као што су образовање, комуникације, идеологија, култура, могу бити стављене у службу спречавања напретка, демократизације друштва, фрагментације институција и занимања или развоја унутрашњих слобода.

* * *

Један од највећих изазова модернизације јесте то да промене у било ком делу друштва изазивају померања у свим осталим деловима, те би за њену успешну реализацију идеално било када би могла да буде истовремено спроведена у свим кључним сегментима система: државној управи, економији (осавремењавање пољопривреде, развој трговине и финансијских институција, индустријализација), демографији (повећање просторне и социјалне мобилности), образовању, транспорту, комуникацијама, архитектури, културном стваралаштву и у целом друштвено-културном ткиву. Симултани развој, услед низа субјективних и објективних фактора (недостатак средстава, неспремност града да апсорбује руралну имиграцију), није могућ и зато се он најчешће одвија кроз серију фазно померених трансформација.[720]

У Пожаревцу су се тензије испољавале у односима између слојева друштва који су желели да одрже status quo и иницијатора промена, односно идеја које су те две групе заступале. Прва, конзервативног усмерења, обухватала је представнике традиционалних занимања и друштвеног уређења, као што су били трговци и занатлије у отпору према индустрији; еснафска организација рада наспрам капиталистичког уређења; други неформални обрасци социјалне контроле засновани на сродничким односима, обичајима, религији, нормама; крута друштвена структура наспрам мобилне социјалне структуре; централни облик управљања и контроле, законодавства и судства. Њихов отпор прихватању иновација био је мотивисан страхом од губљења привилегованог положаја који је проистицао из положаја у оквиру структуре, а не из самосталних постигнућа које је заговарао модерни поредак.

[720] Е.Е. Еванс-Причард, *нав.дело,* 168-169.

Услед слабе, али ипак постојеће диференцијације друштвених група и њихових интереса, политичка плурализација била је више одраз раслојавања странака и личних и начелних нетрпељивости него самог друштва. Уместо да рефлектују и заступају стварне интересе раслојеног друштва, странке су га, поред доприноса развоју парламентаризма и ограничавања власти, диференцирале „одозго“, прибегавајући популизму као средству политизације и манипулације масама становништва. Како смо приметили у поглављу о политичким приликама у земљи и анализираном граду, у томе је предњачила Радикална странка која је бригу о унутрашњем развоју и модернизацији земље све више замењивала заговарањем спољашње експанзије, односно са становишта српског национализма, уједињења и административног уређења земаља које су етнички биле претежно српске. Таква политика, идеологија и страначка стратегија довела је до пораста политиканства и страначких сукоба, нарочито ако имамо у виду да су таква питања заиста и била актуелна услед инсистирања државног врха Југославије (нарочито од почетка тридесетих) на унитарном уређењу земље и наметнутој концепцији националног интегризма. Овоме треба додати и то да су и политичке странке из хрватског националног корпуса стално покретале питање преуређења државе по федеративном моделу и територијално разграничење међу народима и покрајинама унутар земље. Мање је поклањана пажња тражењу креативних решења о организацији друштва и привреде, укључујући и она на локалном нивоу. Политиканстсво и политички сукоби ради задобијања власти нису имали посебну рефлексију на друштвену свакодневицу и културу. Са друге стране, управо је уједињавање тако различитих историјских и културних југословенских покрајина у јединствену државу имало за последицу интеракцију, прожимање, повезивање и спајање културних образаца и начина живота. Први пут после толико векова је дошло до уједињавања српског народа који је у заједничку државу ушао из различитих културно-историјских покрајина и са различитим историјским и цивилизацијским наслеђем.[721]

[721] Прву су чиниле независне српске покрајине које су представљале Краљевину Србију и Краљевину Црну Гору. Оне су имале различите историјске утицаје, али им је заједничко било то што су више од једног века имале независну државу у којој су могле развијати свој аутохтони дух и добровољно вршити селекцију културних утицаја у окружењу, окрећући се у пракси увек европским вредностима у односу на претходну вишевековну зависност од Турака и утицаја њихове азијатске културе. При томе је важно истаћи да су у периоду своје независности највише

На поспешивање међусобних интеракција, рефлексије, размене и прожимања ових културно-историјских целина у међуратном периоду утицало је више разлога. Радило се о држави која је била заинтересована да оствари своје јединство и на културно-духовном плану, па је подстицала процесе културне размене и прожимања. У периоду наметања југословенског јединства држава је много улагала у културну интеракцију и прожимање међу народима и покрајинама. Не улазећи у политичке мотиве и идеологију овог подухвата, он је непосредно на терену дао одређене резултате у подстицању привредне и културне размене на читавој југословенској територији. Затим је дошло до даљег развоја саобраћаја, нарочито железнице, појаве радија и филма, развоја телефоније и увећавања тиража штампаних медија, што је олакшавало културну размену. Уследила је већа покретљивост становништва због развоја капиталистичке привреде. Прожимање културних утицаја било је израженије него икада раније, а уношење капиталистичког духа у културу је давало своје резултате. Тако су учестала гостовања врхунских културних друштава из Београда, Загреба, Љубљане и других центара по унутрашњости земље, између осталог подстицана и жељом за зарадом њихових организатора, што је у пракси много допринело прожимању култура на југословенском простору. Сам пожаревачки крај није био само рецептор ових културних догађаја у анализираном периоду, већ и креатор, а пример је и *Народно позориште Дунавске бановине* док му је центар био у Пожаревцу.

прихватале западноевропске утицаје, оличене у француској култури и продубљивале традиционални утицај Русије, док је средњоевропски пангермански и подунавски утицај био евидентан, али не претерано наглашен. Пожаревачки крај је апсолутно припадао овом културном историјском обрасцу, имајући у виду да је од обнове модерне српске државности почетком 19. века био укључен у састав слободне Србије, а да је сам град Пожаревац једно време био и њена престоница. Другу историјско-цивилизацијску групацију српских земаља су чиниле оне које су дуго биле под утицајем средњоевропске културе оличеној у Аустро-Угарској и под доминантним културним германским наслеђем и католичком црквом. То се односи на Војводину, крајеве у Хрватској са српском етничком већином (Кордун, Банија, део Лике, Славоније и Далмације), Бока Которску. Приликом прожимања културних струјања међу југословенским покрајинама и народима током међуратног периода, овај образац је био доста утицајан, а на подручје Пожаревачког краја долазио је из Војводине односно Дунавске бановине. Трећу целину су чинили они српски и југословенски крајеви који су дуже од осталих били под отоманском влашћу. То се превасходно односи на Македонију, северну Црну Гору, Косово и Метохију, Рашку област. Најизраженије културне разлике биле су између друге и треће историјско-цивилизацијске групације покрајина.

Важан фактор за разумевање стања духа, културе и могућности за развој модерности у Пожаревцу била је чињеница пораста градске популације у периоду између два светска рата досељавањем околног руралног становништва. Пораст градске популације је свакако знак модерности, али треба узети у обзир и да је слаба урбана култура Пожаревца оног времена, имала тежак задатак да асимилује тако бројне придошлице. То је, такође, једна врста прожимања утицаја културних образаца, животних навика, обичаја, ритуала, која је свакако текла двосмерно, а све то је давало општи профил читавом граду током међуратног периода.

У истом периоду завршено је и стварање стандардизоване националне културе и идентитета. Селекцијом симбола из културног инвентара конструисани су симболи идентитета помоћу којих су појединци могли да се идентификују са „замишљеном заједницом“. Та новостворена елитна национална култура достигла је ниво креативне зрелости који се испољавао у свим облицима стваралаштва: у науци, архитектури, сликарству, књижевности, сценској уметности, моди, уопште култури који је путем образовног система прожимао све поре живота.

Ипак, поред сублимиране, трансформисане и култивисане националне културе, трајала је и аутентична фолклорно-патријахална варијанта са мноштвом локалних подваријанти, не само међу већинским сеоским становништвом, већ и у граду у коме је непрекидним приливом руралних досељеника обнављано присуство неинтегрисаних дошљака који су живели у граду, али који још нису постали његов део.

Према томе, у Пожаревцу су током периода између два светска рата настале генерације напредних људи које су омогућиле да се на његовом самом крају створи модеран Пожаревљанин, човек са високим степеном урбанизоване свести, али тек као алтернативни облик који је свој животни простор морао да дели са особама другачијих и супротних аспирација, и да пролази кроз нелагодна искуства - са једне стране, од сопствене заједнице која га није увек разумела и подржавала, а са друге, од представника страних елита чији је образац модернизације настојао да што верније репродукује, иако су они према њему и даље одржавали одређену дистанцу.[722]

* * *

[722] Мирјана Прошић-Дворнић, *нав.дело*, 501.

Неравномерност школских прилика у Краљевини Југославији последица је и израз опште неравномерности и неуједначености друштава која су се 1918. године нашла у оквирима заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Историјско наслеђе, вековни живот у саставу других држава, културне навике, менталитети, досегнути цивилизацијски нивои, ретко су се где јасније видели и испољавали у својој различитости као у приликама које су владале у школи. У исто време, школске прилике биле су поуздан показатељ духовног стања у друштву, економских могућности државе, постојања или непостојања осмишљене културне акције државе. Последице скромних улагања у културу и просвету и стална штедња могле су бити рационално прихваћене као резултат ограничености економских моћи Краљевине, али сагледавање прилика у којима су радиле школе открива драматичне последице запуштености која није могла бити компензована напредовањем у другим областима живота народа, друштва и личности човека.[723]

Дунавска бановина којој је припадао Пожаревац, као једна од најбогатијих области у Краљевини Југославији, давала је довољно средстава основним школама за ефикасно функционисање. Како смо приметили у поглављу о просветним приликама у Пожаревцу кроз рад пожаревачке основне школе, најредовније су подмириване плате учитеља и служитеља, док је највише закидано на финансирању народног просвећивања. У годинама економске кризе нису редовно исплаћивани ни издаци за огрев и станарину, редукција школских потреба и штедња постали су свакодневни пратиоци школског живота, дуговања за купљене књиге, неплаћање претплата на листове и часописе, још један су показатељ стања у којем је просвета била. У школама није било довољно просторија ни за потпуно остварење четворогодишњег школовања, а камоли за испуњење обавеза Закона о народним школама који је предвиђао обавезно осмогодишње школовање. Скученост школских простора која је карактерисала и све пожаревачке школе, готово је онемогућавала остварење тих законских прописа. Рад у полудневној настави и претрпаност деце у одељењима, основне су карактеристике наставног процеса у школама овог краја.

[723] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941, Школа и црква II*, 123.

Од посебне важности за разумевање просветне политике Краљевине Југославије био је Закон о народним школама из 1929. године, који је народне школе дефинисао на следећи начин: *народне школе су државне установе чији је задатак да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице, да шире просвету народну непосредно и посредно сарадњом са културним установама за народно просвећивање.*[724] Настава је у народним школама постала општа и обавезна. Држава је преузела на себе обавезу да отвара народне школе и плаћа све наставнике у њима. Настава је требало да буде бесплатна. По закону, у народне школе рачунане су основне школе и више народне школе, забавишта, школе за недовољно развијену децу и установе које служе општем народном просвећивању.[725] После завршене основне школе деца су могла наставити школовање у грађанској, средњој или стручној школи и била су тако ослобођена похађања наставе у народној школи. Настава је извођена кроз 14 предмета, чиме је требало подићи образовни ниво становништва.[726]

Школски управитељ је управљао школом и водио надзор над наставом, васпитањем и редом, пазио да наставници долазе уредно на дужност и да се у раду придржавају прописаних наставних планова, програма и упутстава, бринуо да се у школи употребљавају само одобрени уџбеници, надзирао рад и владање наставника и вероучитеља и др. Месни и бановински школски одбори били су посредници између просветних власти и локалних самоуправа, бринули су о буџету из кога су финансиране народне школе, старали се о подизању нових школа, оправкама и проширењу школских зграда, помагали у ширењу писмености међу старијим нараштајима, предлагали материјалну помоћ за просветне, хигијенске, аналфабетске, пољопривредне и друге течајеве и др. Ради унапређења стручног рада у школи, Закон је предвиђао формирање стручних наставничких већа. Треба споменути и одредбе закона које су регулисале издржавање школа. Закон је предвиђао постојање школских општина чији је основни задатак био

[724] Исто.
[725] То су били и аналфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и друго.
[726] Љубодраг Димић*, нав.дело,* 124-125.

подизање и издржавање школа. Свака школска општина имала је свој месни школски одбор (председник управне општине, управитељ народне школе, управитељ грађанске школе, општински лекар, пет угледних лица која бира општински одбор), чија је дужност била да обезбеди потребно земљиште за школу, школско двориште, игралиште, учитељски врт, практичну пољопривредну наставу и учитељске станове. Школске општине биле су дужне да сагради и одржавају школу, набављају потребан намештај и учила, као и књиге за сиромашне ђаке, да обезбеђују огрев, брину о отварању и раду школских кухиња и обданишта, отварају школска купатила и дечје поликлинике, помажу све просветне установе које шире народну просвету на територији школске општине, подмирују све стварне потребе око издржавања школа.[727] Несумњиво смо утврдили, на примеру пожаревачке основне школе, да се прокламовано битно разликовало од онога што називамо просветна стварност .

* * *

Напредак трговине, индустрије, занатства, пољопривреде, који је отпочео непосредно после Првог светског рата, наметао је просветним властима обавезу да успоставе тип школе који би пружио образовање оној категорији деце за коју је школовање у вишим народним школама било недовољно, а образовање у средњим школама, које омогућавају касније студије на Универзитету, непотребно. Потреба за стручним радницима разног профила, празнина у образовању нижег и средњег грађанског сталежа, само су неки од разлога који су нагонили просветне власти да дају подршку ширењу грађанских (девојачке школе, трговачке школе и др) школа. Нови наставни план за грађанске школе израђен је 1926. године. При његовој изради тежило се да стручни профил који школа васпитава има у основи општеобразовне предмете, слично као нижа гимназија, а и известан број предмета са практичним знањима из живота и поукама из рачуна и књиговодства, што је целу школу усмерило ка трговини. У грађанским школама ипак су видна уједначавања наставних програма, тако да већ у годинама пред диктатуру у Србији и Пожаревцу можемо уочити три смера грађанске школе: трговачки, индустријско-занатски и пољопривредни. Наставни план и програм из 1926. важио је све до 1936. године када је замењен новим. До тада су у грађанским

[727] Исто, 134.

школама коришћени уџбеници за гимназије и друге стручне школе. Закон о грађанским школама дефинисао је грађанске школе као државне установе чији је задатак *да својим ученицима поред потребног социјалног васпитања у духу државног и народног јединства и верске трпељивости, пруже опсежније опште образовање, него што им га могу дати више народне школе, да своје ученике припреме за трговинска, занатско-индустријска или пољопривредна занимања у животу, пружајући им заокружена практична знања и развијајући им љубав за сва занимања, да их спреме за средње школе.*[728] Школа је требало да ученике темељно упозна са народним животом, материјалним и духовним тековинама народа. Наставници грађанских школа били су дужни *давати пример грађнске, верске, племенске и политичке трпељивости*, *морали су да избегају све акције приватног и јавног, посебно политичког карактера, које могу довести до нетрпељивости,* нису смели бити чланови организација чији су циљеви супротни циљевима грађанске школе и др.[729]

У школама трговачког смера ученици су посебно учили трговачко књиговодство, трговачки рачун, преписку, земљопис, науку о роби, стенографију, писање на машини. У школама пољопривредног смера обучавани су гајењу економских биљака, интензивном сточарству, разним гранама пољопривреде и друго. Сви ученици су морали да се упознају са грађанским правима и дужностима, а посебну културну мисију грађанске школе требало је да врше на плану образовања женске омладине. Образовање девојчица за домаће газдинство (кућанство) требало је бити задатак сваке женске и сваке мешовите грађанске школе било ког смера (женски ручни рад, вештина кувања јела, узгајање деце).

У двадесетим годинама целокупни рад на уздизању стручног школства имао је неколико основних праваца, како смо приметили: залагање да свака школа добије своју зграду са потребним учионицама за извођење теоријске наставе и радионицама за изучавање заната, настојање да школе буду опремљене свим потребним инвентаром од књига до алата, како би настава била ефикасна и дала што боље резултате, тежња да за сваку врсту струке постоји јединствен наставни програм, подржавање усавршавања и свакодневног рада просветних радника у стручним школама, потпомагање сиромашних а добрих ђака стручних школа,

[728] *Исто,* 164.
[729] *Исто*, 165.

писање потребне стручне литературе која би целокупни наставни процес подигла на виши ниво и омогућила ученицима да са више практичног знања и образованији закораче у живот. Па, ипак, уједначавање школског законодавства и остварење планова који су пред стручне школе постављани биће остварени тек у годинама диктатуре.

У групи стручних школа била је и трговачка школа која је постојала и радила у Пожаревцу. Целокупну наставу у школи требало је прилагодити потребама привредног живота и потребама државне трговинско-индустријске политике, односно наставу су могли водити људи који познају дух, правац и циљ целокупног државног привредног живота. Међутим, тек је у годинама дикататуре, након доношења Закона о средњим трговачким школама и Закона о трговачким академијама, настава у трговачким школама одлучније упућена свом циљу.[730]

У тридесетим годинама можемо уочити две фазе у развоју стручних школа. Прва је везана за године диктатуре када њихов број расте, а друга наступа од 1934. године и траје до краја периода који нас интересује, у коме број школа стагнира или опада. Сличан развој у тридесетим годинама имају и женске занатске школе и женске стручне учитељске школе, мушке занатске школе, трговачке академије и дворазредне трговачке школе, средње техничке школе и занатске школе при средњим техничким школама.[731]

Посебан вид стручних школа у Краљевини представљале су пољопривредне школе. Намењене најширим слојевима становништва, посебно оном које је живело на селу, имале су задатак да дају основна теоријска и практична пољопривредна знања из појединих пољопривредних грана (млекарство, живинарство, пчеларство, рибарство, свиларство, прерада воћа, плетарство, обрада земље, хигијена), што им је давала културни значај. Анализа рада пожаревачке пољопривредне школе показала је да су ђаци добијали основна знања о клими и њеном утицају на пољопривредну производњу, о саставу земљишта, основним пољопривредним културама, врстама стоке и начинима њене прехране. Посебна пажња је посвећивана газдовању, што је све имало за циљ да створи једног модерног пољопривредног произвођача који би се уздигао

[730] *Исто,* 173.
[731] *Исто,* 175.

изнад средине у којој је живео, својим знањем и радом је мењао и чинио културнијом и богатијом.

Али, државна просветна политика, која је путем пољопривредних школа и курсева настојала да продре на село, била је сувише слаба да изазове привредни и културни преокрет који је себи поставила као циљ.[732]

* * *

Оскудица у учитељском кадру била је последица спорог и неорганизованог рада на свеобухватном и систематском ширењу просвете, а посебно на стварању стручног учитељског кадра, на чијем је ангажовању било засновано увећање броја писменог становништва и просветног уздизања народа. Велики друштвени утицај који су остваривали и припадност градском интелектуалном кругу увећавали су њихову одговорност и више су обавезивали него што су били предност. Њихов приватни живот био је изложен строгим погледима патријахалне средине, а рад и понашање у школи били су праћени од Министарства просвете преко министарских изасланика. Министрови изасланици су имали задатак да утврде да ли су учитељи предавали градиво по наставном плану, да ли су испуњавли све обавезе које су се тицале наставе и њених метода, да уоче одступања у односу на план уколико их је било, испитају узроке, пажљиво размотре дневник предавања и то пре него што пропитају ученике и на тај начин стекну увид у годишњи рад у школи, обрате пажњу на васпитну страну учитељског рада, навике ученика у понашању. Изасланици су имали и задатак да обрате пажњу на школски намештај, стање школских зграда, хигијену у школским просторијама, материјално стање школе.

Просветне власти су од учитеља тражиле и очекивале да без обзира на личне материјалне недаће и тешке услове рада наставу обављају што је могуће боље, родитељи да им децу описмене, образују и васитају, шире градско окружење да поштују затечена мерила вредности и узму учешће у јавном животу, а општинска власт непрестано изражавање лојалности. За несавестан и небрижљив однос према обавезама, лош успех ученика на годишњим испитима или владање супротно начелима позива, учитељи су добијали лошу годишњу оцену. Учитељ је могао бити кажњен опоменом, укором, губитком плате,

[732] *Исто,* 177.

премештајем без права на селидбене трошкове или лишавањем учитељског звања. Насупрот томе, за учитеље који су марљиво обављали своје дужности, по оцени инспектора, биле су предвиђене стимулативне мере унапређења у вишу класу, која је доносила бољи материјални статус и отварала могућности за излазак у сусрет учитељским молбама за решавање појединих приватних проблема.

Друштвени статус учитеља није био праћен одговарајућим материјалним статусом. Већина није имала стан. Радили су ван родног места, у средини у којој су били дошљаци и где многи за читав радни век нису успели да створе трајније материјално добро. Без сопствених имања, нису имали никакве додатне изворе прихода, па је њихов живот искључиво од плате био скроман и уз многа одрицања протицао углавном у сиромаштву. Пожаревачки учитељи изван своје средине нису много значили. Материјална оскудица, лоше комуникације, терет свакодневних обавеза, брига над проблемима егзистенцијалне природе, нередовно праћење стручне литературе и постепено предавање провинцијском менталитету гасили су жељу учитеља за стручним усавршавањем и затварали их у круг локалне елите у оквиру које су остваривали свој интелектуални и друштвени ангажман.

У односу на учитеље, професори гимназије били су у знатно повољнијем положају. Иако нису лако долазили до одговарајућег запослења, ипак нису морали да страхују од распоређивања на дужност у неко забито место, јер су гимназије постојале само у окружним варошима. Гимназија није била обавезна што је професорима омогућавало више слободе у истицању захтева за знањем до кога су држали. У гимназију су се уписивали бољи ученици који су већ били формирани у духу школе, са изграђеном свешћу о школским обавезама и са стеченим радним навикама. Реч је о деци старијег узраста, из културнијих породичних средина из којих се доносило одређено васпитање. Уз то, наклоњеност града према гимназији због престижа који је она доносила граду, погодовала је професорима јер је делимично олакшавала решавање одређених школских проблема.

Гимназијски професори су припадали кругу југословенске интелигенције окупљене око научног, просветног и културног преображаја и били главни носиоци модернизације. Истовремено, њихова знања и интересовања превазилазила су потребе средине у којој су били најученији људи. Предавали су

по два и више предмета, знали стране језике, утемељивали и штитили строге захтеве школе која им је поверена. Гимназија је настала и одржала се као строга школа захваљујући њима. Иако међу пожаревачким професорима није било много личности посвећених науци, њихов допринос стварању интелектуалног подмлатка био је велики. Окренути више гимназији него себи бринули су не само о настави, већ и о свим школским пословима и хуманим обавезама, залажући се за бољи стандард ученика, стварање фондова за помоћ сиромашних ђака, изградњу школске зграде. Радо су узимали учешће у одређеним јавним пословима у граду, а за многе су њихови подстицаји били пресудни. Улога и значај професора у култури и друштвеном животу Пожаревца су били велики. Већ само присуство свршених великошколаца богатило је средину у којој су до њихове појаве учени људи били реткост.

Свакодневни живот грађана са школским сведочанствима, запослених претежно у државним установама и органима власти, битно се разликовао од свакодневног живота сељаштва и грађана без одговарајуће дипломе. Величање чиновничког позива и живота у граду било је условљено и сусретима са урбанизованим Западом преко популарне литературе, биоскопских и позоришних представа. Одећа, куће и свакодневне навике чиновника биле су све уједначеније широм земље и све сличније навикама њихових западноевропских колега, иако су њихови приходи били далеко мањи. Успињање на друштвеној лествици је често било праћено кидањем свих нити које су особу са гимназијском дипломом везивале са окружењем из којег је потекла. Савременици су крајем тридесетих година закључивали да *нажалост школа служи не само да се дигне нос, већ и да се коначно прекине са селом, чак и са породицом*.[733]

* * *

Период између два светска рата представља године када се југословенско друштво нашло на размеђи традиционалног и модерног света. У тренутку када је настала Краљевина СХС (Југославија), суштинска питања њеног уређења и развоја нису била јасно обликована и осмишљена. У основи модернизацијских идеја о политичком, националном, културном јединству и интеграцији југословенских народа које су опседале писце, уметнике, научнике,

[733] Биљана Шимуновић Бешлин, *Куда ћемо нашу децу-ђаке?,* у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007, 243.

интелектуалну елиту, био је најчешће страх од страних утицаја асимилације, верских и националних раскола, заосталости и својеврсне скучености малих, затворених балканских националних култура. О могућностима убрзаног економског и друштвеног напретка, перспективи културног уздизања у новој држави готово да није било речи. Маштало се о југословенској држави као нечем што је представљало „апсолутизовани идеал“ способан да обухвати, синтетизује све најбоље у српству, хрватству, словенству. И док је југословенство била само идеја, његовим присталицама није сметала унитаристичка и унификаторска тенденција коју је та идеја у себи носила.[734]

Културна политика је требало да помогне економску и омогући културну интеграцију нове државе, спречи удаљавање становништва и постојећих историјских области. У средини коју је одликовала културна запуштеност и неравномерност, смисао културне политике била је да убрза културни напредак, помогне превазилажењу затечене културне заосталости, допринесе културном уједначавању југословенског друштва, подржи процесе модернизације, оживи угасле културне потребе, традиционалне вредности сељачког друштва замени новим, мање обавезним и примеренијим новом времену. Осмишљена културна политика представљала је важну саставницу опште друштвене модернизације и претпоставку убрзаног развоја.[735]

Смисао и садржина културне политике били су условљени природом друштвеног система, начином уређења и степеном функционисања власти, културним аспирацијама водећих друштвених снага, економским могућностима друштва, културним традицијама, историјским наслеђем. Та бројна ограничења пресудно су утицала на то да се у читавом периоду између два светска рата културна политика исказује као скуп жеља које нису имале много заједничког са реалним стањем.

Чињеница да је увећан број малих градова са слабо развијеном привредом и без урбаног животног стандарда који би им променио начин живота, потврђивала је закључак да је социјална мобилност изостала. Све то је сужавало културне видике становништва, онемогућавало међусобно упознавање,

[734] Љубодраг Димић, *нав.дело.*
[735] Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација Југословенског друштва 1918-1941 – могућности и ограничења*, 193-208.

прожимање, културну интеграцију, затварало село за утицаје са стране. У варошима и градовима живело је 15.8% становништва Краљевине.[736]

Образовна структура битан је показатељ и мерило модерности. Ако се писменост узме као једно од основних мерила културне развијености појединих средина, податак да је број неписмених 1921. године у Србији износио 65.43% сведочи о културним раскорацима на нашем тлу.[737]

Политичке партије које су учествовале у власти најчешће нису имале своје развијене страначке програме културне политике. Радикале то питање није интересовало. Опседнути борбом за власт и техникама опстајања на власти радикали нису имали културних и просветних концепција намењених новом времену и држави. Начела о општем, обавезном, бесплатном образовању, просвећивању као *првој културној дужности државе,* бризи за народно здравље, прокламована у политичким програмима странке, била су декларативне природе и нису нашла одраза у политичкој пракси.

Као модерна политичка партија југословенске орјентације Демократска странка је више од осталих политичких групација поклањала пажњу просветним и културним приликама. Инсистирала је да држава поспеши процес формирања *народне интелигенције*, подржи *рад на културном и интелектуалном развитку женскиња*, искаже већу бригу о народном здрављу. Сматрајући просвећеност становништва најчвршћим темељом сваке државе, културни концепт демократа имао је просветитељску и модернизаторску функцију. Прокламовани просветни и културни програм демократе су сматрале као *први задатак данашњег културног друштва и државе.* Једини проблем био је у томе што у годинама када је странка била на власти таква виђења културног развоја нису била преточена у конкретну културну акцију.[738]

Влада Милана Стојадиновића дошла је до сопственог модела културне политике, чију је основу чинило уочавање и поштовање културних посебности појединих историјских области. Битна одредница политике било је и настојање да се васпитним и образовним процесом већа пажња поклони национално-

[736] Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије* 1918-1941, I, 56.
[737] Исто, 44; П.редраг Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, 441.
[738] Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација Југословенског друштва 1918-1941*, 195.

политичком васпитању и националном формирању омладине. Културна политика показивала је већу отвореност за културне утицаје Европе, што је био значајан преокрет у односу на време диктатуре.

Културна политика у Краљевини Југославији није успела да постане одлучујући фактор усмеравања културног и друштвеног развоја. У земљи у којој су се сусретале различите културе и цивилизације, конфесије, културна и историјска наслеђа, менталитети, обичаји, навике, животна искуства, културна политика која је настојала да неспојиве ствари интегрише, постигнуто, ипак, није било мало.

* * *

У модерним системима какав је владао у Србији у првој половини 20. века друштвени живот обухватао је широк спектар манифестација, од крајње свечаних, јавних и формалних, до интимних и приватних скупова различитог степена формализованости. Првој категорији припадала су окупљања и прославе на којима је сваки детаљ елаборирам према важећим правилима друштвене структуре и био је у функцији њеног представљања и потврђивања, па и приказивања положаја и моћи највиших друштвених слојева.[739] У другу групу спадале су прославе и забаве везане за лични живот појединца. То су, са једне стране, културно санкционисани обреди прелаза који обележавају преломне тачке у развоју човека као „социјалне персоне“, од доласка на овај свет, преко поласка у школу, дипломирања, оснивања брачне заједнице и породице, напредовања у служби, припадања асоцијацијама различитих врста и слично, све до коначног одласка из њега (смрт). Са друге стране, то су, опет у виду обреда прелаза, све оне врсте догађања која се понављају и уносе ритам у социјални живот, дајући му смисао сегментирањем временског континуума, као што су прославе годишњих религијских и нерелигијских обичаја (Божић, Ускрс, слава, Нова година, јубилеји и друго) или праћење друштвеним консензусом успостављених календара збивања према сезонама, данима у недељи или добу дана.

Те разне врсте окупљања и дружења се заснивају на истим основним принципима на којима почива и целокупна структура датог друштва, те, према томе, представљају њен непосредан одраз, специфичан вид испољавања

[739] Едмунд Лич, *нав.дело,* 136.

постојећих друштвено-културних односа. Различите врсте друштвених забава, тиме што *у себе усисавају значења из ширег друштвеног система и осликавају их у својој структури,* добијају одређени смисао и релевантност у проучавању друштвено-културних система и процеса.[740]

У свим друштвено-културним системима постоји веза између облика друштвеног и културног живота. Наиме, у формализованим интеракцијама комуникација између учесника одвија се на строго утврђен начин, кроз њихове друштвене, економске и културне положаје и улоге, тако да и облик културног живота у таквим околностима има функцију обележавања социјалних карактеристика његових носилаца.[741]

У 20. веку друштво је било поларизовано на старије и конзервативније који су жалили због нестанка патријахалне смирености и скромности, са једне стране, и на младе и модерне људе, поклонике активних и бурних провода, са друге, а на које су први гледали са прекором.

Као последица континуираног економског развоја од тридесетих година 19. века надаље и подизања образовног нивоа становништва, у Пожаревцу је дошло и до израженијег културног развоја. Пожаревац представља пример како економски степен развоја диктира начин живљења и стварања културних потреба људи. Сигуран материјални положај једног дела грађанске заједнице утицао је на подизање нивоа културне свести, на развој потребе за духовним искуствима. На квалитет пожаревачког културног живота утицала је друштвена, економска, психолошка и образовна структура његових становника. Трговачко-занатлијска средина трудила се да оплемени начин свог живљења и у томе је показивала изузетну упорност. У том послу помагали су и давали полета млади образовани људи који су се враћали у свој град, који је покушавао у међуратном периоду да се изграђује у културном смислу.

* * *

Сву комплексност културних процеса који су се одвијали у Пожаревцу у периоду између два светска рата одражавали су и постојећи облици културног живота. Мада они постоје као посебне појаве, ипак су и у зависности од глобалне друштвено-културне структуре која их одређује, а истовремено и користи као

[740] Е.Е.Еванс-Причард, *нав.дело*, 58-59.
[741] Умберто Еко, *нав.дело,* 223-224.

медијум за преношење порука о себи самима и о владајућим односима, вредностима и идеалима. У Пожаревцу у посматраном периоду било је могуће, на основу анализе постојећих историјских извора, идентификовати различите облике друштвеног и културног живота, као постојање и рад градског читалишта и музеја, позоришта, неколико биоскопа у којима су приказивана актуелна филмска остварења, књижара, штампарија у којима су штампани пожаревачки листови и књиге локалних писаца, уметнички и фотографски атаљеи и др. Посматрани у дијахронијској перспективи, ови облици културног живота нису у истом времену имали исти интензитет, учесталост и распрострањеност у свим слојевима грађанства, већ су се сукцесивно појављивали, при чему границе између нестајања једног и настајања другог нису биле оштре. Тако су у неким дужим или краћим периодима различити облици културног живота паралелно егзистирали у различитим фазама развоја и код различитих категорија становништва или са различитим функцијама и значењима.

На основу података из извора и литературе, а који су били праћени кроз посматрани период, о појави пожаревачких облика културног живота, а нарочито њиховог сагледавања у контексту свеукупне структуре живота, било је могуће одредити и тачну временску хронологију појављивања одређених фаза развоја сваког од њих и преплитања са другим облицима културног живота. Тако је, у времену око средине тридесетих година, културни живот града био на врхунцу и превасходно је био у функцији обележавања изједначених права и положаја.

Ови посебни облици културног живота нису означавали само постојање различитих културних утицаја, преузимање елемената са различитих страна или усмереност ка сопственој традицији и свету који је доносио прогрес и нову будућност, већ и постојање различитих категорија културних облика. Другим речима, у Пожаревцу су у култури, као и у другим областима, коегзистирала два сасвим супротна односа, две сасвим супротне орјентације и аспирације. Са једне стране, постојали су облици културног живота који су се брзо мењали и брзо ширили из културних центара по свим деловима који су били изложени истим културним утицајима и између којих су постојали облици комуникације. Њима је припадао позоришни, филмски, модни, уопште уметнички облик културног живота. Са друге стране, постојали су облици културног живота чија је

карактеристика била релативно дуго трајање и локална, специфично пожаревачка конотација. Првој категорији припадали су модерни (европски) облици културног живота, а другој свакодневни и кафански живот са извесним специфичностима и позајмицама елемената из прве категорије.

Основне карактеристике прве категорије модерних облика културног живота (позориште, филм, музика, штампа, мода), потпомогнуте индустријском производњом и савршенијим облицима комуникације људи, идеја, информација и робе биле су брзе и нагле промене, дифузија кроз све слојеве друштвене структуре, дифузија из других културних центара у све делове који су тежили истим друштвено-културним обрасцима, настајање локалних културних облика пред таласом ширења јединственог западноевропског модела.

Постојање различитих облика културног живота била је индикација да је друштво променило своју орјентацију у перципирању и вредновању времена: фаворизујући окренутост ка садашњости и будућности и склоност ка променама, ка личној експресији и афирмацији, више него окретање ка прошлости и задржавање постојећег стања.

Сви облици културног живота града служили су интеграцији пожаревачког грађанског друштва а не његовој диференцијацији. Међутим, убрзо пошто је пожаревачки грађански слој стекао нове основе за своју идентификацију, афирмацију и интеграцију, тежећи све више европском модерном друштву, облици пожаревачког културног живота постали су елементи диференцијације друштва на конзервативне и напредне слојеве. Постојање у оквиру једног друштва два различита друштвена слоја која конзумирају различите облике културе, указује и на постојање поларизације његових чланова према различитим опредељењима, идеологијама, аспирацијама и потребама, што се све одражавало у облицима културног живота. Када су конзервативни поборници покушавали да спрече продор модерних облика културног живота (филма, позоришта, моде) под изговором да се са њима увлачи опасност губљења сопственог идентитета и специфичности, у тим случајевима водила се борба политика различитих културних облика, односно идеолошких опредељења.

Ипак, крајем посматраног периода у Пожаревцу су се дубоко укоренили не само различити облици културног живота, већ су они трансплантирани у

потпуности са свим значењима и функцијама. Прихваћени су не само различити облици културног живота већ и критичност према њима, који су се већ јасно кристалисали у вишим грађанским слојевима који су тежили естетским побољшањима и посебно ослобађању жене која је, ослобођена од потребе да привређује, могла да се посвети задовољствима свакодневице.

Различити облици културног живота представљали су врло важне критеријуме за диференцирање њихових конзумената. Наиме, док су водећи друштвени кругови имали апсолутну предност (путовања у иностранство, знање језика) дотле је у појединим слојевима средње класе било оних који су променили друштвену категорију или оних који су се доселили у град, којима су се услед недовољног разумевања правила, али и због прилагођавања културних појава сопственом укусу и навикама, догађале разне „грешке“ које су недвосмислено откривале њихов стварни положај и порекло. То се могло манифестовати кроз провејавање „паланачког“ укуса у одабирању позоришних представа и свакодневном начину живота, рецимо, израженом тежњом да се што доследније прате нови правци у културним појавама са жељом да се буде модеран.

Други критеријум за диференцирање различитих облика друштвеног живота јесте економске природе. Реалне финансијске способности значајно условљавају могућност конзумирања квалитетних позоришних и филмских представа, квалитетнијег свакодневног начина живота, набављање најновијих модних артикала и слично, што пружа довољно елемената за декодирање економског а тиме често и друштвеног положаја конзумента културе. Иако је овај критеријум врло важан, ипак се чини да је онај први реалнији, јер имовинско стање не мора да буде подударно са степеном овладане „културне компетенције“,[742] јер познато је да многи слојеви у својој жељи да се приближе онима које сматрају супериорнијима, живе и понашају се преко својих стварних могућности да би лажно приказали свој положај вишим него што он уствари јесте.

* * *

Хигијенско васпитање народа и здравствена пропаганда један су од битних елемената културне политике. Свест да је здравље опште добро, општа тековина, општа потреба, услед немаштине, незнања, укорењених заблуда, тешко је

[742] Мирјана Прошић-Дворнић, *нав.дело,* 509.

сазревала. Неповољне здравствене прилике биле су одраз неповољних економских, социјалних, историјских, друштвених и пре свега културних прилика у којима се живело. Отуда је општа реформа целокупног живота наметана као заједнички императивни циљ како културне тако и здравствене политике у Краљевини Југославији.

Након Првог светског рата пред новоствореним Министарством народног здравља било је више задатака које је требало остварити: старање о бројном напредовању становника, о здравом породу и његовом даљем правилном развијању, заштити народног здравља, подизању установа за лечење и спречавање болести, проучавање патологије народа, здравствено просвећивање. Увођење здравствене службе која је једина могла спречити и зауставити даље пропадање и умирање од незнања и болести без лекарске помоћи, сукобљавало се са традицијом законодавства пре формирања Краљевине. Упоредо са тим, отпочео је и обиман посао на организовању бактериолошко-епидемиолошких станица, припремању експедиција за сузбијање акутних болести, упућивању лекара у угрожена места, стварању санитетских јединица, испитивању услова живота и формирању специјалних установа за сузбијање заразних болести, нормирању дужности лекара, просвећивању становништва и друго.[743] На истом послу радила су и добротворна друштва за социјалну и здравствену помоћ – Друштво за очување народног здравља, Друштво за заштиту мале деце и сирочади, Материнско удружење, Удружење Српска мајка итд.

У Пожаревачком крају успостављен је дом народног здравља са одељењима за хигијенску пропаганду, епидемиологију и унапређење народног здравља, као и здравствена станица која је радила на сузбијању заразних болести, асанацији насеља, подизању опште хигијене (уређењу водовода, нужника, канала, ђубришта, копање бунара, преуређење простора за становање). Прегледи, лечења, давање савета, обилазак сељачких домова само су део једне обимне ативности – пропагандне, васпитне, просветне, културне – на препороду села коју је вршила здравствена станица.

Сузбијање заразних болести и хигијенско подизање народа у основи су здравствене политике Краљевине. Закон о сузбијању заразних болести одређивао

[743] Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, II, 230.

је *поучавање и обавештавање народа свим погодним средствима; превентивна вакцинацима, испитивање сумњивих објеката за инфекције а нарочито воде и намирнице за живот, испитивање узрока и жаришта едемичности и њихово уклањање, поправљање и подизање уређаја за снабдевање здравом пијаћом водом, чишћење и асанација загађене земље, кућа, насеља, старање о здравом смештају*.[744]

Болница која је дуго постојала и радила у Пожаревцу као здравствена установа за лечење болесника и стручно усавршавање лекара такође је уз здравствену вршила и културну мисију.

Истраживања која су здравствене службе вршиле међу ђацима указују на очајно стање здравља ђачке популације. Школска поликлиника и школски лекари, како смо видели на примеру пожаревачких школа и гимназије, били су у обавези да подучавају ученике о значају, потреби и извођењу хигијенских прописа у школи и ван ње, да пропагирају хигијенску културу, да редовно прегледају станбене, економске и социјалне прилике ученика, да помажу уређивање школске кухиње и купатила и друго. Школска поликлиника је бринула и о хигијени школских зграда (осветљење, проветравање, загревање, кречење, чишћење), о раду школске кухиње, школске трпезе, настави из хигијене, здравственој пропаганди.

Здравствене установе, рад на здравственом просвећивању потискивао је незнање, примитивни живот, некултуру која је била погодно тле за ширење свих, а посебно, социјалних болести. У пожаревачкој средини где је постојала болница, диспанзер, саветовалиште, где се осећао утицај хигијенског завода, лекара и апотекара, нестајало је надрилекарство, поклањана је пажња како болеснима тако и здравима, напуштане су лоше навике и обичаји, брига за здравље замењивала је веровање у судбину. Здравствене установе мењале су целокупан живот. Успех се огледао у смањењу броја болесних, у искорењивању социјалних ендемија, у већој хигијени куће, у здравијој исхрани, у стеченим хигијенским и културним навикама, у броју здравствених и просветних установа, у лаганом цивилизацијском напретку друштва. О модернизацији друштва говори и смањење стопе наталитета, морталитета, оболелих од туберкулозе, смањивање извора

[744] *Исто,* 238.

заразе за венеричне болести, смањење броја оболелих од тифуса и друго, што говори у прилог чињеници да је здравствена служба у посматраном граду имала успешан развитак у периоду између два светска рата.

* * *

Упркос својој патријахалности, Пожаревац је током двадесетих година 20. века пригрлио дух новог времена и почео да живи у ритму интензивних просветно-културних, друштвених и спортских догађаја. Култура и дух Француске били су велики узор у свим областима стваралаштва и друштвеног живота. Широко прихватање нових модних канона омогућено је не само интересовањем за моду и њеном демократизацијом, који су били заједнички читавом свету, већ и могућношћу праћења модних кретања посредством домаће и стране штампе, филма, позоришта, варијетеа и радија, као и снабдевеношћу пожаревачког тржишта модерном увозном робом. Увођењем железничког саобраћаја олакшано је не само путовање него и благовремено пристизање поруџбина из иностранства. Припадници конзервативних кругова осуђивали су прихватање нове моде, сматрајући да се тиме нарушавају устаљене друштвене и моралне вредности. Почетком двадесетих година запажало се да се жеља Пожаревљанке за модерним изгледом понекад сукобљавала са њеним финансијским могућностима да за сваку прилику има одговарајућу тоалету, као и са умећем да модне захтеве усклади са својим стасом, годинама и друштвеним статусом. Током тридесетих година Пожаревљанке су биле униформисане, али је било прилика као што су разни породични и друштвени догађаји када се подразумевала свечанија тоалета којој је увек посвећивана већа пажња него дневном одевању. За такве прилике се и Пожаревљанка скромних новчаних могућности трудила да изгледа модерно.

* * *

На основу свега изнетог, произлази да је свеукупни живот у граду Пожаревцу у периоду између два светска рата био подигнут на виши ниво у односу на стање пре Првог светског рата. То подизање нивоа градског живота у тоталитету имало је своју квалитативну и квантитативну компоненту. Квантитативна компонента је изражена у сталном проширивању привредних, просветних, културних, спортских и других делатности, пошто су неки нови

облици примљени путем модерности са Запада, који до тада нису упражњавани у Србији или су се појављивали само повремено. То се односи на филм, фотографију, штампу, поједине облике позоришно-театарске уметности, попут опере, балета, кабареа. Радио је постао нови и омиљени медиј.

Модернизација је на пољу друштвеног живота, културе и уметности оставила видљиве трагове. Са једне стране, може се пратити борба модерних и традиционалних (конзервативних) стилова. Са друге, можемо покушати измерити прави домет и раширеност културе, као критеријума цивилизацијског нивоа друштва. У ширим масама преовладавао је традиционални укус. Током међуратног периода има и извесних промена у правцу већег прихватања модерности у култури, као и већег културног нивоа уопште. То илуструје десетоструко повећање посетилаца уметничких изложби од почетка тридесетих година или повећано интересовање позоришне публике за представе.[745]

Најважнија препрека модернизацији је геополитички положај и историјска судбина. У земљи у којој велики ратови сваких неколико деценија уништавају имовину и животе народа, тешко је одржати развојни континуитет. Неповољан положај и судбина у садејству са антимодерним друштвеним вредностима, економском и друштвеном заосталошћу, успоравао је процес модернизације. Зато треба више ценити оне њене домете који су постигнути и поред свих ових тешкоћа.[746]

[745] Предраг Марковић, *нав.дело,* 443.
[746] *Исто,* 444.

XII. ЗАКЉУЧАК

Мало је градова у Србији који су у релативно кратком року, за нешто више од две деценије, доживели такав динамичан развој као што је то био случај са Пожаревцом у периоду између два светска рата. Он је изашао из Првог светског рата демографски обогаљен, са сиромашним домаћинствима, опљачканим трговачким и занатским радњама, девастираним школама и другим јавним зградама, уништеном инфраструктуром и готово мртвим економским токовима, али у наредним годинама, посебно током тридесетих година 20. века, захваљујући интензивним улагањима Владе у домену индустрије и транспорта, створене су претпоставке за развој у модеран град.

Вишесмерна кретања становништва из других делова земље и иностранства променила су демографску структуру и друштвене односе. Према резултатима пописа извршеног пре Другог светског рата Пожаревац је имао око 16 000 становника, а преко 90% становника чинили су Срби православне вероисповести.

Иако су основне контуре урбаног изгледа Пожаревца успостављене још у 19. веку, када је средиште града представљао кружни трг на који се са обе стране настављала главна улица која је чинила кичму пожаревачке трговачко-занатлијске чаршије, након ослобођења 1918. године урбанистичко уређење Пожаревца ушло је у нову фазу. Пожаревац је био подељен на шест квартова у оквиру којих је било око сто улица. Најуже градско језгро сачињавале су углавном приватне стамбене зграде и бројне занатске, трговачке и угоститељске радње чија је највећа концентрација била на тргу на коме се налазила и пијаца. Пожаревац је добио електричну енергију 1926. године изградњом електричне централе *Браничево*. Горући урбани проблеми били су водовод и канализација који, упркос неким покушајима и иницијативама, нису адекватно решени до 1941. године.

Пожаревац је током свог развоја прошао цивилизацијски еволутивни ход од типичне трговачко-занатлијске вароши, са тешким бременом наслеђеним током балканских ратова и аустроугарске окупације, до модерног града чији је динамичан успон прекинут новим ратним вихором у коме се југословенско друштво нашло након нешто више од две мирнодопске деценије.

Развијене друмске саобраћајнице које су Пожаревац повезивале са Београдом, источном и југоисточном Србијом, а преко железнице и са читавом инфраструктуром Србије и Југославије, представљало је кључни фактор његовог развоја и интеграције са осталим деловима заједничке државе.

У периоду између два светска рата Пожаревац је био административно-управни, економски, образовни, културни, здравствени и судски центар. Од институција типичних за градска насеља имао је гимназију, општински и окружни суд, болницу, апотеке, продавнице, а његов урбани развој, локална штампа, развијен друштвени живот, релативно бројно административно особље и интелектуалци давали су му карактеристике града по којима се разликовао од насеља у својој непосредној околини.

Основни економски фактори у животу Пожаревца у периоду од 1918. до 1941. године били су пољопривреда, трговина, занатство, угоститељство и индустрија. Много околности је утицало на њихов развој, а посебно општи историјски оквир и локални амбијент у коме се град развијао.

Трговина као активност има дугу традицију у Пожаревцу. Поред продаје у трговинским радњама, велики део продаје вршен је пијачним даном и панађуром. Богато пољопривредно окружење и добре комуникације и везе са осталим деловима земље учинили су Пожаревац познатим местом са јаким извозом пољопривредних производа (млечни производи, јаја, воће, поврће, кожа, итд).

Занатство је представљало важан део привредног миљеа града Пожаревца. Оно се модернизовало, биле су организоване праве мале школе - занатски курсеви, задржали су се они занати који су настали под западним утицајима и пре свега оне занатске радионице које су могле да се прилагоде тржишној утакмици са индустријским производима. Многе занатлије као свећари, кројачи, произвођачи сапуна, поткивачи, ковачи и други, полако су нестајали, док су се појавили нови, као аутомеханичари, електричари, часовничари, штампари, фотографи, фризери, модискиње, произођачи вештачког цвећа, трикотажери, шеширџије. Почетком 1941. у Пожаревцу је било 46 врста заната, а највише кожарско-ћурчијских, опанчарских, сарачко-седларских и абаџијских занатлија.

Повећање саобраћајног значаја Пожаревца, стални проток људи и робе и економска имиграција погодовали су развоју угоститељства. Према архивским

подацима, током четврте деценије прошлог века Пожаревац је имао око 80 угоститељских места (хотела, пансиона, кафана, бифеа, ћевабџиница). Њихови клијенти били су мештани свих друштвених слојева, путници, радници, сељаци, незапослени који су се у потрази за послом настанили у Пожаревцу.

Индустрија као носилац развоја и модерности привреде у међуратном периоду у самом Пожаревцу и околини доживела је известан напредак, али није постала и његова осовина развоја. Највећи део индустрије отпадао је на млинове на машински погон, неколико стругара и фабричица коже, цигле, црепа и керамике, чиме се заокружује списак индустријских објеката у пожаревачом округу.

Упоредо са економским и образовно-културним животом у овом периоду био је развијен и политички живот у граду. Главни ривали били су радикали и демократе. Током прве половине тридесетих година 20. века, на политичкој сцени Пожаревца суверено су владали радикали, изузев периода од 1926. до 1929. године када су владале демократе.

Повећавање становништва града Пожаревца за око 60% током међуратног периода, јачање средњег слоја популације и даљи развој модернизацијских токова његовог друштва, поспешило је интересовање и сам развој просвете и културе овог подручја.

Најстарија образовна институција у Пожаревцу била је основна школа односно Државна народна школа са једним управитељем, једним учитељско-наставничким већем и једним месним школским одбором. Школа је радила у три школске зграде и свака од њих је била у различитим деловима града – школа Доситеја Обрадовића (Петрикина школа), Вука Караџића (Бурјанска школа) и Светог Саве. У овом периоду изграђена је и нова школа – Краљ Аексанадар I Ујединитељ. Поред основне школе, Пожаревац је имао следеће образовне институције: Гимназију, Средњу пољопривредну школу, Женску занатску школу, Трговачку школу и академију.

Најзначајнија здравствена установа у Пожаревцу била је Бановинска болница. Поред стационарног лечења оних који су имали различите заразне болести, у њој су обављане и неке операције, обдукције, порођаји и амбулантни прегледи. Побољшање здравствене службе у овом периоду огледа се и у отварању

Дома народног здравља који је имао бактериолошко, хемијско и антибарично одељење, уз школску поликлинику. У Пожаревцу је 1939. године радило 23 лекара, 2 хирурга, 1 гинеколог, 1 интерниста, постојао је приватни хируршки санаторијум капацитета 23 кревета, 9 рентген апарата, 5 бабица и 3 зубара. Потребни лекови и санитетски материјал могли су се обезбедити у апотекама Душманића, Станисављевића, Ристића, Мумџића и Кузмановића.

Пожаревац је захваљујући фудбалерима, гимнастичарима, соколима, савремено организованим коњичким тркама, рукометашима, одбојкашима, био један од градова у којима је живео и неговао се витешки и такмичарски дух. Најпопуларнији је био фудбал, а локални фудбалски клубови Млади радник, Викторија, Грађански, Железничар, Сартид, Металац и Трговачка омладина такмичили су се у оквиру лиге Браничевско-подунавске жупе.

Друштвени живот је био веома интензиван и карактерисало га је деловање низа занатлијских, певачких, добротворних и других удружења. У Пожаревцу је 1939. године било евидентирано 21 удружење. Постојало је и неколико женских добротворних организација, међу њима и Коло српских сестара, Пододбор Друштва Српске мајке, Пододбор госпођица, Пожаревачко женско друштво, Друштво Кнегиња Љубица и друга.

На квалитет пожаревачког културног живота утицала је друштвена, економска, психолошка и образовна структура његових становника. Трговачко-занатлијска средина трудила се да оплемени начин свог живљења. Културни живот града одвијао се у читаоници, музеју, позоришту, биоскопима, кафанама, а изузетну културну мисију имали су листови и новине који су у овом периоду били објављивани у Пожаревцу – Грађанин, Учитељска борба, Демократа, Браничевски весник.

За свеукупни живот у граду Пожаревцу у периоду између два светска рата може се рећи да је био подигнут на виши ниво у односу на стање пре Првог светског рата. Подизање нивоа свеукупног градског живота било је изражено у сталном проширивању привредних, просветних, културних, спротских и других делатности, пошто су неки нови облици примљени путем модерности са Запада. То се односи на филм, фотографију, неке облике позоришно-театарске представе, штампу, радио. За нешто више од двадесет година Пожаревац је променио свој

идентитет од типичне трговачко-занатлијске вароши до индустријског града, постао је стециште бројних економских имиграната из других делова југословенске државе и иностранства који су га претворили у конгломерат различитих нација, језика, култура, навика и менталитета.

Управо на примеру Пожаревца могуће је пратити неке опште карактеристике развоја градова на тлу Србије у периоду од 1918. до 1941. године, односно могуће је препознати оне факторе који су пресудно утицали на њихов развој. Поред општих који су се одвијали на нивоу земље, од утицаја на развој града били су и географски положај, обим ратних разарања у Првом светском рату, економски амбијент језгра града, комуникационе везе са осталим деловима земље, значајне државне инвестиције и интервенције и дубоки корени традиционалних градских образаца. Неповољан положај и историјска судбина у садејству са антимодерним друштвеним вредностима, економском и друштвеном заосталошћу, успоравао је процес модернизације.

XIII. Извори и литература

А) Необјављени извори

1. **Историјски архив Пожаревац (ИАП)**

- Varia (1791-/)
- Великоградиштанска царинарница, Велико Градиште (1906-1945)
- Градско поглаварство Пожаревац (1932-1944)
- Грађанин (1888-1941)
- Збирка фотографија и разгледница (1976 - /)
- Лични фонд Божидара Антића, Пожаревац (1905-1989)
- Лични фонд новинара браће Гребенац (1911-1942)
- Лични фонд Павла Богдановић-Душманић (1885-1935)
- Лични фонд Јосиф Чечелски, Пожаревац (1906-1923)
- Лични фонд Војислава Протића, адвоката у Пожаревцу (1909-1962)
- Народни одбор среза Пожаревац (1945-1962)
- Народно позориште Дунавске бановине (1929-1930)
- Општина пожаревачка (1922-1935)
- Пожаревачка трговачка омладина (1903-1947)
- Први парни млин Игњат Бајлони и синови, Мало Црниће (1870-1943)
-Трговачка мануфактурно-галантеријска радња Павловић и Мирковић, Пожаревац (1909-1948)
- Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“ Пожаревац (1895-1950)
- Суд општине Пожаревац (1918-1932)
- Окружни суд Пожаревац (1895-1944)
- Срески суд Пожаревац (1931-1944)
- Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац (1919-1962)
- Државна народна школа Пожаревац (1919-1050)
- Обласна специјална пољопривредна школа Пожаревац (1928-1940)
- Пољопривредна школа Пожаревац (1923-1944)
- Школско надзорништво Пожаревац (1937-1944)
- Општа Болница „Др Војислав Дулић“ Пожаревац (1929-1979)

- Удружење професора Пожаревац (1912-1938)
- Удружење ратних војних инвалида Пожаревац (1919-1959)
- Друштво пријатеља Француске Пожаревац (1926-1940)
- Соколско друштво у Пожаревцу (1935-1940)
- Српска православна парохија Пожаревац (1895-1949)

2. Архив Југославије (АЈ)

- Двор (74)
- Милан Стојадиновић (37, 38)
- Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (65)
- Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)
- Министарство просвете Краљевине Југославије
- Министарство правде Краљевине Југославије

3. Архив Војводине (АВ)

- Краљевска банска управа (1929-1941), Ф 126 IV

4. Народна библиотека Пожаревац (НБП)

- Грађанин (1930-1941)
- Пожаревачки грађанин (1933)

Б) Објављени извори

- *Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, Београд, 1928.
- *Административно-територијалне промене у Србији 1834-1955*, Београд, 1955.
- *Азбучни именик адвоката и адвокатских приправника за 1930. годину*, Београд, 1931.
- *Југословенски филмски алманах*, Београд, 1933.
- *Први југословенски спортски алманах*, Београд, 1930.
- *Просветни шематизам Краљевине Југославије*, Загреб, 1932.
- *Пожаревачки алманах*, Пожаревац, 1957.

- *Производне снаге НР Србије*, Београд, 1953.
- *Речник места Краљевине СХС*, Београд, 1925.
- *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром*, Београд, 1941.
- *Свесловенско соколство–јубиларно издање Савеза Сокола Краљевине Југославије*, Београд, 1930.
- *Филмски годишњак* 1937/1938, Београд, 1938.
- *Правила за ниже пољопривредне школе*, Београд, 1923.
- *Годишњи извештаји Државне реалне гимназије у Пожаревцу* за школске 1927/28, 1928/29, 1929/30. 1930/31, 1931/32, 1932/33, 1933/34, 1934/35, 1935/36, 1936/37, 1937/38, 1938/39, 1939/40, 1940/41. годину.
- *Зборник закона и важних расписа, одлука и наредба*, књига 1, Београд, 1921.
- *Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“ 1893-1950*, Аналитички инвентар 1, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009.
- *Начелство Округа Пожаревачког 1839-1922*, Аналитички инвентар 2, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2010.
- *Градско Поглаварство Пожаревац (1918-1945) 1922-1946*, Аналитички инвентар 3, Историјски архив Пожарева, Пожаревац, 2011.
- *Пожаревачка трговачка омладина 1903-1947*, Аналитички инвентар 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012.

В) Литература

1. Антонијевић Живислав, *Тифус у Пожаревцу током 1915. године*, у: Зборник радова «Браничево у историји Србије», Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008.
2. Антонић Слободан, *Друштвена основа и садашњи покушај модернизације*, у: Елита, грађанство и слаба држава, Службени гласник, Београд, 2006.
3. Бакић Драгољуб, *Пет векова Крагујевца*, Крагујевац, 1972.
4. Барт Ролан, *Књижевност, митологија, семиологија*, Нолит, Београд, 1971.
5. Бецић М. Иван, *Финансијска политика Краљевине СХС 1918-1923*, Београд, 2003.
6. Благојевић Божидар, *Основна школа у Брзој Паланци 1847-1940*, Београд-Неготин, 1988.

7. Бок Гизела, *Жена у историји Европе, од средњег века до данас*, Клио, Београд, 2005.
8. Вајт Лесли, *Наука о култури*, Београд, 1970.
9. Вељковић Александар, *Индустрија као компонента просторно-функционалне структуре Београда*, Југинус, Београд, 1983.
10. Виријевић Владан, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, Краљево, 2006.
11. Владимировић Младен, *Пожаревачко позориште*, у: часопис *Браничево*, 6, Пожаревац, 1982.
12. Владимировић Младен, *Пет векова писане речи*, Пожаревац, 1965.
13. Влајовић Ана*, Грађанин и друштвени живот Пожаревца од 1929. до 1931. године,* дипломски рад у рукопису, Београд, 1999.
14. Волк Петар, *Позоришни живот у Србији 1835-1944*, Београд, 1992.
15. Вујовић Сретен, *Градско становање и приватност у Србији током 20. века*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
16. Сретен Вујовић, *Социологија града*, Завод за уџбенике, Београд, 1988.
17. Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века,* Београд, 2002.
18. Вуловић Д. Градимир, *Путовођа, адресар кроз Пожаревац и срез*, Пожаревац, 1939.
19. Вучетић Радина, *Модерност на Калемегдану*, Институт за новију историју, Београд, 2004.
20. Вучетић Радина, *Жена у граду, између резервата приватног и освајања места у јавном животу,* у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.
21. Вучинић Весна, *Просторно понашање у Дубровнику, Антрополошка студија града са ортогоналном структуром,* Филозофски факултет, Београд, 1999.
22. Вучо Никола, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, посебна издања, САНУ, Београд, 1981.
23. Вучо Никола, *Привредна историја Србије до Другог светског рата*, Београд, 1955.
24. Гајић Милица*, Написи о српском фолклору у музичкој периодици Мокрањчевог доба*, Нови звук, Београд, 1993.
25. Гиро П, *Семиологија,* БИГЗ, Београд, 1975.

26. Глигоријевић Бранислав, *Парламентаризам и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд,1979.
27. Глигорић Велибор, *Хроника једног доба,* Београд, 1965.
28. Горичар Јоже, *Социологија, општа теорија науке о друштву*, Београд, 1981.
29. Грђевић Ђуро, *Социјално осигурање у Југославији*, Републички завод за статистику, 1939.
30. Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу*, монографија, Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008.
31. Група аутора, *Периодика Браничева 1875-1941*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2002.
32. Група аутора*, Социјална патологија*, Београд, 1996.
33. Група аутора, *275 година Основне школе „Доситеј Обрадовић“ у Пожаревцу,* Пожаревац, 2008.
34. Група аутора, *Пожаревачка гимназија,* Пожаревац, 2006.
35. Група аутора, *140 година Костолац 1870-2010*, монографија, ТЕ КО Костолац доо, Костолац, 2010.
36. Димић Љубодраг, *Срби и Југославија*, Стубови културе, Београд, 1998.
37. Димић Љубодраг*, Србија и Југославија*, САНУ огранак у Новом Саду и „Беседа“ издавачка кућа православне Епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, Нови Сад, 2001.
38. Димић Љубодраг, Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, I-III, Београд, 1996.
39. Димић Љубодраг, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941, могућности и ограничења,* у: Србија у модернизацијским процесима 20. века, Зборник радова Института за новију историју Србије, Београд, 1994.
40. Драговић Вук, *Српска штампа између два рата – Основа за библиографију српске периодике 1915-1945, I*, Београд, 1956.
41. Добривојевић Ивана, *Под будним оком државе - државни чиновници у Краљевини Југославији,* у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

42. Ђокић Даница, *Занати у Пожаревцу у 19. и првој половини 20. века*, каталог изложбе, Народни музеј, Пожаревац, 1996.
43. Ђорђевић Димитрије, *У сенци Аустро-Угарске*, Историја српског народа VI-1, Београд, 1994.
44. Ђорђевић Тихомир, *Србија пре сто година 19. век,* Београд, 2008.
45. Ђуровић Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914,* Београд, 2004.
46. Ђурић Војислав, *Урбанизација као процес ширења градских културних образаца*, у: Зборник за друштвене науке, 54, Нови Сад, 1969.
47. Еванс-Причард Е.Е, *Социјална антропологија,* Просвета, Београд, 1983.
48. Екмечић Милорад, *Профили друштва у другој половини 19. века*, *Историја Југославије*, Београд, 1972.
49. Еко Умберто, *Култура информација комуникација*, Београд, 1973.
50. Живановић Драган, *Историја писана струјом*, монографија, Пожаревац, 2012.
51. Живковић Јасмина, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
52. Живковић Јасмина, *Судство као сегмент српске државности – од магистрата до суда округа пожаревачког*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2004.
53. Живковић Јасмина, *Занатска школа пожаревачког женског друштва*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
54. Живковић Јасмина, *Коло српских сестара у Пожаревцу*, Народни музеј, Пожаревац, 2007.
55. Живковић Јасмина, *Пожаревачки магистрат, први Нахијски суд у Србији 1821-2011,* каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.
56. Живковић Јасмина, *Територијално-административна подела Пожаревачког (Браничевског) округа,* Посебна издања 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009.
57. Живковић Јасмина и Наташа Милошевић Дулић, *Задругарство у Пожаревачком округу до 1941. године,* каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012.

58. Живковић Тибор, *Црквена организација у српским земљама,* II, Београд, 2004.
59. Жутић Никола, *Крајишки соколи – Соколи Српске Крајине 1903-1941-1991*, Београд, 1998.
60. Жутић Никола, *Соколи – идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије,* Београд, 1991.
61. Илић Биљана, *Културни живот Пожаревца 1850-1900*, дипломски рад у рукопису, Београд, 2003.
62. Исић Момчило, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, Београд, 2001.
63. Исић Момчило, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд, 2001.
64. Исић Момчило, *Основно школство у Србији 1918-1941*, 1-2, ИНИС, Београд, 2005.
65. Исић Момчило, *Неуспех основношколског система у Србији за време Краљевине Југославије*, у: Токови историје 4, Институт за новију историју Србије, Београд, 2006.
66. *Историја Београда*, III, Београд, 1974.
67. Јанићијевић Милосав, *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд, 1984.
68. Јовановић Владимир, *Здравље и нега тела*, у: Приватни живот код Срба у 19. веку, Клио, Београд, 2006.
69. Јовановић Добрица, *Грађанин и политички живот у Пожаревцу 1937-1941,* дипломски рад у рукопису, Пожаревац, 1985.
70. Јовановић Т. Зоран, *Народно позориште Дунавске бановине 1936-1941*, Београд-Нови Сад, 1996.
71. Јовановић Надежда, *Земљорадничка левица у Србији 1927-1939,* Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.
72. Јововић Б, *Српски официри у националној култури,* ВИЗ, Београд, 1998.
73. Јоксимовић Велиша, *Књижевност Пожаревачког краја, од 1379. до 1961. године*, докторска дисертација у рукопису, Пожаревац, 2013.
74. Кацлеровић Триша, *Обзнана*, у: часопис *Браничево,* 3, Пожаревац, 1955.
75. Кацлеровић Триша, *Раднички покрет у Пожаревцу и срезу пожаревачком до Првог светског рата,* Пожаревац, 1956.

76. Кастратовић Душан, *Историја медицине пожаревачког округа 1822-1914,* Пожаревац, 1991.

77. Кнежев Димитрије, *Београд наше младости 1918-1941*, Београд, 2001.

78. Ковачевић Иван, *Стратегија етнолошких истраживања*, Етнолошке свеске 4, Београд, 1982.

79. Косановић Дејан, *Почеци кинематографије на тлу Југославије 1896-1918*, Београд, 1985.

80. Кривокапић-Јовић Гордана, *Оклоп без витеза, О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини СХС (1918-1929*), Институт за новију историју Србије, Београд, 2002.

81. Лакер Волтер, *Време екстрема*, Београд, 2002.

82. Лапчевић Драгиша, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији*, Београд, 1928.

83. Лич Едмунд, *Култура и комуникација*, Београд, 1971.

84. Лукач Душан, *Трећи Рајх и земље Југоисточне Европе 1-3*, Београд, 1982.

85. Лукић-Крстановић Мирослава, *Спектакл и друштво, проучавање музичких манифестација у Србији,* у: Традиционално и савремено у култури Срба, 49, Посебна издања САНУ, Београд, 2003.

86. Максимовић Стеван, *Успомене из окупације Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918,* Београд, 1919.

87. Манојловић Мирољуб, *Срби и Грци са посебним освртом на Грке у Пожаревцу*, у: Зборник радова, 10, Народни музеј, Пожаревац, 1996.

88. Манојловић Мирољуб, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002.

89. Манојловић Мирољуб, *Пољопривредна школа у Пожаревцу од 1918. до 1941. године,* у: монографија „Стодвадесет година Пољопривредне школе у Пожаревцу 1872-1992“, Пожаревац, 1992.

90. Манојловић Мирољуб, *Сто година од оснивања Народног музеја у Пожаревцу*, у: „Народни музеј Пожаревац 1896-1996“, Пожаревац, 1996.

91. Манојловић Мирољуб, *Знаменити Пожаревљани*, Пожаревац, 2009.

92. Манојловић Мирољуб, *Пожаревац, окружна варош 1858-1918*, Посебна издања 5, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.

93. Манојловић Мирољуб, *125 година Основне школе „Вук Караџић“ у Пожаревцу 1887-2012*, Пожаревац, 2012.

94. Манојловић Мирољуб и Јевремовић Томислав, *Синдикални покрет Пожаревца 1870-2000,* Пожаревац, 2005.

95. Манојловић Мирољуб, *Град Пожаревац – 170 година локалне управе и самоуправе*, Пожаревац, 2009.

96. Марковић Драган, *Задружно управљање*, Савез научних стваралаца, Задружни савез Југославије, Београд, 2002.

97. Марковић Драган, *Отварање и затварање српског села*, Институт за политичке студије, Београд, 2004.

98. Марковић Предраг, *Београд и Европа 1918-1941: Европски утицаји на процес модернизације Београда*, Београд, 1992.

99. Марковић Предраг, *Београд између истока и запада*, Београд, 1996.

100. Марковић Предраг, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: „Србија у модернизацијским процесима 20. века“, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.

101. Мијатовић Иван, *„Пешадијски гласник“ у Краљевини СХС*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

102. Миладиновић Михаило, *Пожаревачка Морава*, Пожаревац, 1928.

103. Миладиновић Михаило, *Историјат школе и других културних институција у Пожаревцу (рукопис).*

104. Миладиновић Михаило и други, *Народна библиотека у Пожаревцу 1847-1987, прилози за историју читалишта и Народне библиотеке у Пожаревцу*, Пожаревац, 1987.

105. Миленковић Владислав, *Економска историја Београда*, Издање пишчево, Београд, 1932.

106. Миленковић Милица, *Синдикални покрет у Србији 1918-1920,* Београд, 1971.

107. Миловић Радмила, *Пожаревац у прохујалим позоришним сезонама*, у: часопис „Браничево“, 6, Пожаревац, 1982.

108. Миловић Радмила, *Развитак, часопис пожаревачких гимназијалаца,* у: часопис „Виминациум“, 15, Пожаревац, 2007.

109. Милорадовић Драгана, *Прилог проучавању социјалних односа на примеру архивског фонда удружења Слога пожаревачких занатлија и раденика у периоду 1893-1950,* у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

110. Милосављевић Славомир и др, *Основи методологије политичких наука,* Службени гласник , Београд, 2000.

111. Милутиновић Миладин, *Основна школа „Вук Караџић“ у Пожаревцу, 1888-1988,* Пожаревац, 1988.

112. Микић Сава, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд, 1933.

113. Мирковић Предраг, *Светиње Браничева*, Београд, 2005.

114. Митровић Андреј, *Време нетрпељивих*, Београд, 1984.

115. Мићић Загорка, *Наша културна политика*, I-III, Београд, 1939.

116. Младеновић Божица, *Град у Аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године,* Београд, 2000.

117. Мозер Рудолф, *Адресар Краљевине СХС*, Наклада Југословенског друштва, Загреб, 1928.

118. Надовеза Бранко, *Радикализам у Браничевском крају*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

119. Николић Јасмина, *Културни живот Пожаревца у периоду између два светска рата,* магистарска теза у рукопису, Библиотека Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, 2008.

120. Николић Јасмина, *Прилог проучавању привреде пожаревачког округа почетком 20. века, на примеру архивског фонда Великоградиштанска царинарница 1906-1945*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

121. Николић Јасмина, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Зборник радова „Браничево у историји Србије“, 6, Институт за новију историју Србије и Историјски архив Пожаревац, Београд-Пожаревац, 2008.

122. Николић Јасмина, Милорадовић Драгана, *Бископ, 1941-1944*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.

123. Николић Јасмина, Милорадовић Драгана и др, *Век банкарства у Браничевском округу*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2003.

124. Николић Јасмина, Милорадовић Драгана и др, *Скица кроз време – нека буде град*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2005.

125. Обрадовић Д. Кондис, *Живе слике – чудо на великом платну*, Београд, 1983.

126. Обрадовић Љубиша и Манојловић Мирољуб, *Два века музике и 50 година музичке школе «Ставан Мокрањац» у Пожаревцу,* Пожаревац, 2000.

127. *Општа енциклопедија Larousse*, 3, Историја, Београд, 1973.

128. Павловић Стеван, *Србија у Југославији између два светска рата 1918-1941*, у: Србија историја иза имена, Клио, Београд, 2004.

129. Павловић Стеван, *Историја Балкана 1804-1944,* Београд, 2004.

130. Перишић Мирослав, *Ваљево град у Србији крајем 19. и почетком 20. века*, Ваљево, 1997.

131. Перовић Латинка, *Српски социјалисти 19. века*, I, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

132. Перуничић Бранко, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977.

133. Петковић Ђорђе, *Нека питања из политичке активности др Војислава Маринковића у времену 1918-1928,* у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

134. Петрановић Бранко, *Историја Југославије*, I-III (1918-1941), Нолит, Београд, 1989.

135. Петровић Драган, *Нови Устав и савремена Србија*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

136. Петровић Драган, *Српске политичке странке*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

137. Петровић Драган, *Историја индустрије Београда* I, Српско географско друштво, Београд, 2006.

138. Петровић Драган, Николић Јасмина, *Српски народ и велике силе – културно-историјски процеси*, Прометеј - Институт за политичке студије, Нови Сад - Београд, 2008.

139. Стојан Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853-1953. године,* Задружна књига, Београд, 1956.

140. Прошић-Дворнић Мирјана, *Одевање у Београду у 19. и почетком 20. века*, Београд, 2006.

141. Прпа-Јовановић Бранка, *Процеси модернизације и положај жене током 19. и прве половине 20. вијека,* у: „Србија у модернизацијским процесима 20. века“, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.

142. Попов Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

143. Поповић Бојана, *Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века,* у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

144. Поповић Даница, *Мода у Београду 1918-1941,* каталог изложбе, Музеј примењене уметности, Београд, 2000.

145. Поповић Љубодраг, Ђокић Небојша, *Браничевска епархија у другој половини 19. века,* Посебна издања 2, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2005.

146. Поповић Марко, Тимотијевић Мирослав, Ристовић Милан, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба,* Клио, Београд, 2011.

147. Поповић Цицко Мирољуб, *Нека сећање траје – стари Пожаревац*, монографија, Пожаревац, 2003.

148. Поповић Цицко Мирољуб, *Фудбалски клуб Млади радник Пожаревац 1926-2006, 80 година*, монографија, Пожаревац, 2006.

149. Пурковић Миодраг, *Пожаревац*, Пожаревац, 1934.

150. Пурковић Миодраг, *О бугарској прогимназији у Пожаревцу за време окупације*, у: лист „Пожаревачки грађанин“, Пожаревац, 11. фебруар1933.

151. Радић Радмила, *Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

152. Радовановић Предраг, *Антифашистичке новине Наш лист и њихов значај*, у: „Пожаревачки алманах“ (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957.

153. Радовановић др Брана, *Здравље, болнице и лекари*, у: „Пожаревачки алманах“ (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957.

154. Renouvin Pierre, *Histoire des relations internationales*, tome sixième, Le XIX siecle II, de 1871. a 1914. *La nagée de L'Europe*, Librairie Hachiette, Paris, 1959.

155. Ристовић Милан, *Источна Европа*, Београд, 2006.

156. Ристовић Милан, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2007.

157. Родић Небојша, Јовић Иб. Љубомир, *Владе Србије 1805-1996,* Службени гласник, Београд, 1996.

158. Слијепчевић Боса, *Кинематографија у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини 1896-1918,* Београд, 1982.

159. Совиљ Милан, *Преплитање приватног и јавног живота; простор ваљевских пијаца и кафана између два рата,* у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

160. *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833-1933*, Крагујевац, 1934.

161. Ставријанос Лефтен, *Балкан после 1453. године*, Еквилибриум, Београд, 2005.

162. Станојевић Маринко, *Гимназија у Пожаревцу (Од оснивања њеног до данас),* у: Годишњи извештај за школску 1927-1928. годину, Београд, 1928.

163. Степановић Миодраг, *Спорт у Браничеву 1830-1914*, Пожаревац, 2007.

164. *Стотридесет година од послено-трговачке школе до привредно-економског образовног центра „Жижа Лазаревић“ 1850-1980*, монографија, Пожаревац, 1980.

165. Стојадиновић Рајко, *Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу 1929-1934*, у: часопис „Браничево“ 3-4, Пожаревац, 1975.

166. Стојановић Зорка, *Стопедесет година економско-трговинске школе „Жижа Лазаревић“,* монографија, Пожаревац, 2000.

167. Стојановић Богољуб и др, *Развитак и рад Комунистичке партије у пожаревачком крају између Првог и Другог светског рата,* у: „Пожаревачки алманах“ (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957.

168. Стојковић Боривоје, *Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба*, Београд, 1977.

169. Столић Ана и Микуљевић Ненад, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку,* Клио, Београд, 2006.

170. Ступар Драган, *Фармација у Пожаревцу, 1857-1997*, Пожаревац, 1997.

171. Суботић Драган, *Политичке странке и покрети у политичком животу међуратне Србије (и Југославије)*, Институт за политичке студије, Београд, 1998.

172. Тимотијевић Милош, *Град у унутрашњости, облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку,* у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

173. Тимотијевић Мирослав, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд, 2006.

174. Тодић Миланка, *Породични албум пролазности*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

175. Тошић Десимир, *Демократска странка 1920-1941*, Фонд *Љуба Давидовић*, Београд, 2006.

176. Трговчевић Љубинка, *Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку (аналитичка скица)*, у: „Србија у модернизацијским процесима 20. века", Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.

177. Трговчевић Љубинка, *Планирана елита – о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку,* Београд, 2003.

178. Трифуновић Дојчило, *Земљорадничко задругарство*, у: „Пожаревачки алманах", Пожаревац, 1957.

179. Трујић Никодије, *Сто година гимназије „Лаза Стојановић" у Свилајнцу (1877-1977)*, Свилајнац, 1977.

180. Фелдић Драган, *Школа и њено имање – временом*, у: монографија „Стодвадесет година Пољопривредне школе у Пожаревцу 1872-1992", Пожаревац, 1992.

181. Фелдић Драган, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1997.

182. Фелдић Драган, *Кафане старог Пожаревца*, Пожаревац, 1994.

183. Фелдић Драган, *Пожаревац почео позориште поодавно*, каталог изложбе, Центар за културу, Пожаревац, 2001.

184. Фелдић Драган, *Век постојања и рада основне школе «Свети Сава» у Пожаревцу,* монографија, Пожаревац, 2011.

185. Фелдић Драган, *Фотографија у Пожаревцу и околини*, Фотокино клуб Пожаревац, Пожаревац, 2009.

186. Фелдић Драган, *Први пожаревачки дечји листови, посебно Браничевка*, у: часопис „Виминациум", 10, Народни музеј, Пожаревац, 1995-1996.

187. Фељменди Никола, *Десетогодишњица Пољопривредне школе у Пожаревцу*, у: часопис „Тежак", 12, Београд, 1938.

188. Филиповић Миленко, *Таковци, етнолошка посматрања,* Српски Етнографски Зборник, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа, књига 7, Београд, 1972.

189. Филиповић Миленко, *Таково, насеља, порекло становништва, обичаји*, (приредио Борисав Челиковић), Службени гласник-САНУ, Београд, 2010.

190. Фотић Александар, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Клио, Београд, 2005.

191. Цветковић Слободанка, *Позоришно удружење „Чича Илија“*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

192. Цветковић Слободанка, *Пожаревачко позориште између два светска рата*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

193. Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, *Успорени напредак у индустријализацији,* Клио, Београд, 2004.

194. Ћупурдија Бранко, *Суботица и околина* (друго допуњено издање), Прометеј, Нови Сад, 1993.

195. Ћупурдија Бранко, *Стамбена архитектура суботичких салаша, мајура и пољопривредних комбината* (друго допуњено издање), Прометеј, Нови Сад, 1993.

196. *Шематизам Српске Православне Епархије Браничевске*, Пожаревац, 2003.

197. Шешић-Драгићевић Милена, *Приватни живот у времену телевизије*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

198. Шимуновић-Бешлин Биљана, *Куда ћемо нашу децу – ђаке? Образовање за „господство“ на подручју данашње Војводине у раздобљу између два светска рата,* у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, Београд, 2007.

199. Шукљевић Владимир, *Живот и рад Пожаревачке гимназије 1918-1945. године*, у: монографија „115 година гимназије у Пожаревцу (прилог за историју)“, Пожаревац, 1978.

200. Шпичек Милан, *Помахнитали воз,* у: „Филмови које смо волели, 1947-1980“, каталог изложбе, Медија Центар „Одбрана“, Београд, 2012.

XIV. ПРИЛОЗИ

1. Градско језгро Пожаревца са Апотеком Кузмановић
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

2. Зграда Бановинске болнице у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

3. Хотел Српска круна у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница Танасија Димитријевића

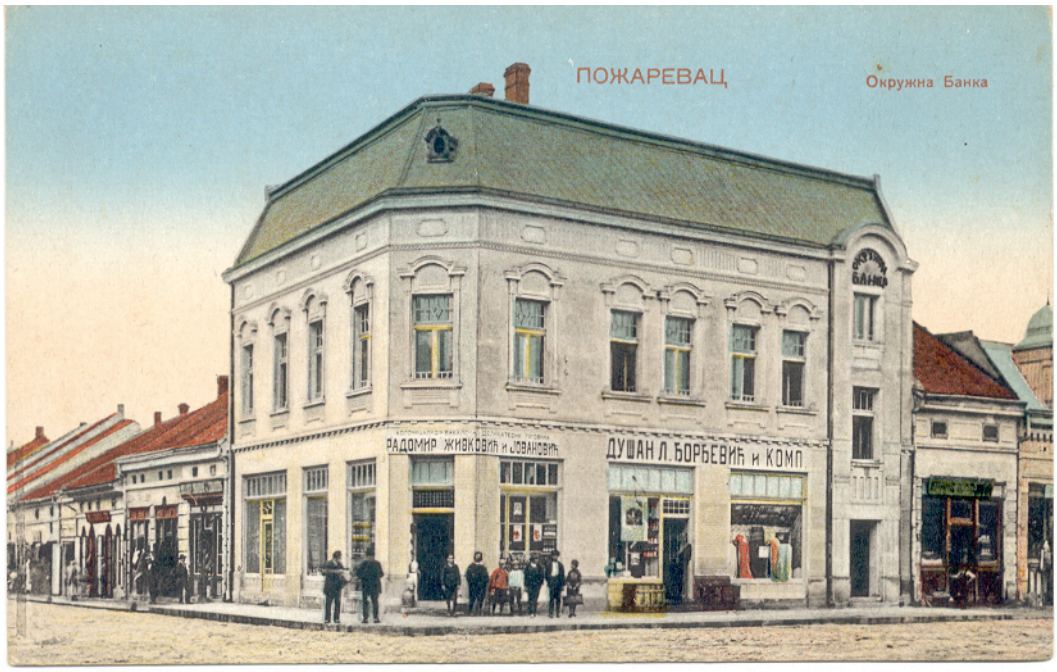

4. Зграда Окружне банке у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница Танасија Димитријевића

5. и 6. Зграда Начелства у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

7. Хотел Гранд у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница Танасија Димитријевића

8. Хотел Берза у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

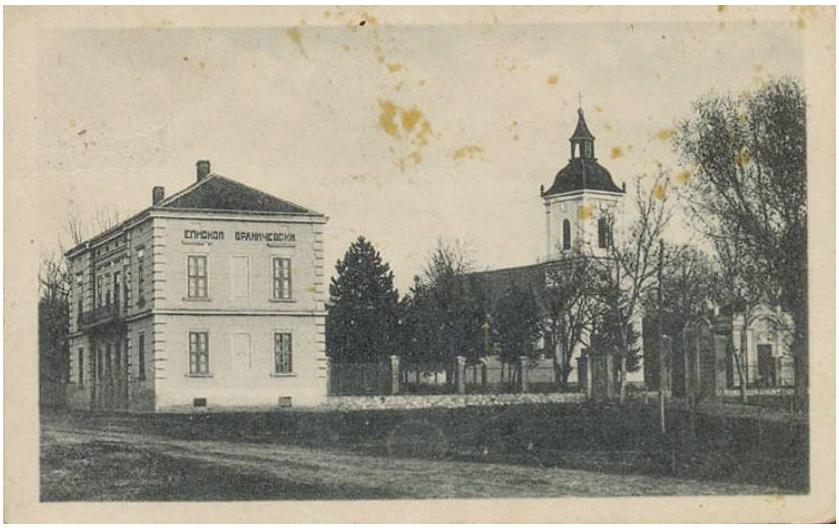

9. Пожаревачка црква
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

10. Краљева улица са трговинским и занатским радњама у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница Танасија Димитријевића

11. Краљев трг са трговинским и занатским радњама у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница Танасија Димитријевића

12. Зграда Железничке станице у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

13. Апотека Душманић
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

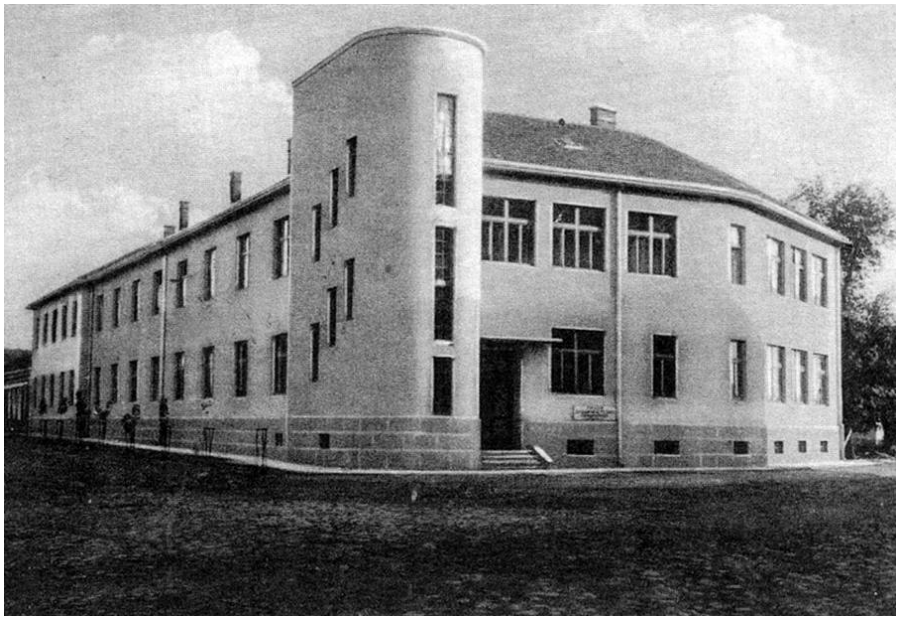

14. Зграда Основне школе Доситеј Обрадовић у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

15. Споменик Кнезу Милошу у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

16. Кружни трг у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

17. Зграда Пожаревачке гимназије
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

18. Зграда Основне школе Свети Сава у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

19. Болничарке Пожаревца
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

20. Удружење пожаревачких занатлија и радника Слога
ИАП, Удружење пожаревачких занатлија и радника Слога, Пожаревац

21. Соколско друштво Пожаревац
ИАП, Соколско друштво Пожаревац, 1935.

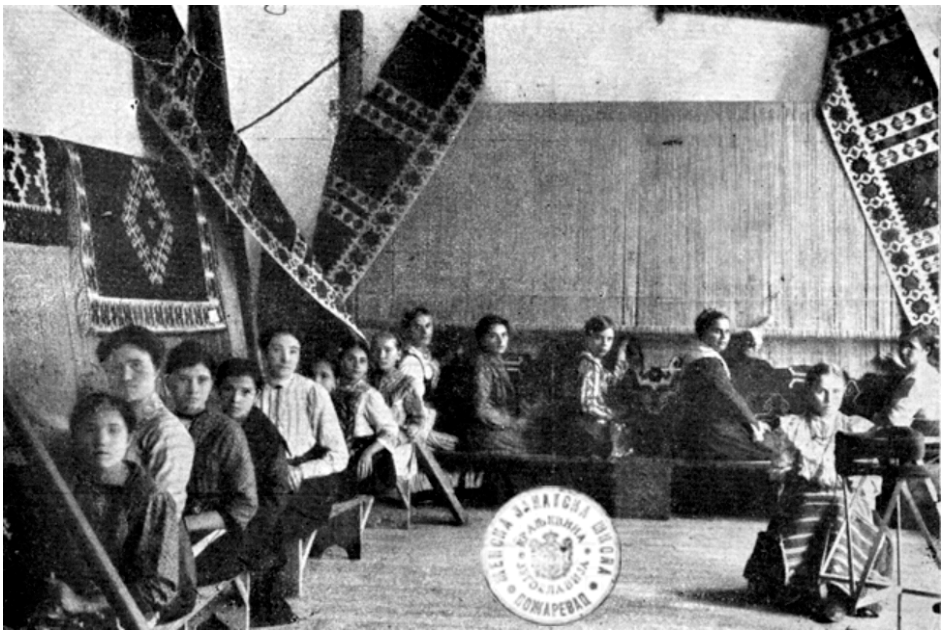

22. Женска занатска школа у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

23. Вацлав Ведрал, диригент, хоровођа и професор Гимназије
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

24. Чланови пожаревачког Певачког друштва Зора
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

25. Судница и судије Пожаревачког суда
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

26. Председник пожаревачке општине Д. Живојиновић
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

27. Занатске радње са мајсторима у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

28. Управа Пожаревачке трговачке омладине, 1929-1930.године
ИАП, Пожаревачка трговачка омладина, Пожаревац

29. Фудбалери пожаревачког фудбалског клуба Млади радник, 1930. године
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

30. Грци у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

31. Удружење пожаревачких кафеџија
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

32. Група пожаревачких музичара и кафеџија
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

33. Коло српских сестара у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

34. Коло српских сестара са заставом ослобођења у Пожаревцу, 1918.
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

35. Пожаревљанке на корзоу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

36. Продавница хлеба Ристе Колоњаса у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

37. Радници штампарије Ђорђа Наумовића у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

38. Мајсторски обућарски курс у Пожаревцу, 1925. године
ИАП, Збирка фотографија Танасија Бате Димитријевића

Дочек Српске Нове 1936. године код Ристе Колоњаса познатог пожаревачког хотелијера (седи први с лева са белом брадом).

(МОЈА ФОТОГРАФИЈА)

Прослава пожаревачке завештине Света Тројица, почетком XX века.

39. и 40. Дочек Српске Нове 1936. године и Св.Тројица у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија Танасија Бате Димитријевића

41. Надежда Крстић, супруга М. Крстића, 42. Пожаревљанка 1918.
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

43. Надежда Крстић, 44. Пожаревљани у шетњи градом на празник Цвети
ИАП, Лични фонд Божидара Антића

45. Свечаност Соколског друштва у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

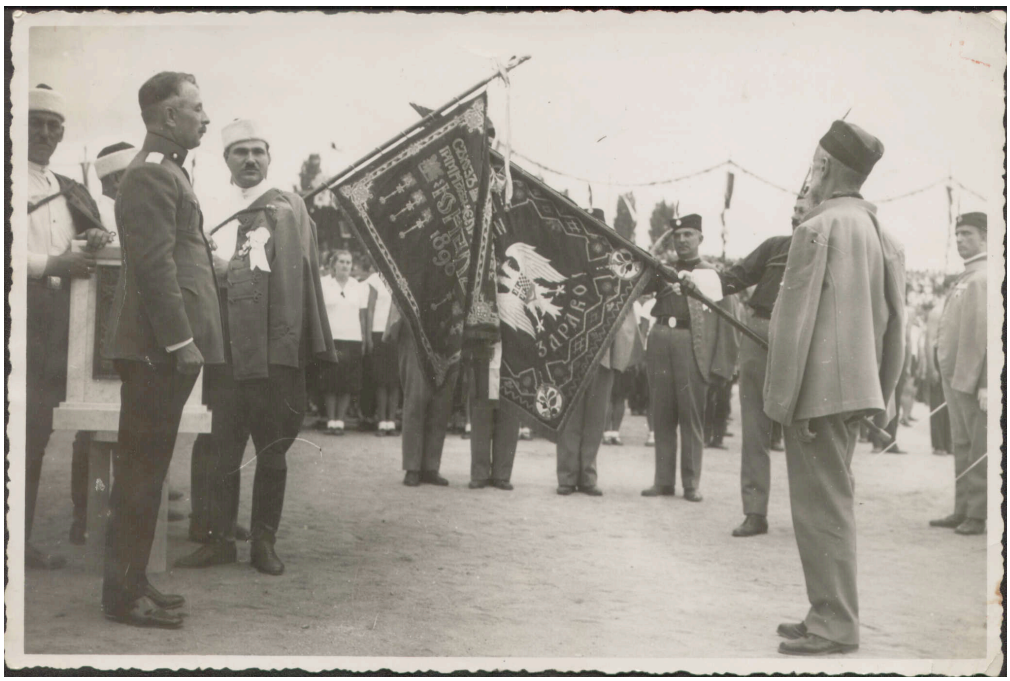

46. Соколско друштво на слету у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

47. Кафана Империјал у Пожаревцу, 1940. године
ИАП, Лични фонд Божидара Антића

48. Излет Пожаревљана у Љубичево, 1938. године
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

49. Свадба породице Пајић у Пожаревцу, 1940. године
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

50. Младенци у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

51. Женска занатска школа у Пожаревцу
ИАП, Збирка Вариа

52. Купање на Морави, Пожаревац, 1920. године
ИАП, Лични фонд Божидара Антића

53. Кафана у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

54 Шоферска слава у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

55. Аутомобили у Пожаревцу
ИАП, Збирка фотографија и разгледница

56. Маскенбал у Пожаревцу 1930. године
ИАП, Лични фонд Божидара Антића

57. Диплома Фонда за помагање сиромашних ђака пож. Школа, 1926.

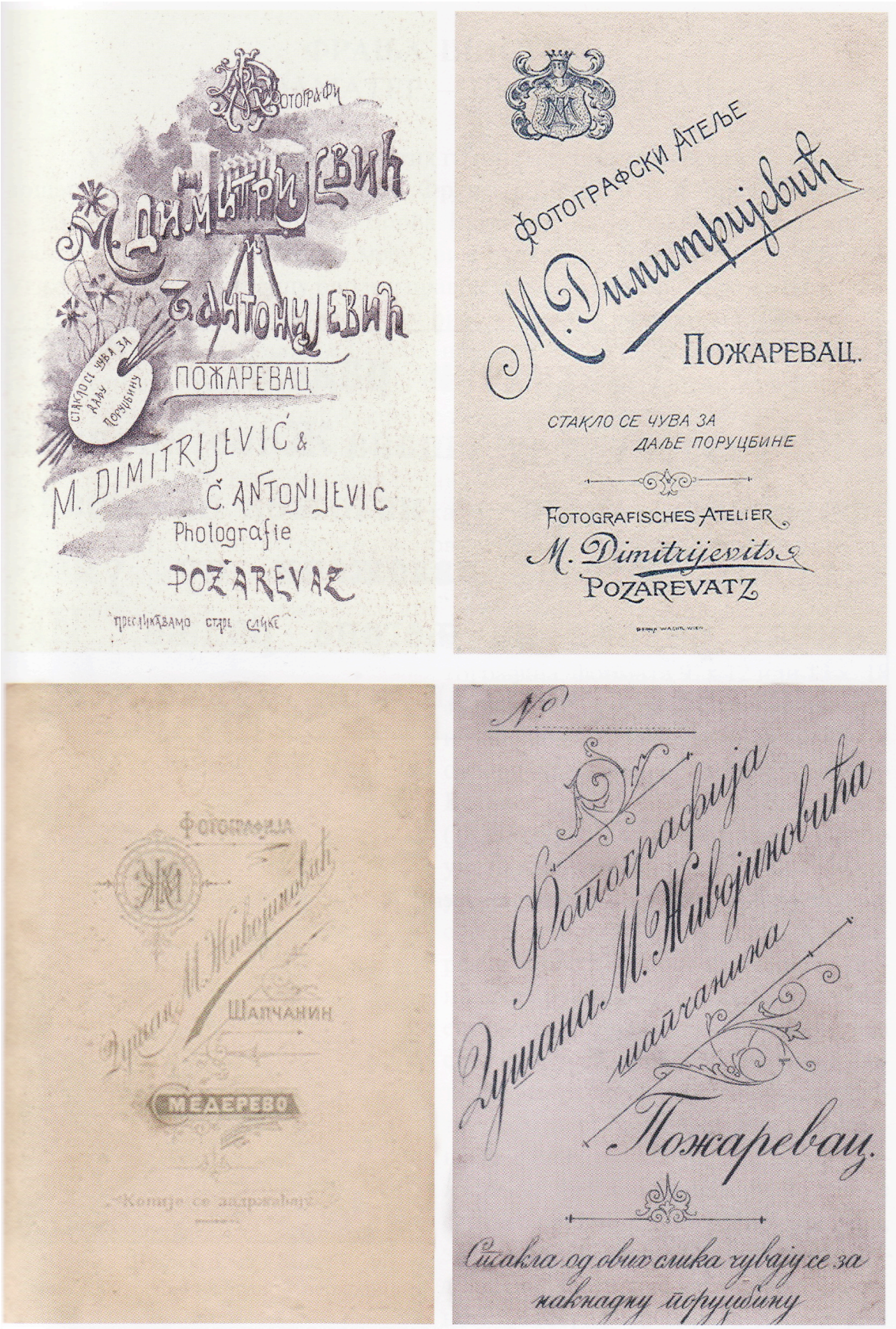

58. Лого - Пожаревачке фотографске радње Димитријевић и Живојиновић

59. Акција Пожаревачке трговачке банке из 1920. године

60. Пожаревачки адвокат М.Ђајо са породицом
ИАП, Лични фонд Емилије Ђајо

XV. БИОГРАФИЈА

Мр Јасмина Николић, етнолог-антрополог и виши архивист,
директор Историјског архива Пожаревац

- Име једног родитеља: Мирослав
- Рођена: 24.10.1968. године
- Место рођења: Трново, БиХ
- JMBG: 2410968767012
- Држављанство: Србија
- Адреса пребивалишта: 15. октобар 16/7, 12000 Пожаревац
- Телефон/факс: 012 222 985, 063 321 444
- E mail: jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs
  jasminaarhiv@yahoo.com

Образовање:

- Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за етнологију и антропологију, 2009. године прихваћена је докторска дисертација „Пожаревац 1918-1941: антрополошка перспектива“;

- Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за етнологију и антропологију, 2008. године стекла је звање магистра етнологије и антропологије;

- Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за етнологију и антропологију, 1992. године стекла је звање дипломирани етнолог-антрополог. У току редовног студирања била је носилац Универзитетске стипендије; студије завршила са просечном оценом 9.20 и оценом на дипломском испиту 10.

- Гимназија „Јован Шербановић“, Пожаревац, 1987. године;

- Основна школа „Вељко Дугошевић“, Пожаревац, 1983. године;

Професионално искуство:

- На седници Скупштине Града Пожаревца одржаној 16. јуна 2012. године именована је за директора Историјског архива Пожаревац;

- На седници Скупштине Града Пожаревца одржаној 23. априла 2008. године именована је за директора Историјског архива Пожаревац;

- На седници Скупштине општине Пожаревац одржаној 16. јуна 2004. године именована је за директора Историјског архива Пожаревац;

- На седници Скупштине општине Пожаревац одржаној 15. октобра 2003. године именована је за в.д. директора Историјског архива Пожаревац;

У периоду од 2003. до 2013. године, као виши архивист и директор Историјског архива Пожаревац, а у својству организатора, издавача, главног и одговорног уредника, аутора и коаутора, дала је допринос пројектима представљања архивске грађе о историји и култури не само Пожаревачког краја, већ шире Србије, кроз више десетина мултимедијалних пројеката, изложби, предавања, публикација, научних студија и чланака, представивши се на тај начин и културном и научном кругу Србије и иностранства. Године 2004. покренула је неколико едиција Архива чија је и главна и одговорна уредница и то едиција *Посебна издања 1-9, Зборници 1-6, Научно-информативна средства о архивској грађи 1-4, Изложбени каталози 1-22, Зборници докумената 1-2, Културна баштина 1-10 и Е-публикације 1-8* Историјског архива Пожаревац. Такође, покренула је и међународни часопис за архивистику, историографију и друштвене науке „Записи“ - Годишњак Историјског архива Пожаревац у 2012. години, чији је главни и одговорни уредник. Организатор је и учесник научних скупова *Браничево у историји Србије,* аутор и носилац пројекта *Реконструкција и адаптација објеката Историјског архива Пожаревац (2004-2011)* и *Изградња нове зграде Историјског архива Пожаревац (2008-2012).*

- У периоду од 2001. до 2003. године радила је као архивист – руководилац Одељења сређивања и обраде архивске грађе у Историјском архиву Пожаревац;

- У периоду од 1997. до 2001. године радила је као саветник (републички инспектор) за Браничевски, Подунавски и Борски округ у Министарству културе Републике Србије;

- У периоду од 1995-1996. године радила је као асистент-приправник на Одељењу етнологије и антропологије (предмет Антропологија религије) Филозофског факултета Универзитета у Београду;

Додатно усавршавање:

- Додатно усавршавање на подручју архивистике „Модерне архивске зграде“, Италија, 2012. године;

- Додатно усавршавање на подручју архивистике, документалистике и информатике „Технички и суштински проблеми класичног и електронског архивирања“, Словенија, 2012. године;

- Додатно усавршавање на подручју информатике, управљања документима и архивистике „Системи за управљање документима, DOK SIS 2011“, Словенија, 2011. године;

- Додатно усавршавање на подручју архивистике, документалистике и информатике „Технички и суштински проблеми класичног и електронског архивирања“, Словенија, 2011. године;

- Сертификат IIAS 2012, Модерне архивске зграде, Трст, Италија, 2012. године;

- Сертификат ICA CITRA 2010, „Trust and Access: Challenges to Managing Records and Archives in the Digital Age“, Осло, Норвешка, 2010. године;

- Сертификат IIAS 2010, Архивско законодавство и WEB сајтови архива, Трст, Италија, 2010. године;

- Стекла звање виши архивист, Архив Србије, Београд, 2009. године;

- Сертификат ICA CITRA 2007 „Сарадњом уз очување различитости“, Квебек, Канада, 2007. године;

- Стекла звање архивист - стручни архивистички испит, Архив Србије, Београд, 2002. године;

- Стручни испит за рад у органима државне управе, Министарство правде Републике Србије, Београд, 1998. године;

Језици:

- Енглески
- Руски

Остало:

- Главни и одговорни уредник *Часописа за архивистику, историографију и друштвене науке „Записи“ ИАП* (2012 -);

- Главни и одговорни уредник едиције *Посебна издања ИАП* (2004 -) – објављено 10 наслова;

- Главни и одговорни уредник едиције *Изложбени каталози ИАП* (2003 -) – објављено 22 каталога;

- Главни и одговорни уредник едиције *Зборници научних радова ИАП* (2005 – 2008) – објављено 6 зборника;

- Главни и одговорни уредник едиције *Зборници докумената ИАП* (2011-) – објављено 2 зборника;

- Главни и одговорни уредник едиције *Научноинформативна средства о архивској грађи ИАП* (2010 -) – објављено 5 наслова;

- Главни и одговорни уредник едиције *Е-публикације* ИАП (2007 -) – објављено 8 електронских издања;

- Аутор више монографија, каталога изложби, чланака, пројеката и др;

- Добитник Повеље културе Града Пожаревца за постигнуте резултате од посебног значаја за културни развој и допринос на очувању и промовисању културног идентитета Пожаревца широј јавности, 2006. године;

- Добитник Награде Града Пожаревца за остварене изванредне резултате и достигнућа у раду на културном пољу, 2006. године.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јасмина Николић
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом
«Пожаревац 1918-1941: антрополошка перспектива»

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, септембар 2013.

Јасмина Николић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Јасмина Николић
Број уписа:
Студијски програм:
Наслов рада: Пожаревац 1918-1941: антрополошка перспектива
Ментор: проф. др Бранко Ћупурдија

Потписани, Јасмина Николић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**
Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.
Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда:

У Београду, септембар 2013. Јасмина Николић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Пожаревац 1918-1941: антрополошка перспектива“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда:

У Београду, септембар 2013.

Јасмина Николић